

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

letnik 28

št. 1

leto 1980

Spoštovani!

SLOVENSKA MATICA nudi vsem naročnikom Kronike ugodno možnost, da si nabavijo njene knjige in še posebej spodaj navedene zgodovinske knjige:

F. Stelè, Slikarstvo v Sloveniji	90.—
N. Šumi, Arhitektura XVIII. stoletja	70.—
Pleterski-Ude-Zorn, Koroški plebiscit	150.—
E. Cevc, Poznogotska plastika	90.—
J. Pleterski, Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo	70.—
L. Čermelj, Med prvim in drugim tržaškim procesom	50.—
P. Fister, Arhitektura protiturških taborov	100.—
I. Stopar, Razvoj srednjeveške grajske arhitekture	190.—
M. Britovšek, Razkroj fevdalne agrarne strukture	70.—
T. Glavan, Lužiški Srbi	50.—
I. Komelj, Gotska arhitektura na Slovenskem	120.—
V. Melik, Volitve na Slovenskem	70.—
I. Mohorič, Zgodovina železnic na Slovenskem	120.—
J. Pleterski, Narodna in politična zavest na Koroškem	70.—
Zemljevid tržaškega ozemlja	120.—

Gre za knjige, ki so trajnega pomena in jih je treba večkrat vzeti v roke. Dobite jih s popustom, to je po članski ceni (precej nižji od knjigotrške) in pri večjem odvzemu tudi na več obrokov, v poslovnih prostorih Slovenske matice, Ljubljana — Trg osvoboditve 7/I

SLOVENSKA MATICA

Ribniška
Kovinska
Industrija
Ribnica na Dol.

Proizvodni program:

- Hidravlični kamionski in traktorski nakladalci;
- Hidravlične stiskalnice odpadnih surovin;
- Oprema za zimsko vzdrževanje cest;
- Oprema za letališča.

JOSIP BROZ TITO
1892 – 1980

Iz govora Josipa Broza-Tita v Slovenski akademiji znanosti in umetnosti ob razglasitvi za častnega člana 16. 11. 1948

(Odlomek o nacionalizmu in internacionalizmu)

... O prvi temi, o nacionalnem vprašanju ne govorim zato, ker bi se to vprašanje zdaj pri nas v tej ali oni obliki postavljalo. Ne, nacionalno vprašanje je pri nas rešeno, in sicer zelo dobro rešeno v splošno zadovoljstvo vseh naših narodov. Rešeno je tako, kakor sta učila Lenin in Stalin. In v tej rešitvi nacionalnega vprašanja pri nas se zrcali značaj naše revolucije. Uspeh, ki ga dosežemo v graditvi socializma, najmočneje potrjuje pravilnost rešitve nacionalnega vprašanja v naši državi. Brez pravilne rešitve, to se pravi, tako kakor smo ga rešili mi, bi ne mogli graditi socializma, kajti brez notranje enotnosti, konstruktivnega bratstva in enotnosti narodov naše dežele bi ne mogli obnoviti dežele, kaj šele izpolniti petletni plan in mnoge druge ukrepe ter doseči doslej takšne uspehe.

Nobena dežela ljudske demokracije ni tako mnogonacionalna, kakor je naša država. Samo na Češkoslovaškem sta dve sorodni nacionalnosti, v nekaterih ostalih pa so samo manjšine. V teh deželah ljudske demokracije torej ni bilo treba reševati tako velikih problemov, kakor smo jih morali pri nas. Pri njih je pot v socializem manj komplicirana kakor pri nas. Pri njih je osnova razredni moment, pri nas pa nacionalni in razredni. To, da smo mi lahko tako temeljito rešili nacionalno vprašanje, je v tem, da smo ga reševali revolucionarno, v procesu osvobodilne vojne, v kateri so sodelovali vsi naši narodi, v kateri je vsak narod po svojih možnostih prispeval svoj delež v splošnih naporih za osvoboditev izpod okupatorja. Niti Makedonci niti ostali dotlej zatirani narodi Jugoslavije niso dobili svoje nacionalne osvoboditve z dekretom. Ne, za to nacionalno osvoboditev so se borili s puško v roki. Vloga Komunistične partije je v tem, da je vodila to borbo, da je bila garancija, da se je po končani vojni nacionalno vprašanje dokončno rešilo tako, kakor so ga komunisti postavljali že dolgo pred vojno in med vojno. Vloga Komunistične partije je zdaj, v fazi graditve socializma v tem, da postanejo pozitivni nacionalni momenti spodbuda, ne pa ovira za razvoj socializma v naši državi. Vloga Komunistične partije je zdaj v tem, da budno pazi, da se pri nobeni nacionalnosti ne pojavi in razvija nacionalni šovinizem. Komunistična partija si mora prizadevati in si prizadeva, da vsi negativni pojavi nacionalizma izginejo in da se ljudje vzgajajo v duhu internacionalizma.

Kateri pojavi so to kot pojavi nacionalizma? Omenjam jih nekaj: 1. egoizem, iz katerega izvirajo mnoge druge negativne poteze nacionalizma, kakor na primer težnja za osvajanjem tujih dežel, težnja za zatiranjem drugih narodov, težnja za gospodarskim izkoriščanjem drugih narodov itd.; 2. nacionalni šovinizem, iz katerega tudi izvirajo mnoge druge negativne poteze nacionalizma, kakor na primer nacionalna mržnja, omalovaževanje drugih narodov, omalovaževanje njihove zgodovine, njihove kulture, njihovega znanstvenega življenja, njihovih znanstvenih pridobitev itd., glorificiranje v svoji zgodovini tistega, kar je bilo negativno in kar velja z našega marksističnega stališča kot negativno. Kaj pa je negativno? Negativne so osvajaalne vojne, negativno je zaslužnjevanje in zatiranje drugih narodov, negativno je gospodarsko izkori-

ščanje, negativno je kolonialno podjarmljanje itd. itd. Vse to je marksizem ocenil kot negativno in obsodil. Vsi ti pojavi v preteklosti se lahko sicer pojasnijo, toda z našega stališča jih nikdar ni mogoče opravičiti.

V socialistični družbi takšni pojavi morajo izginiti in bodo izginiti. V stari Jugoslaviji je nacionalno zatiranje, ki ga je izvajala velikosrbska kapitalistična klika, jačilo gospodarsko izkoriščanje zatiranih narodov. To je bila neogibna usoda tistih, ki so nacionalno zatirani. V novi, socialistični Jugoslaviji nacionalna enakopravnost onemogoča sleherno gospodarsko zkoriščanje enega naroda po drugem. To je zato, ker zdaj pri nas ni več hegemonije enega naroda nad drugim. Neogibna posledica vsake take hegemonije bi bilo v tej ali oni meri, v tej ali oni obliki, gospodarsko izkoriščanje. To bi nasprotovalo načelom, na katerih sloni socializem. Samo gospodarska, politična, kulturna in vsestranska enakopravnost sploh nam omogoča, da se v teh velikanskih naporih naše skupnosti vse bolj okrepimo.

Nad 20 let so živeli naši narodi v razmerah neenakosti; nad 20 let so poskušali doseči enotnost vršičkov, ne pa enotnosti narodov. Nad 20 let je buržoazni tisk pisal, da so Jugoslovani dosegli svojo enotnost, toda v resnici je nacionalni razdor vedno bolj naraščal prav zaradi nacionalnega zatiranja in neenakopravnosti, zaradi gospodarskega izkoriščanja itd. Šele v fazi osvobodilne vojne smo postavili odnose med narodi na drugačne, nove, boljše temelje. Razdružili smo se formalno, da bi se dejansko bolje združili. V tej naši današnji skupnosti so priznane enake pravice tako večjim kakor tudi manjšim nacijam. Zdaj pri nas ni več hegemonije ene nacije nad drugo, in prav to je tisto, kar nas dela tako čvrste in monolitne . . .

Zdaj pa še nekaj o internacionalizmu in nacionalizmu, torej o temi, ki se zdaj često omenja v zvezi z napadi na našo državo. Internacionalizem ni abstraktnost. Temeljiti mora na dejstvih, ne pa samo na besedah. Internacionalizem temelji na dejanjih, na tem, kako naprednejši razred, delavski razred, ali dežele, ki že gredo v socializem, oziroma ga grade, pojmujejo svoje interese. Ali jih pojmujejo kot del splošnih interesov ali kot svoje ozke, nacionalne ali državne interese. Ali ta razred ali državo zanima ali ne zanima, kaj se dogaja z drugimi, z delavskim razredom drugih dežel, kaj se dogaja z drugimi, z delavskim razredom drugih dežel, kaj se dogaja z drugimi podobnimi državami, ali se vesele uspeha drugih dežel, ki gredo v socializem. Kaj so osnovne poteze nacionalizma, smo povedali že prej, a kaj je internacionalizem, to lahko vidimo iz dneva v dan v praksi in tem, ali kak naprednejši razred ali država, ki gre v socializem, podpira ali pomaga tistemu naprednemu gibanju ali državi, ki je te pomoči in podpore potrebna, važno je tudi, v kolikšni meri se nudi ta pomoč ali podpora. Podpirati po svojih možnostih napredna gibanja v svetu ali druge socialistične dežele, ki jim je takšna pomoč nujno potrebna, to je internacionalizem v pravem pomenu besede.

Nam nenehno očitajo, da smo nacionalisti, ne da bi pri tem navedli le en pravi razlog za takšne neodgovorne trditve. Kakšno je bilo v tem pogledu naše stališče med osvobodilno vojno? Razume se, da je bilo internacionalistično, ker smo v tej vojni vestno izpolnili ne samo svojo nacionalno, marveč tudi internacionalno dolžnost. Kakšno je bilo v tem pogledu naše stališče po končani vojni? Razume se, da je bilo internacionalistično, ker smo z vsemi silami pomagali tistim deželam ljudskih demokracij, ki jim je bila naša pomoč potrebna, ne glede na to, ali so za našo pomoč zaprosile ali ne. Nikoli nismo opustili prilike, da smo nudili možno pomoč tistim naprednim gibanjem v drugih deželah, ki so bila naše pomoči potrebna, ne oziraje se na to, ali so za to pomoč zaprosile ali ne. Takšnih naših stališč niti do danes nismo opustili.

O tem, ali smo nacionalisti ali ne, lahko rečem tole: mi smo prav toliko nacionalisti, kolikor je potrebno, da razvijemo v naših ljudeh zdrav socialistični patriotizem, a socialistični patriotizem je v svojem bistvu internacionalizem. Socializem ne zahteva od nas, da bi se odrekli ljubezni do svoje države, socialistične države, da bi se odrekli ljubezni do svojih narodov. Socializem ne zahteva od nas, da bi si ne prizadevali z vsemi svojimi silami čimprej zgraditi socialistično državo, da bi tako ustvarili našim delovnim ljudem boljše življenjske razmere. Naš ustvarjalni polet v graditvi naše dežele, to je ustvarjalni

polet naših delavcev, naše mladine, naše ljudske inteligence ter vseh naših delovnih kmetov in državljanov, ki v Ljudski fronti prostovoljno prispevajo svoj delež pri tej graditvi, vsega tega ne smemo in ne moremo karakterizirati kot nekakšen nacionalistični odklon. Ne, to je socialistični patriotizem, ki je po svojem bistvu globoko internacionalističen in zaradi tega smo mi nanj tudi ponosni.

Prej sem se dotaknil teh vprašanj kratko, to se pravi, navedel sem samo nekaj primerov. Nisem konkretno navajal bistva raznih ovir in nepravilnosti ukrepov proti naši državi s strani dežel ljudske demokracije, oziroma vseh tistih, ki v nobenem primeru ne bi smeli tako ravnati. Vse to puščam za drugič; čeprav bi to momentalno vso stvar bolj osvetilo, vendar bi v dosedanji situaciji to skupni stvari ne koristilo, marveč škodovalo.

Tovariši akademiki morda se boste vprašali, zakaj sem danes tu govoril prav o teh stvareh? Zdelo se mi je potrebno govoriti prav pred tem visokim zborom o teh stvareh, ker so globoko povezane z našo stvarnostjo v deželi, z našim družbenim življenjem. Te stvari so čvrsto povezane ne samo z vprašanjem zmagovite zgraditve socializma v svetu. Napredni svet pazljivo gleda na dežele, ki ustvarjajo doma najnaprednejši družbeni red — socializem, toda prav tako zasledujejo tudi to, kakšne odnose ustvarjajo te dežele med seboj. Toda ne samo, da najnaprednejše sile na svetu budno zasledujejo, kaj se dogaja v socialističnih deželah, marveč to prav tako budno zasledujejo tudi reakcionarne sile sveta, ki si nedvomno prizadevajo izkoristiti zase vse negativne pojave, ki nastajajo v odnosih med socialističnimi deželami. Vprašanje teh odnosov ni tako preprosta stvar, da lahko zanima, oziroma zadeva nje same, to se pravi same socialistične dežele, ali bolje rečeno dežele, ki grade socializem. Ne, to vprašanje je velikanskega pomena z internacionalnega stališča. Pravilno postavljanje teh medsebojnih odnosov v dani etapi, ko obstojijo vzporedno s socialističnimi tudi kapitalistične dežele, ko imamo še narode, ki so nacionalno zatirani, ko imamo še brezdušno kolonialno podjarmljanje itd., na tej etapi družbenega razvoja v svetu morajo biti odnosi med deželami, ki grade socializem, urejeni tako, da ohrabre vse, zlasti pa male narode v borbi za njihovo nacionalno in socialno svobodo in enakopravnost; ti odnosi morajo biti zgled ali boljše rečeno spodbuda za nadaljnji razvoj socializma v svetu, ne pa da so zavora tega razvoja...

KRONIKA
ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO
28. letnik Ljubljana 1980 1. zvezek

- Ignacij Voje*: Ob podelitvi odlikovanja Zgodovinskemu arhivu v Ljubljani — Stran 5
On the Occasion of Conferring a Decoration on the Historical Archives in Ljubljana
- Bogo Grafenauer*: Hinko Smrekar »Slovenski zgodovinarji« — Stran 9
Hinko Smrekar "Slovenski zgodovinarji" (Slovene Historians)
- Darja Mihelič*: Življenje in poslovanje nekaterih Peronijev v srednjeveškem Piranu — Stran 14
The Life and Functioning of Some of the Peronis in the Mediaeval Piran
- Andrej Vovko*: Iz zgodovine osnovne šole pri Sv. Gregorju nad Ortnekom — Stran 22
From the History of the Elementary School at St. Gregor above Ortnek
- Milan Dolenc*: Bolezni vimena v ljudskem živinozdravništvu — Stran 26
Udder Diseases in Popular Veterinary Medicine
- Na ovitku: Ladislav Benesch, Jesenice — žaga, tuš, okoli 1880, Narodni muzej v Ljubljani (foto Srečo Habič)
- Ureja uredniški odbor. Glavni in odgovorni urednik dr. Peter Vodopivec. Tehnični urednik Vasko Simoniti
- Izdaja in zalaga Zgodovinsko društvo za Slovenijo, sekcija za krajevno zgodovino. — Tiska tiskarna Tone Tomšič v Ljubljani. Uredništvo in uprava v Ljubljani, PZE za zgodovino, Aškerčeva 12. Tekoči račun 50101-678-49040 (Zgodovinsko društvo za Slovenijo, Aškerčeva 12, 61000 Ljubljana — za »Kroniko«). Letna naročnina 160 din za posamezne naročnike, 240 din za ustanove, posamezna številka 80 din
- Brank Marušič*: Na Primorskem ob razpadu Avstro-Ogrske — Stran 32
At Primorje by Time of Avstro-Hungarian Disintegration
- Janez Švajncer*: Udarništvo in naši udarniški znaki — Stran 43
Shock-working and our shock-workers' sings
- Marjan Drnovšek*: Projekt za zgodovino Ljubljane in nekatere raziskave iz ljubljanske zgodovine do leta 1918 — Stran 51
A Project for the History of Ljubljana and Certain Investigations in the History of Ljubljana Until 1918
- Silvester Kopriva*: Latinski napis na studencu pod gradom so Sodarski stezi — Stran 54
The Latin Inscription on the Well Under the Castle on Sodarska Lane
- Delo naših zavodov in društev — Stran 57
Notes on the activity of our institutes and associations
- Nove publikacije — Stran 61
Mew publications

OB PODELITVI ODLIKOVANJA ZGODOVINSKEMU ARHIVU V LJUBLJANI
(Slavnostni govor ob podelitvi odlikovanja 5. novembra 1979)

IGNACIJ VOJE

V posebno čast in zadovoljstvo mi je, da v imenu predlagatelja za odlikovanje, odbora Zgodovinskega društva za Slovenijo, prvi čestitam članom kolektiva Zgodovinskega arhiva v Ljubljani za visoko odlikovanje »Red zaslug za narod z zlato zvezdo«, s katerim vas je odlikoval predsednik republike Josip Broz-Tito ob 80-letnici delovanja vaše arhivske ustanove.

Naj mi bo dovoljeno, da v tem slovesnem trenutku podam utemeljitev za odlikovanje, vendar se pri tem ne morem izogniti navajanju najnujnejših podatkov iz historiata Zgodovinskega arhiva v Ljubljani.

Mestni arhiv ljubljanski je začel delovati leta 1898, ko je bil nastavljen pesnik Anton Aškerc kot mestni arhivar. Takrat je prišlo do ločitve zgodovinskega gradiva ljubljanske mestne uprave od tekoče registrature. Čeprav je ustanovitev arhiva zasluga takratnega župana Ivana Hribarja, ki je Aškerčevo namestitev dosegel z namenom, da v prvi vrsti pomaga reševati eksistenco tedaj vodilnemu slovenskemu pesniku, izpričuje istočasno do-

ločno zavestno kulturno prizadevanje. Specifičnost pri nastajanju Mestnega arhiva ljubljanskega je v tem, da ta ne izhaja iz zbirateljske dejavnosti, ki bi segala v poljubno provenienco, marveč se polagoma organsko razrašča iz ene same provenience, mestne uprave in njenih uradov. S to odločitvijo ljubljanske občine je postal Mestni arhiv najstarejša ljubljanska kulturna ustanova. Aškerc ni službe arhivarja jemal kot sinekuro, temveč je v svojem poklicu videl resno službeno obveznost.

Pod arhivarjem Aškercem je Mestni arhiv doživel prvo obdobje stalnega arhivskega dela, ki je bilo po vsem, kar nam je znanega o njem, vseskozi na strokovni ravni. Kot arhivar je Aškerc organiziral tudi mestno strokovno knjižnico, prvi uvedel zbiranje slovenskega časopisja in opravljal še druge bibliotekarske posle. Poleg tega je imel obveznosti z zbiranjem slik ter raznih muzejskih predmetov, ki so bili pozneje podlaga za ustanovitev Mestnega muzeja. Tako je postal arhiv pod Aškercem tisto jedro, iz katerega so

se sčasoma razvile druge samostojne kulturne ustanove v Ljubljani: Mestni muzej in Slovenska knjižnica.

Kot pri vsaki tovrstni ustanovi tudi pri Mestnem arhivu ljubljanskem ločimo več obdobj, med katerimi so bila nekatera bolj, druga manj uspešna.

Po Aškerčevi smrti leta 1912 pa vse do leta 1935, torej okrog 23 let, je mesto Ljubljana sicer imela arhivarja, včasih celo po dva hkrati, toda resničnega dela na arhivalijah skoraj ni bilo. Prevladalo je stališče, da je bilo mesto arhivarja ustanovljeno z namenom, da se slovenskim pisateljem-leposlovcem preskrbi primerna eksistenca, tako da bi se čim manj ovirani mogli udeleževati v svojem pisateljskem poklicu. Na tem mestu najdemo Otona Župančiča, Manico Komanovo in druge. Leta 1923 je bil za mestnega arhivarja imenovan Vladislav Fabjančič, s čimer je bil ta princip prekinjen. Vendar je tudi Fabjančič v prvem obdobju deloval predvsem kot publicist in o kakšni izrazitejši aktivnosti pri arhivskem delu ni sledi.

Vključitev Mestnega arhiva ljubljanskega v sestav leta 1933 ustanovljenega Kulturnega odseka pri mestni upravi pomeni dokončno afirmacijo arhiva. Arhiv začne redno poslovati ter dobi prve statutarne določbe (1936). Izboljšali so se pogoji dela. Konec leta 1935 se je arhiv preselil iz neustreznih prostorov na Rotovžu v novo pridobljeno Auerspergovo palačo na Križevniškem trgu. Arhivski fondi so se bistveno razširili s prevzemom novejših mestne registrature. K spremenjenemu poslovanju je v mnogočem prispeval prav V. Fabjančič, ki je po vrnitvi v arhiv spremenil svoj odnos do njega in mu je tako postal arhiv poglavitno delovno področje. Poudarim naj še dejstvo, da je bil v stari Jugoslaviji Mestni arhiv ljubljanski sploh edini mestni arhiv s posebnim arhivarjem.

Po osvoboditvi leta 1945 se začne za Mestni arhiv ljubljanski novo obdobje izredno dinamičnega razvoja. Tudi v tem obdobju se pojavljajo krize in nihanja, mnogo je bilo iskanja novih poti in usmeritev, mnogo projektov in pobud, velikokrat je kolektiv Mestnega arhiva pri svojem strokovnem delu oral ledino na dotlej neobdelanem arhivskem polju. Prva leta po osvoboditvi so maloštevilni arhivski delavci reševali predvsem arhivske fonde razpuščenih ustanov, delovnih organizacij, podjetij in društev na področju Ljubljane. Po njihovi zaslugi je bilo rešeno mnogo dragocenega arhivskega gradiva.

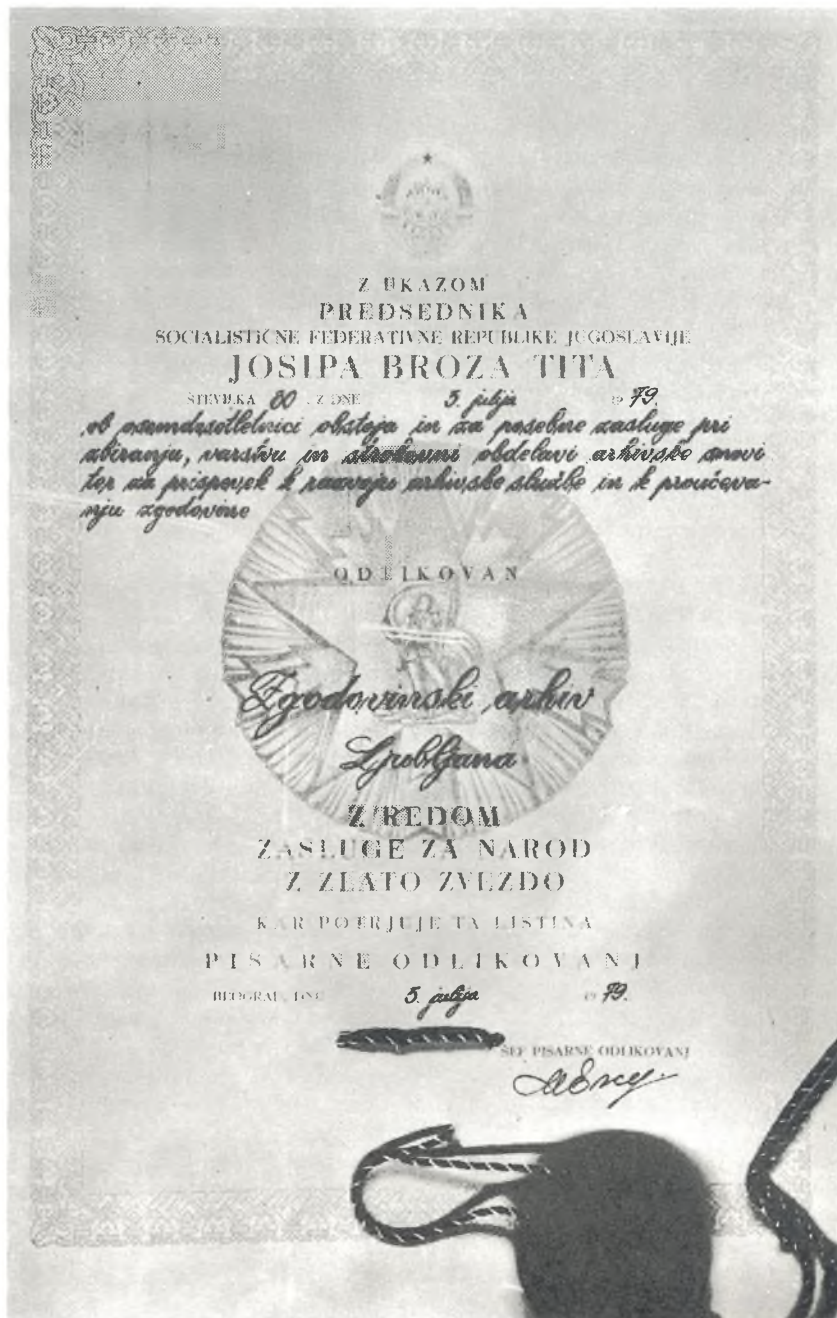
V prehodnem obdobju 1945 do 1950 so bili ustvarjeni osnovni kadrovski pogoji za nadaljnji razvoj in opravljene bistvene spremembe v namembni in dejavnosti Mestnega

arhiva ljubljanskega. V drugi polovici leta 1950 je MALj začel poslovati kot proračunska ustanova, kar je omogočilo bolj samostojno in sistematično delo ustanove. Konec leta 1950 je prevzel vodstvo MALj dr. Sergij Vilfan. Z njegovim prihodom se začne pravi razmah MALj kot sodobne arhivske ustanove.

Nadaljnja faza v razvoju arhiva je nastopila leta 1953, ko se je pričelo reševanje arhivskih prostorov. Pridobivanje in adaptacija prostorov na Magistratu je trajala do leta 1960, ko je pridobil arhiv v severni stavbi Magistrata nova skladišča, vsaj tedaj verjetno najbolj sodobna v Jugoslaviji. Od 60 tm v Aškerčevem času so se kapacitete arhivskega gradiva na Magistratu ustalile na približno 3000 tm. Novi delovni pogoji so omogočili, da je dosegla urejenost gradiva tisto stopnjo, ko je postala večina fondov vsaj v glavnem uporabna. Pospešeno delo na inventarizaciji je dalo podlago za objavo splošnega pregleda fondov iz zbirk arhiva, prvega tovrstnega pregleda v Sloveniji.

V tem času so bili položeni temelji za intenzivnejše udeleževanje sodelavcev MALj na področju zgodovinopisja. Pospešeno se je začelo razvijati znanstveno-raziskovalno delo na preučevanju zgodovine Ljubljane. Ker pomanjkanje prostorov ni omogočalo širše akcije za dokončno ureditev arhiva, zlasti ne za sistematično vključitev novejših arhivalij v sestav arhiva, se je v tem času strokovno arhivsko delo usmerilo na obdelavo starejših arhivalij. Temu primerno je bila usmerjena personalna politika. Predvsem se je povečalo število uslužbencev z visokošolsko izobrazbo, sposobnih za znanstveno raziskovalno delo. Glavni cilj te usmeritve arhiva je bila izdelava raznih monografskih spisov o zgodovini mesta Ljubljane.

Reorganizacija ljudskih odborov, ki je 1. septembra 1955 uvedla temeljne spremembe v upravni razdelitvi in strukturi organov ljudske oblasti, pomeni tudi za MALj nadaljnji mejnik zlasti glede njegove perspektive stvarne in krajeve pristojnosti. Tako so začeli prihajati v takratni MALj prvi fondi, ki so nastali na območju Ljubljane po osvoboditvi. Prevzeti je bilo treba zelo mlado gradivo, pogosto v slabem ali docela neurejenem stanju. Arhiv je od vsega začetka posvečal posebno pozornost temu gradivu, zavedajoč se da predstavlja ta dokumentacija izredno pomembnega obdobja v našem družbenem razvoju primarno arhivsko gradivo. V zadnjem času so bili pri obdelavi tega sodobnega gradiva doseženi vidni rezultati. Ti rezultati pa se povezujejo z naporji delavcev arhiva, da bi se ohranilo najpomembnejše gradivo, ki sedaj nastaja. Med prvim je MALj organiziral

stalno evidenco na terenu. Vzporedno s tem je bilo mogoče pripraviti analizo o stanju arhivskega gradiva iz časa po osvoboditvi, pri čemer je ta analiza prerasla v prikaz stanja na področju Slovenije.

Na začetku leta 1957 se je tudi v MALJ uvedlo družbeno upravljanje, ki je kmalu pokazalo pri delu ustanove pozitivne rezultate. Po sprejetju zakona o arhivskem gradivu in o arhivih (leta 1966) ter na podlagi zakona sprejeti republiški program arhivskega omrežja je bila ustvarjena podlaga za prerast

Mestnega arhiva ljubljanskega v regionalni zavod. Arhiv je začel delovati na območju 24 občin. Povečana dejavnost je terjala organizacijsko preosnovo zavoda. Izoblikovane so bile štiri enote: za Ljubljano in ljubljanske občine — ta enota je obdržala stari naziv Mestni arhiv ljubljanski, za zunanjo ljubljansko regijo (tudi s sedežem v Ljubljani), za Gorenjsko (s sedežem v Kranju) in za Dolenjsko ter Belo krajino (s sedežem v Novem mestu). Tako zasnovani program se je začel izvajati v letu 1972, ko je prevzel vodstvo zavoda dr. Jo-

že Žontar. Reorganizacijo so omogočili predvsem izboljšani materialni pogoji. Leta 1973 je zavod prevzel naziv Zgodovinski arhiv Ljubljana.

Iz pretežno znanstveno-raziskovalne usmerjenosti v prejšnjem obdobju se je Zgodovinski arhiv preorientiral v izvajanje temeljnih nalog arhiva na podlagi zakonskih določil, to je, službe varstva arhivskega gradiva. Vse bolj je prihajala v ospredje arhivsko strokovna usmeritev. Seveda so se pri tem sodelavci zavoda zavedali, da znanstveno delo ne sme biti zapostavljeno. S svojim aktivnim delom dokazujejo, da povezujejo arhivsko strokovno in znanstveno dejavnost.

Organizacijska preosnova je terjala izboljšavo materialnih pogojev dela. V Ljubljani je bilo vprašanje prostorskih kapacitet zadovoljivo rešeno, na izvenljubljskem območju pa je bilo vprašanje skladiščnih prostorov izredno težko rešljivo. Z dogovarjanjem in neutrudnim prizadevanjem je arhiv tudi to vprašanje v precejšnji meri rešil. Danes razpolaga arhiv s 13 skladišči, primernimi za hrambo arhivalij. Arhivsko gradivo se je namreč izredno povečalo. Od okrog 3000 tm leta 1972 hrani Zgodovinski arhiv danes preko 7000 tm arhivskega gradiva. Vodstvo arhiva stremi za tem, da bi čimbolj posodobilo opremo. Omeniti je treba, da imajo v Zgodovinskem arhivu najmodernejšo aparaturo za mikrofilmiranje arhivalij.

Posebno pozornost posveča vodstvo arhiva kadrovskemu vprašanju. Zelo se je v zadnjem času povečalo število zaposlenih, pri tem je naglašena orientacija po oblikovanju ustrezne kadrovske strukture. Pozornost je usmerjena tudi v izobraževanje kadrov.

Izdajateljska dejavnost je bila izredno bogata in plodna. Arhiv je dosegel pomembne rezultate pri preučevanju zgodovine Ljubljane. Po eni strani gre za veliko število razprav o zgodovini Ljubljane, ki so jih objavili sodelavci arhiva v raznih revijah in časopisih, po drugi strani pa za serijo publikacij, ki jih je izdal arhiv. Od predvidenega načrta, po katerem naj bi Zgodovino Ljubljane v kakih treh zvezkih obdelali v kolektivnem delu zaokroženo in kot celoto, je izšla leta 1955 samo 1. knjiga (Geologija in arheologija). Kasneje o sodelavci arhiva pripravili in izdali krajši poljudnoznanstveni prerez skozi mestno zgodovino »Ljubljana, podobe iz njene zgodovine« (Ljubljana 1962, na 182 straneh, z ilustracijami in zemljevidi; leta 1965 je izšla bolj ugledna trojezična slovensko-italijansko-nemška izdaja). Velik uspeh in napredek pomeni dvanajst zvezkov »Gradiva za zgodovino Ljubljane v srednjem veku« (Ljubljana 1956—1968), ki jih je v veliki ve-

čini pripravil za objavo Božo Otorepec. S tem da je to doslej v veliki meri neznano gradivo postalo dostopno, se tudi odpirajo nove naloge. Za preučevanje razvoja Ljubljane po osvoboditvi pomeni »Gradivo o razvoju Ljubljane v prvem desetletju po osvoboditvi 1945 do 1955« (izšlo 1956) dragocen priročnik. Arhiv je izdal tudi serijo monografskih študij o razvoju Ljubljane v zbirki »Razprave«. V štirih zvezkih v letih 1958—1977 so izšle študije iz ljubljanske družbene in gospodarske zgodovine od najstarejših časov do srede 19. stoletja. Tehten prispevek k arhivistični stroki je prvi celoviti pregled fondov Mestnega arhiva, objavljen v publikaciji »60 let Mestnega arhiva ljubljanskega« (s sodelovanjem kolektiva ustanove sestavil dr. Srgej Vlfan, Ljubljana 1959). Leta 1979 je začel Zgodovinski arhiv izdajati novo serijo »Gradivo in razprave«. Kot prva številka te serije so izšli »Zapisniki in drugi izbrani dokumenti iz arhiva Škofja Loka od 1861—1919« (zbral in uredil France Štukl). V načrtu je v okviru te serije izdaja Vodnika po fondih in zbirka arhiva kot temeljit pregled dosedanjega strokovnega dela od zadnjega tovrstnega pregleda leta 1959.

Živahna je tudi splošna publicistična dejavnost, ki ima namen popularizirati arhivsko stroko in prispevati k osveščanju naših občanov. O delu in namenih arhiva je bilo objavljenih več prispevkov v lokalnih časopisih, tovarniških glasilih in priložnostnih brošurah.

Vidna dejavnost arhiva je prirejanje arhivskih razstav. S pridobitvijo novih prostorov na Magistratu 1957 je bila urejena tudi razstavna dvorana, ki pa danes ne služi več temu namenu. Prva zelo odmevna razstava je imela naslov »Razstava ljubljanskih dokumentov«. Imela je poučen pa tudi praktičen namen. Od drugih razstav naj omenim predvsem razstavo »Starejša ljubljanska industrija« in razstava z naslovom »O obnovi in socialistični graditvi v letih 1945 do 1947«. Ta razstava je pokazala, da kolektiv posveča posebno pozornost obdelavi gradiva po letu 1945. Izrazito krajevno-zgodovinski značaj je imela razstava ob I. simpoziju slovenskih zgodovinarjev o krajevni zgodovini v Domžalah 1977. leta in razstava ob 750-letnici Kamnika, ki je bila odprta oktobra 1979 v Kamniku.

Ne moremo iti mimo pomembne vloge Zgodovinskega arhiva na družbenem in kulturnem področju mesta Ljubljane in širšem slovenskem prostoru. Da bi delo na preučevanju krajevne zgodovine potekalo čimbolj načrtno in strokovno, je Zgodovinsko društvo za Slovenijo ustanovilo leta 1952 sekcijo za kra-

jeveno zgodovino. S tem je bil ustvarjen pogoj za uresničitev zamisli, ki je bila izrečena na občnem zboru ZDS leta 1948. Predlog je bil, naj bi ZDS poleg Zgodovinskega časopisa začelo izdajati še revijo za zgodovino slovenskih mest, ki bi imela poseben poudarek na gospodarski zgodovini. Sedež »Sekcije za krajevno zgodovino« je postal Mestni arhiv ljubljanski. Tako so znanstveno raziskovalne naloge na področju krajevne zgodovine dobile pomembno mesto med nalogami Mestnega arhiva ljubljanskega, pomembnejše mesto, kot ga imajo take naloge pri podobnih arhivih pri nas. Utemeljenost take usmeritve dokazujejo tudi rezultati, ki so bili doseženi pri tem delu. Ena od konkretnih nalog sekcije je izdajanje »Kronike, časopisa za krajevno zgodovino«. Priprave za izdajanje te druge, specializirane revije Zgodovinskega društva za Slovenijo, so bile izvedene v okviru Mestnega arhiva leta 1952. Tu deluje uprava Kronike do letošnjega leta je bil sedež uredništva. Revija izhaja sorazmeroma redno, tri številke letno. Doslej je izšlo 27 letnikov. Z zamenjavo se je bogatil fond knjižnice Zgodovinskega arhiva. V založbi Kronike so začele izhajati daljše monografije v posebni seriji »Knjižnica Kronike«. V okviru te serije je do leta 1971 izšlo 5 zvezkov. S prispevki so sodelovali tudi sodelavci Mestnega arhiva. Visoko priznanje od naše družbene skupnosti obvezuje kolektiv Zgodovinskega arhiva v Ljubljani, da še naprej kot arhivska ustanova, ki je najbolj poklicana za delo na področju krajevne zgodovine, daje zatočišče »Sekciji za krajevno zgodovino ZDS« in prispeva k rednemu izdajanju Kronike ter sodeluje pri njenem oblikovanju.

Ne moremo tudi mimo dejstva, da je

Zgodovinski arhiv dosledno uveljavil samoupravne odnose in se samoupravno organiziral. Kljub problemom, ki se pojavljajo zaradi dislociranosti kolektiva, je uspelo uvesti visoko storilnost na področju arhivistike. O vseh odločitvah vodstva je redno seznanjena delovna skupnost. Pomembno vlogo igra svet arhiva, ki ga sestavlja 7 voljenih zastopnikov kolektiva in 7 delegatov družbenih skupnosti. Delegatsko je Zgodovinski arhiv povezan z vsemi kulturnimi skupnostmi, ki financirajo poslovanje arhiva. Enote zunaj Ljubljane se povezujejo z bazo, to se pravi, s samoupravnimi interesnimi skupnostmi in občinskimi skupščinami. Zgodovinskemu arhivu je v precejšnji meri uspelo, da izvaja svobodno menjavo dela z družbenopolitičnimi skupnostmi in združenim delom.

Visoko državno odlikovanje in današnja proslava predstavljata nadaljnjo moralno vzpodbudo kolektivu Zgodovinskega arhiva v Ljubljani pri strokovnem delu in pri deležu preučevanja slovenske krajevne zgodovine. Predlog za odlikovanje, ki ga je dal odbor Zgodovinskega društva za Slovenijo, je dokaz plodnega in uspešnega sodelovanja med arhivarji in zgodovinarji.

LITERATURA

60 let Mestnega arhiva ljubljanskega (S sodelovanjem kolektiva ustanove sestavil dr. Sergij Vilfan), Ljubljana 1959; Jože Zontar, 75 let Zgodovinskega arhiva Ljubljana, katalog Starejša ljubljanska industrija, Ljubljana 1973, str. 9 do 11; Sergij Vilfan, Stanje in perspektive sintetičnih prikazov zgodovine Ljubljane, Razprave, zv. 2, Ljubljana 1971, str. 3—8

HINKO SMREKAR, »SLOVENSKI ZGODOVINARJI«

BOGO GRAFENAUER

Slovenski slikar in karikaturist Hinko Smrekar¹ je v zgodnji dobi svojega dela po vrnitvi v domovino (v Kranj 1907, v Ljubljano 1911, izdelal več karikatur skupin slovenskih upodablajočih umetnikov in literatov: »Slovenska umetnostna razstava« (okr. 1910 — z obešennim Peruzzijem, Gasparijem, Jakopičem, Groharjem in avtorjem samim,² »Legija slovenskih umetnikov« (jeseni 1912),³ »Slovenski literati« (januarja 1913),⁴ »Maškarada slovenskih upodablajočih umetnikov« (pred 23. januarjem 1913)⁵ in »Maškarada slovenskih literatov« (1913);⁶ do neke mere sodi v to skupino še karikatura »Bazar v prid od krajske dežele zapuščeni slovenskim igralcem« (14. avgusta 1913, spet predvsem s karikiranjem slovenskih upodablajočih umetnikov).⁷ Pod konec svojega — po okupatorju nasilno pretrganega — življenja je izdelal še dve podobni kolektivni podobi (vendar ne več karikaturi), in sicer »Impresionisti« (30. novembra 1941)⁸ in plakat za umetnostno razstavo (Gaspari, Šantel, Smrekar, Sajevec) (maja 1942).⁹ Poleg teh skupinskih karikatur in z njimi izoblikovanega prereza dveh strani slovenskega umetniškega življenja, ki jih je vse omenil in tudi reproduciral Karel Dobida v svoji monografiji o Hinko Smrekarju, pa hrani Zgodovinski arhiv Ljubljane tudi skupinsko karikaturu zgodovinarjev, signirano »HS 41«.

Prostor, kamor je Smrekar stlačil skupno devetih zgodovinarjev, je vsekakor vogal nekdanje muzejske čitalnice, v kateri je bil postavljen tudi del arhiva — poleg knjig priročne biblioteke. V drugi vrsti stoje od leve proti desni tesno drug ob drugem (tudi v legendi popisani) »Josip Apih, Josip Stare, Simon Rutar, Ignac Orožen, Anton Koblar, Josip Gruden«, pred njimi sedita za pisalno mizo s peresnikom nad svojimi rokopisi Ivan Vrhovnik in Ivan Vrhovec, med obema vrstama pa stoji kot osrednja postava Franc Kos, ki z lupo prebira neki dokument.

Podoba je v nekem smislu sorodna koncepciji karikatur umetnikov in literatov iz leta 1912 in 1913, v drugem pogledu pa se vendar razlikuje od nje. Sorodnost je v času, iz katerega izbira Smrekar vodilne zgodovinarje: v podobi, narisani 1941, ne prikazuje sodobnega stanja slovenskega zgodovinarstva, marveč zgodovinske delavce nekako iz prvega desetletja našega stoletja. V času nastanka te podobe so bili vsi na sliki upodobljeni zgodovinarji že mrtvi in to skoraj vsi že kar lep čas (zadnji je umrl Vrhovnik, 1935, trije med 1922

in 1928 — Gruden, Kos in Koblar, Apih 1911, štirje pa celo že med 1900 in 1907 — Orožen, Vrhovec, Rutar in Stare). Očitno je šlo Smrekarju za podobo, ki bi ustrezala časovno kolikor mogoče obdobju obeh drugih skupin, likovnih in literarnih umetnikov. Razlika pa je v tem, da so bile karikature obeh skupin umetnikov karikature avtorjevih sodobnikov in da je risal skoraj samo žive ljudi: pri likovnih umetnikih ni hotel izpustiti le že pokojnega prijatelja Ivana Groharja (u. 19. IV. 1911), zajetega med »obešenci« okr. 1910 še za življenje, pri »literatih« pa markantnih oseb Janez Trdine (u. 14. VII. 1905) in Antona Aškerca (u. 10. VI. 1912), toda vse tri pokojne je z angelskimi perutničkami zaznamoval kot pokojnike in jih s tem ločil od še živeče družine. Pri zgodovinarjih pa ni nič takega razlikovanja, čeprav jih je bilo 1912/13 mrtvih že pet (Orožen 1900, Vrhovec 1902, Rutar 1903, Stare 1907, Apih 1911). Slikar, rojen 1883, jih prav gotovo ni vseh osebno poznal.

Tako se ob tej podobi postavlja kot prvo vprašanje, po kateri podlagi je Smrekar izbral za upodobitev dovolj zaslužne zgodovinarje iz začetka našega stoletja. Zdi se, da odgovarja nanj po Janku Šlebingerju urejeni Album slovenskih književnikov, objavljen v Ljubljani 1928.¹⁰ Kulturni delavci so razporejeni po obdobjih, zgodovinarji konca prejšnjega in začetka našega stoletja na straneh 40—45; razvrščeni so takole: Josip Stare, Josip Apih, Simon Rutar, Franc Kos, Ivan Vrhovec, Ivan Vrhovnik, Anton Koblar, Josip Gruden, Ignacij Orožen, Matej Slekovec, Frančišek Kovačič, Avguštin Stegenšek. Do Orožna natanko ista vrsta, kakor jo zajema Smrekarjeva podoba. Za zadnje tri je iz Šlebingerjevih kratkih podatkov o življenju in delu v tej knjigi lahko razložiti vzrok, zaradi katerega jih je slikar izpustil: Slekovec je bil izrazito štajerski krajevni zgodovinar,¹¹ Kovačič je na prvem mestu označen kot bogoslovec in filozof,¹² Stegenšek kot cerkveni in umetnostni zgodovinar.¹³ Domnevo še potrjuje dejstvo, da se je vsaj pri štirih zgodovinarjih (pri Apihu, Staretu, Rutarju in Vrhovniku, morda pa še pri petem, Orožnu) slikar oprl prav na njihove podobe, ki jih je našel v Šlebingerjevem Albumu.

Tako pa je nastala slika, ki nikakor ni naključna, pa tudi ne ustreza več letoma 1912/13. Če od na podobi predstavljenih slovenskih zgodovinarjev odštejemo nekoliko premladega Josipa Grudna (1869-1922)¹⁴ in

za zgodovinsko raziskovanje ne posebno pomembnega Josipa Stareta (1842-1907)¹⁵ — oba sta spadala seveda med ljudstvu najbolj znane slovenske zgodovinarje kot avtorja mohorjevske Zgodovine slovenskega naroda oz. Obče zgodovine za slovensko ljudstvo — prištejemo pa Frana Šukljeta, ki ga je Šleibinger v Albumu postavil med politike,¹⁶ in Antona Kaspreta, ki ga je Album sploh spregledal, dobimo res tisto skupino zgodovinarjev, ki je v zadnjih desetletjih prejšnjega stoletja začela postavljati temelje za odtlej ne več pretrgan razvoj slovenske zgodovinske znanosti. Postavila je znanje o slovenski preteklosti na trdna tla kritično pretresenih virov, ki jih je sistematično iskala in zbirala. Uveljavila je načelo, da je treba gledati zgodovino slovenskega naroda kot celoto, ne pa

razdeljeno po posameznih zgodovinskih pokrajinah, tj. slovensko zgodovinsko koncepcijo, ki jo je postavil prvi že Anton Tomaž Linhart, pa so nato za tričetrt stoletja domala pozabili nanjo. V obravnavanju slovenske zgodovine je uveljavila slovenski jezik in je dve desetletji za pravniki (Slovenski pravnik 1870-72, od 1881 naprej), a skoraj trideset let pred slavisti (Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino, 1918-1931, Slovenski jezik od 1938 naprej) ustanovila poleg starejših splošnih znanstvenih publikacij poseben slovenski zgodovinski časopis (Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko od 1891 naprej) in temu dodala kmalu še drugega v Mariboru (Časopis za zgodovino in narodopisje od 1904 naprej). V obravnavanju preteklosti je gledala obenem boj za krepitev položaja slovenske

ga naroda v njenem času; ob dokazovanju, da imajo tudi Slovenci svojo zgodovino, pa so se začeli že obračati od politične zgodovinske koncepcije — značilne za tedanje avstrijsko zgodovinopisje — k zgodovini ljudstva, zlasti k zgodovini kmečkega prebivalstva pa tudi k zgodovini mest na Slovenskem in slovenske kulture.

Če iščemo širše vzroke za prelom od ljubiteljstva (diletantizma) k zgodovinski znanosti pri Slovencih, tega seveda ni mogoče ločiti od razvoja visokega šolstva v habsburški monarhiji. Do 1948 tu ni bilo filozofske fakultete v današnjem smislu: fakulteta s tem imenom (ali zunaj univerz »licej«) je imela po šestletni gimnaziji vlogo pripravljalne prve stopnje za pravi visokošolski študij na teološki, pravni ali medicinski fakulteti. Le na tej pripravljalni stopnji je nastopala tudi zgodovina kot eden izmed različnih »predmetov«, nekako kot doslej na višji gimnaziji. Pravo poglabljanje v preteklost so v teh razmerah odpirale le obsežne knjižnice, bodisi samostanske (tako jezuitu Marku Hanziču), bodisi lastne (tako Valvasorju), bodisi mecenske (tako Linhartu Zoisova), seveda ob siceršnjih dovolj zagotovljenih življenjskih pogojih, da je za takšna zanimanja ostajalo dovolj časa. V Ljubljani je bilo le eno poklicno zgodovinarsko mesto (profesorja zgodovine na liceju.)

Thunova reforma gimnazije — z razširjenjem na osem let, uvedbo predmetnega pouka od prvega razreda naprej in z znatnim razširjenjem prostora zgodovine in z njo zvezanega zemljepisa — je potrebovala mnogo več poklicnih zgodovinarjev, zahtevala pa je tudi mnogo boljšo izobrazbo srednješolskih profesorjev. Tej nalogi je imela namen ustreči Thunova reforma vseučiliškega študija v Avstriji po 1848. Šele odtlej so nastale v Avstriji filozofske fakultete v današnjem smislu z organiziranim študijem za poklic srednješolskih profesorjev in šele z nastankom zgodovinskih seminarjev (na Dunaju 1849, poleg njega 1854 še Inštitut za avstrijsko zgodovinsko raziskovanje kot posebna ustanova za gojitev pomožnih zgodovinskih ved in za izobrazbo kvalificiranih arhivarjev; v Gradcu zgodovinski seminar 1866, v Innsbrucku 1871) je študij zgodovine dobil moderno obliko, ki je povezala učenje z lastnim študentovim delom. Prvi slovenski profesorji, ki so izšli iz te šole, še preden je ta reforma povsem dozorela (med njimi Josip Stare, praški študent 1862 do 1866, ter Ivan Steklasa, graški študent 1867 do 1871, so imeli več znanja, a glede vzpona slovenskega zgodovinopisja še niso mnogo pomenili; kolikor so se lotili pra-

vega raziskovalnega dela, so to storili šele pod vplivom svojih mlajših tovarišev v že zrelih letih (npr. Steklasa šele okrog 1890 kot petinštiridesetletnik in ne s posebno velikimi rezultati).¹⁷

Pravi prelom pa je zvezan s skupino šestih zgodovinarjev, rojenih okrog 1850, dunajskih in graških študentov v sedemdesetih letih (njihov sedmi vrstnik Fran Orožen, 1853 do 1912, dunajski študent 1873—1881, se je posvetil skoraj izključno zemljepisu in planinstvu).¹⁸ Po letih rojstva razvrščeni so bili to Fran Šuklje (1849—1935, dunajski študent 1867—1872, s prvo objavo 1870, z znanstvenimi publikacijami po 1878),¹⁹ Anton Kaspret (1850—1920, graški študent 1873—1877, s prvo znanstveno publikacijo 1889),²⁰ Simon Rutar (1851—1903, graški študent 1873—1877, s prvo znanstveno objavo 1874)²¹ in kar trije dunajski študentje, rojeni 1853: Josip Apih (1853—1911, štud. 1873—1876, s prvo objavo 1885),²² Ivan Vrhovec (1853—1902, štud. 1873 do 1878, s prvo objavo 1879, a z začetkom pravega znanstvenega raziskovanja po 1883)²³ in Franc Kos (1853—1878, štud. 1874—1878 s prvimi objavami 1880, s prvimi znanstvenimi deli 1882).²⁴

Tu moremo pustiti ob strani skoraj enako število ljubiteljev zgodovine, ki so se ob praktičnem zgledu naštetih in ob svojem talentu, nekateri pa tudi s kakim dopolnjevanjem svojega znanja na vseučilišču, naučili uporabljati nove tehnike in metode zgodovinopisja ter dosegali pomembne rezultate pri svojem raziskovanju (tako Ignac Orožen, Vrhovnik in Koblar) in celo zelo vidno mesto pri nastajanju slovenskih zgodovinskih časopisov (Koblar kot ustanovitelj Izvestij MOK). Znanstveno delo teh mož se torej začne okrog 1880, pred sto leti. Tako naj objava Smrekarjeve karikature spominja prav na to stoletnico nepretrganega razvoja slovenskega zgodovinopisja, ki ji tudi vsebinsko — kakor smo videli — najbolj ustreza; mnogo bolj kot položaju slovenskega zgodovinopisja okrog 1910, ko se na trdnih temeljih dela prve generacije začneja v vedi že nov in pomemben kvaliteten dvig, katerega nosilci pa na Smrekarjevi podobi niso predstavljeni.

Podrobnejša analiza razvoja slovenskega zgodovinopisja v zadnjih dveh desetletjih prejšnjega stoletja bo še letos predmet posebne obravnave na zborovanju slovenskih zgodovinarjev. Tu naj zadošča le kratka označba dela njegovih glavnih naštetih šestih nosilcev.

Brez dvoma je bil najpomembnejši med njimi najmlajši, Franc Kos, ki je najbolj dosledno sledil svojemu cilju — sistematičnemu zbiranju virov za slovensko srednjeveško

zgodovino v celoti, uveljavljanju slovenske zgodovinske koncepcije, pripravljanju znanstvene obravnave slovenske zgodovine do 10. stoletja; gotovo je bil med vsemi tudi najbolj kritičen in menda tudi najbolj dosleden pri uveljavljanju slovenskega jezika v znanosti. Ob prebiranju dela vseh naštetih zgodovinarjev pa se je težko ubraniti vtisa, da so si nekako načrtno delili delo. Kos je delal na srednjem veku, Anton Kaspret na agrarno-zgodovinskih vprašanjih od 15. do 17. stoletja, Vrhovec na zgodovini mest v istem obdobju in še kaj naprej, Apih na širokih slovenskih zgodovinskih vprašanjih 18. in 19. stoletja. Svojevrsten položaj ima Šuklje z nekaj pomembnimi objavami ne le iz domače, marveč tudi iz obče zgodovine — tako iz 9. stoletja kot iz francoske revolucije — toda kmalu je zamenjal zgodovinarsko delo za politično, k zgodovini pa se je na neki način vrnil na stara leta s pisanjem svojih spominov. Še več posebnosti kaže Simon Rutar, ki je segal v zelo različne smeri od arheologije in zgodovine vseh obdobj preko zemljepisa do narodopisja, včasih zelo ostro poudarjal potrebo po skupni obravnavi vse slovenske zgodovine, pa ob tem ohranil vendarle tudi posebno zanimanje za slovenske primorske dežele in jim v zadnjem desetletju svojega življenja posvetil tudi največ svojega dela.

OPOMBE

1. Karel Dobida, Hinko Smrekar, Ljubljana 1957 (poslej le Dobida); SBL III (10. zv.), Ljubljana 1967, 397—399. — 2. Dobida, 53 in reprod. št. 69. — 3. Dobida, 15. — 4. Dobida, 54 in reprod. 77. — 5. Dobida, 53 in reprod. 78. — 6. Dobida, 52 in reprod. 71. — 7. Dobida, 52 in reprod. 66. — 8. Dobida, 56 in reprod. 89. — 9. Dobida, 53 in reprod. 69. — 10. Album slovenskih književnikov, uredil J. Šlebinger, Ljubljana (brez letnice; za čas izida gl. SBL III (11. zv.), 1971, 656), poslej ASK. — 11. ASK XXII, SBL III (10. zv.), 360 (poleg SBL navajam le tisto literaturo, ki v članku še ni navedena). — 12. ASK XI; SBL I, 1925—32, 539—40; Fr. Baš, Prelat dr. Fran. Kovačič, ČZN 34, 1939, 1-39. — 13. ASK XXIII; SBL III (10. zv.), 457—458. — 14. SBL I, 269—271. — 15. SBL III (10. zv.), 449—451. — 16. ASK 108 in XXIV. — 17. SBL III (10. zv.), 463—464. — 18. SBL II, Lj. 1933—1952, 231. — 19. SBL III (11. zv.), 716—718. — 20. SBL I, 430—431. — 21. SBL III (9. zv.) Lj. 1960, 175—177; B. Marušič, Simon Rutar in njegova »Zgodovina Tolminskega«, Nova Gorica 1972, XVI str. (dodatek reprintu knjige); S. Rutar, Dnevnik 1869—1874 (izd. B. Marušič), Trst—Nova Gorica 1972; več avtorjev: Goriški letnik 3, 1976, 5—41; B. Pleničar Bibliografija Simona Rutarja, Goriški letnik 4/5, 1977/78, 139—183. — 22. SBL I, 13—14. — 23. I. Vrhovnik, Ivan Vrhovec, Ljubljana 1933, 71 str. — 24. SBL I, 524—527; B. Grafenauer, Pomen dela Franca Kosa v razvoju slovenskega zgodovinarstva, ZC 8, 1954, 118—124.

ŽIVLJENJE IN POSLOVANJE NEKATERIH PERONIJEV V SREDNJEVEŠKEM PIRANU

DARJA MIHELIC

Po ohranjenih virih si lahko predstavimo kolikor toliko zadovoljivo sliko življenjskega utripa srednjeveškega Pirana šele v osemdesetih letih 13. stoletja.¹ To je obdobje ustaljevanja beneške nadoblasti nad zahodnim, obmorskim delom Istre, katere notranjost so imeli v posesti Goriški in kasneje Habsburžani.² Življenje tedanjega Pirana so poleg omenjenih političnih v veliki meri usmerjale tudi naravne danosti: plodno, vinorodno zaledje in morsko okno v svet.³ Različni politični činitelji v zaledju, razdrobljenost posesti med mesta in fevdalce, obdavčitve in nevarnosti suhozemnih poti so oteževale povezave Pirana z notranjostjo.⁴ Na drugi strani je pomorske povezave mesta poleg drugih tveganj omejeval monopolistični položaj Benetk. Kljub temu pa je morje tedaj med deželami na različnih obalah predstavljalo pot in ne prepada. Zato tudi ni čudno, da so v Piran prihajali številni tujci z druge obale Jadrana. To so bili zlasti poslovneži, ki so se neredko v mestu ustalili in si pridobili pravice meščanov.

Kronika je že pred časom pisala o vlogi in delovanju tujcev — Florentincev predvsem v finančnem življenju srednjeveškega Pirana.⁵ Morda bi si bilo k temu zanimivo ogledati še drugo plat: kako so se doseljenci v Piranu znašli v vsakdanjem poslovanju. Predstaviti želim toskansko družino Peronijev, ki je bila po vsestranosti in uspešnosti poslovanja svojih članov izredno opazna od zadnjih desetletij 13. do druge polovice tridesetih let 14. stoletja.

Najstarejši podatek, ki sem ga zasledila v piranskem arhivu o enem izmed njih — bil je to Lapo, sin Rainerija Peronija iz Firenc — je kar se da »obetaven«. Gre namreč za ženinno pogodbo.⁶ To gotovo potrjuje dolgoročneje načrte Florentinca, da se v Piranu ustali. Njegove težnje po družbeni uveljavitvi v mestu nakazuje socialni izvor njegove izbranke Istrije. Bila je namreč potomka znane piranske plemiške rodbine Apolonijev.⁷ Dota, ki jo je prinesla v zakon, ni bila posebno velika. Obsegala je vinograd s pritiklinami v zaledju Pirana na področju »Pačugum« (danes Pacug), vrt v Marčani ter 3 beneške marke,⁸ katerih izplačilo je bilo razdeljeno na dva roka v dveh letih. Ob poroki je dobila posteljino ter po tedanji navadi še hišno opremo (»infra domus«). V tako opremo so pogosto sodili (bakeren) kotel, (železna) veriga za obešanje kotla,

klop, vinski sodi, prt ipd. K bali je bila vstehta tudi obleka, tunika iz svilenega damasta (»camore«). Vse naštetu premoženje se v pogodbah o doti pa tudi v oporokah pogosto pojavlja. V tedanjem času so vsi omenjeni predmeti predstavljali precejšnjo vrednost. Taka poročna tunika je stala npr. od 5 do 10 liber (malih denarjev). Za isto vsoto bi tedaj kupec lahko dobil 5 do 10 urn (po. pribl. 80 litrov⁹) vina. Kljub temu pa je marsikatera bogataška hči prinesla v zakon več nepremičnin in gotovine kot Istrija. Omenjena pogodba je bila sklenjena v piranski cerkvi Sv. Štefana.

Poslovno je bil Lapo zelo uspešen. Z bratom Gracijem sta se v osemdesetih letih 13. stoletja preizkusila in potrdila na najrazličnejših področjih gospodarstva. Največ sredstev sta vlagala v trgovino. Oba sta se ukvarjala s prodajo žita, ki je v Piranu vedno našlo hvaležne odjemalce. Proizvodnja žita je bila šibka točka piranskega gospodarstva. Čeprav je občina strogo nadzorovala domačo proizvodnjo¹⁰ ter količine žita, ki so ga domačini prinesli od drugod,¹¹ in čeprav se žito tujcem ni smelo prodajati brez dovoljenja podestata,¹² je bil Piran primoran žito uvažati. Za protiutež uvoženemu žitu je imel na razpolago vino, olje in sol. Piranski kupci so zlasti Laponu žito pogosto odplačevali v olju domače proizvodnje. Toskanska brata sta trgovala in prekupčevala z vinom, ki je bilo ob olju glavno bogastvo piranskega zaledja. Bila sta med tistimi premožnejši, ki so od občine jemali v zakup dohodke od »tabern« in ostale prodaje vina na drobno, dohodke od gostinske obrti,¹³ pekarij,¹⁴ pravico do prodajalne (»stacio«), v kateri sta prodajala različne tkanine, sol, kože

V prodaji žita je bila vloga obeh Florentincev dokaj opazna, čeprav nista bila niti edina niti največja prodajalca tega živilskega blaga. Popolno prevlado v preskrbi Pirana z žitom je namreč imel (sodeč po ohranjenih virih) v osemdesetih letih trgovec Martinus Lughanus iz Caorla. Vendar pa tudi pomen Laponu in Gracija v žitni trgovini ni zanemarljiv. V letu 1285 sta npr. na kredit prodala žita za malo manj kot 130 liber.¹⁵ To bi pri približni ceni žita 30 soldov (sold je dvajseti del libre) za star (83,32 litra¹⁶) znašalo blizu 87 starov žita, prodanega na up. Naslednjega leta je ta vsota znašala celo čez 140 liber,¹⁷ kar bi bilo nekaj pod 95 starov. Na žalost nimamo podatkov o izvoru in dovozu tega žita.

Lapo je v decembru 1286 kupoval večje količine olja, ki ga je (z žitom ali denarjem) plačal vnaprej. V začetku januarja 1287 naj bi od svojih dolžnikov — prodajalcev — prejel nad 10 urn olja (cena ki so jo v drugi polovici leta 1286 kupci plačevali za urno olja, je znašala od 4 liber do 4 liber in 7 soldov¹⁸). Tega olja seveda ni potrošil sam, spet pa ne vemo, na katerem trgu je zanj našel odjemalce. Občina je nadzorovala izvoz večjih množin olja. Za natovorjenje olja v količinah nad 3 urne na ladje ali tovarne živali z namenom, da bi ga odpeljali iz piranskega okoliša, je bilo potrebno podestatovo izrecno dovoljenje.¹⁹ Nikjer ni omenjeno, da bi Lapo tako dovoljenje dobil. Verjetno je šel sam z oljem trgovati na tuje. O tem in o smeri njegovih trgovskih potovanj pa pregledani viri ne dajejo podatkov.

Poslovanje Lapona in Gracija je bilo različno tudi na področju vinske trgovine. Brata sta pogosto kupovala večje količine vina, redkeje pa sta ga prodajala. Vino sta ob nakupu običajno plačevala takoj, v primerih prodaje na debelo pa sta ga (sodeč po virih) kupcem pogosto dajala na kredit. Na tak način sta večkrat prodajala vino, ki ga je kupec odpeljal prodan na trgovsko potovanje, »viaggio«, »viaticum«. Tudi za natovorjenje vina v množinah nad 3 urnami z namenom izvoza iz piranskega področja je bilo potrebno podestatovo dovoljenje (gl. op. 19). Smeri vinske trgovine so pogosto vodile čez morje v italijanske dežele. Tam je trgovec, ki je v Piranu na kredit nabavil »vinum viaticum«, vino prodal ter se z izkupičkom vrnil v Piran. V določenem roku (osmih dni do enega meseca) po vrnitvi je prodajalcu vina iz Pirana plačal že ob nakupu določeno ceno. Tveganje in dobiček potujočega trgovca pri tem poslovanju prodajalca nista prizadela. Računal je lahko le na vnaprej dogovorjeno plačilo za prodano vino. V nakupe vina je Lapo vlagal visoke vsote. 20. decembra 1283²⁰ je npr. od šestih prodajalcev nakupil 200 urn vina za 200 liber, ki jih je plačal takoj. Z nakupljenim vinom sta Toskanca gotovo tudi sama odhajala trgovati drugam. Taka trgovska potovanja so pomenila določeno tveganje, ki je prinašalo dobiček ali izgubo. Za izkupiček od vina (in olja), prodanega na tujem, sta verjetno kupila žito, ki sta ga nato pripeljala v Piran in ga tam tudi prodala. Gracij je včasih tudi sam na kredit kupil »vinum viaticum«, gotovo z namenom popotnega trgovanja.²¹ Tik pred koncem osemdesetih in v začetku devetdesetih let 13. stoletja tudi Laponu trenutni finančni položaj ni dopuščal vnaprejšnjega plačevanja kupljenega vina.

Tako se je v novembru 1289 pri nakupu vina zadolžil za 77 liber in 12 soldov.²²

Gracij je v letih 1283 do 1288 zelo pogosto nastopal kot upnik za »vinum taberne«. Najbrž tu ni šlo za njegovo prodajo vina v gostilni. Verjetneje je od občine vzel v zakup dohodek od drobne razprodaje vina. Svoje dohodka od gostiln, mesarije, solin, ribiških podočij, »hostarij« (za razliko od navadnih gostiln »taberna«, kjer so točili le vino, je »hostaria« nudila gostu hrano — kruh, vino in prenočišče) in mer je namreč piranska občina na vsakoletni dražbi dajala v zakup najvišjim ponudnikom. Glasnik jih je oklical vsako leto prvo in naslednje nedelje v maju, zadnjo nedeljo maja pa so jih dobili najvišji ponudniki. Pogoj zanje je bil, da so piranski meščani ali da živijo v Piranu dalj kot eno leto,²³ razpolagati pa so seveda morali tudi s precejšnjimi sredstvi. Zakupniki občinskih dohodkov od »tabern« so nadzorovali prodajo vina na drobno in imeli pravico prejeti po 6 soldov od vsake na drobno prodane urne vina.²⁴ Laponu srečamo v taki vlogi leta 1284²⁵ in 1304.²⁶

Gracij je v osemdesetih letih 13. stoletja prodajal različno sukno (»linum«, »lana«, »fustaneum«) v prodajalni (»stacio«). Lapo ga je v vlogi prodajalca te robe zamenjal v prvih letih 14. stoletja. Poleg naštetega je omenjen tudi v zvezi s trgovanjem z lesom.²⁷

Oba brata sta se pogosto pojavljala kot stranki v različnih zadolžnicah, katerih vsebina (trgovina, posojilo itd.) v večini primerov ni razvidna. V zadolžnicah sta v glavnem nastopala v vlogi upnikov, redko dolžnikov.

Kot posojevalca denarja ali prodajalca blaga na kredit sta se večkrat zavarovala pred plačilno nezmožnostjo dolžnika s tem, da sta sprejela v zastavo nepremičnine ali druge vredne predmete. Če je bil dolg pravočasno poravnal, je seveda upnik dolžniku pravice do imetja vrnil. Če pa upnik ni v roku prejel izplačila dolga, je zastavljeno premoženje zapadlo in prešlo v upnikovo last. Na ta način je Lapo novembra 1286 pridobil hišo v piranski četrti »porta Campi«.²⁸ Po piranskem statutu so sicer tujci lahko dobili v last nepremičnine v piranskem okolišu le ob poroki z ženino do to ali kot dediščino, sicer pa ne.²⁹ Kaj pa je vplivalo na to, da je doseljenec prenehal veljati za »forensem« — ali poroka z domačinko ali določen čas bivanja v mestu ali pa je zadoščala že poslovna uspešnost — ni znano.

Na stara leta, ko ni več sam potoval, si je Lapo pomagal s sklenitvijo družabništva (komende³⁰) s partnerji, ki so namesto njega odhajali na trgovska potovanja. Maja 1325 je izročil 4 libre grošev (128 liber malih denarjev³¹) Henricu pokojnega Siverija in Matheu

pokojnega Dominika Zivagle. Šla naj bi v Zadar ali kam drugam, kupila sir ali drugo robo v korist ali škodo obeh strani. Kupljeno bi nato prodala, kjer bi se jima zdelo najboljše. Robe ne bi smela tovoriti proti beneškim uredbam. V roku enega meseca po sklenitvi pogodbe bi z Laponom obračunala svoje poslovanje. Vrnila bi mu vloženi kapital ter tretjino dobička (ali pa mu odračunala tretjino izgube).³² Ta trgovska pot je bila verjetno uspešna, kar je Laponu spodbudilo, da je še istega leta sklenil novo pogodbo. Eden od družabnikov je bil že omenjeni Henricus, drugi pa Čanusus pokojnega Hengaldea.

Z dvema librama grošev sta krenila v »Polissano« ali kam drugam kupit sir, žito ali drugo blago, pač po lastni izbiri. V primerjavi s prejšnjo pogodbo naj bi robo sedaj pripeljala v Piran in jo tam prodala. Uspešnost poslovanja bi družabniki na zgoraj opisani način obračunali 15 dni po njuni vrnitvi.³³ Iz obeh pogodb je razvidno, da Lapo ni s togimi določili »traktatorjema« vezal rok in omejeval njune podjetnosti. Ob trezni presoji obeh potujočih trgovcev je bilo to gotovo koristno za uspešnost posla.

Poleg tega se je Lapo udeleževal tudi na drugih področjih. Aktivna udeležba pri nakupih in prodajah nepremičnin daje slutiti na velikost njegovega premoženja. Gracija srečamo v takem poslovanju redko. Leta 1285 je z bratom kupil vinograd z neobdelano zemljo v »Nucetu« (Nožed),³⁴ 1290 pa je prodal vinograd v »Calcarigni« (Calcarigle).³⁵ Lapo je bil v tovrstnih poslih še okretnejši. Leta 1285 je prodal kočvo v mestni četrti »porta Campi«,³⁶ kupil pa vinograd z neobdelanim zemljiščem v »Carbonaru« (Karbonar).³⁷ Naslednjega leta je z nakupom svoji posesti pridružil še vrt v Marčani.³⁸ Leta 1305 je na dražbi kupil vinograd v »Cavrigle« (Kaverije).³⁹ Dvajset let kasneje, leta 1325, je kupil dve hiši v Piranu, od teh eno na dražbi.⁴⁰ Kratak čas pred smrtjo, ki ga je doletela v prvi polovici leta 1328, je verjetno kupil še dva vinograda v okolišu »Cellola« (Čedola). Občinski glasnik, ki je moral oklicati prodaje nepremičnin, je ta nakup razglasil z zamudo, šele februarja 1329.⁴¹ V nekoliko drugačni zvezi je omenjen še kot lastnik vinograda v »Calcinaru« (Kalcinar), ki ga je leta 1325 oddal v najem,⁴² ter kot lastnik hiš v piranski četrti »porta Mixana«: te je namreč obravnavala njegova oporoka in pogodbe v zvezi z njo.⁴³ To je seveda le del Laponovega nepremičnega premoženja.⁴⁴ Če bi se našel njegov testament, bi morda lahko dobili popolnejši vpogled v imetje, ki ga je Lapo v življenju nakopičil.

V letu 1295 se je Lapo ukvarjal tudi z živinorejo. Konec maja 1295 je namreč s štirimi partnerji sklenil tri pogodbe o »socidi«,⁴⁵ družbi z živino. Vanje je vložil nad 200 glav odrasle drobnice in nad 150 jagnjet. »Socide« z družabniki, ki so prebivali »in Carso« (Savudrija), naj bi trajale štiri leta in pet mesecev. V takih družbah so morali družabniki (v interesu obeh strani) skrbno paziti na živino, ki se je po preteku trajanja »socide« s prirastkom vred delila. Laponu kot »patronu«, ki je v družbo vložil drobnico, sta v vsaki od omenjenih »socid« pripadli dve tretjini drobnice in njenega prirastka, pastirjem, »socialisom« pa ena.

Vzporedno z razširjanjem poslovanja in rastjo njegovega premoženja je potekal tudi Laponov družbeni dvig. 14. novembra 1301 ga srečamo z vzdevkom »civis Pirani« v vrsti gospodov, ki naj bi si kot zastopniki piranske občine izposodili od Benečana Mihaela Totola 120 liber grošev,⁴⁶ bil je med izbranimi »sapientes«, modreci, ki so leta 1307 sestavljali piranski statut.⁴⁷ Tako je s svojimi (gospodarskimi) zaslugami za mesto uspel uresničiti svoja stremeljenja in bil uvrščen v vrste patricijev. Zlasti v dvajsetih letih 14. stoletja se ni več pojavljal brez vzdevka gospod, »dominus«, »ser«. Tudi pri poslu ni bil več navezan na lastno delo, ampak si je lahko privoščil najetega, vnaprej plačanega delavca za pomoč, kot je npr. storil leta 1302.⁴⁸ Posredno se po njegovi smrti omenja njegov nekdanji »servicialis«, ki je bil po poreklu iz Vidma.⁴⁹

Znanih je tudi nekaj podatkov iz njegovega osebnega družinskega življenja. Žena mu je rodila tri sinove, Bonsignora, Gracija in Rainerija. Umrla je pred njim. Lapo se je vnovič poročil z gospo Aldigardo iz rodbine Marchesijev. Tudi sin Bonsignoro je umrl pred očetom, zapustil pa je dva otroka, Francisca in Istrijo. Sin Gracij je omenjen le enkrat kot upnik v zadolžnici leta 1303,⁵⁰ to pa je tudi vse, kar nam je znanega o njegovem življenju. Sin Rainerij je podedoval očetov poslovni duh in razširil njegovo dejavnost še na druga področja. V zakonu z gospo Blančo pa ni imel moških potomcev, ampak štiri hčerke, Istrijo, Staxio, Lapo in Catarino.

V pregledanih virih je Laponov brat Gracij poslednjič omenjen leta 1290 (prim. op. 35). Zapustil je sina Mingolina, ki ga sicer še nekajkrat srečamo, v svojem poslovanju pa ni imel kaj prida srečne roke.

Lapo je dal zapisati oporoko 8. novembra 1327,⁵¹ umrl pa je pred majem 1328.⁵² V piranskem arhivu te oporoke žal ni najti. Delitev tako velike dediščine, kot je bila njegova, pa seveda v virih ni ostala brez sledov. Za izvajalki testamenta je imenoval svojo

vdovo, gospo Aldigardo, in vdovo po gospodu Sclavonu de Blono.⁵³ Njegov glavni dedič je bil edini moški potomec, ki bi še lahko nadaljeval Laponovo linijo Peronijev — vnuk Franciscus. Lapo je zapustil ogromno vsoto 400 l ber za blagor svoje duše.⁵⁴ Prav toliko je znašala tudi odpravnina oz. povrnjena dota gospe Aldigarde.⁵⁵ Laponovi nasledniki, Aldigarda, Rainerij in Franciscus so po njegovi smrti sicer še naprej prebivali v hišah četrti »porta Mixana«, vendar so morali zanje plačevati letno najemnino v višini ene marke samostanu Sv. Klare v Kopru. Poravnavam te obveze lahko sledimo do leta 1335 (prim. op. 43). Največje volilo, ki je našlo odmev v virih, pa zadeva Laponovo vnukinjo, Franciscovo sestro Istrijo. Ded ji je zapustil 800 liber, k temu pa še dve obačili iz škrlata, vredni 150 liber, za doto. Njen soprog Marquardus, sin pokojnega Iohanesa plemiškega rodu Petrogna (prim. op. 47) je hladnokrvno izterjeval ženino doto od svaka.⁵⁶ Morda je to vplivalo na Francisca, da si je hitro poiskal nevesto iz bogate rodbine Cavianijev, Marchesino. Tudi njena dota ni bila zanemarljiva, znašala je namreč 600 liber. Da ne bi bil prikrajšan za kak delec te vsote, je dal Franciscus skupaj z bodočim tastom oceniti dva vinograda, ki sta bila obljubljeni nevesti za doto.⁵⁷ S pomočjo ženine dote je Franciscus uspel por terjatve sorodnikov.

Gospa Aldigarda, Laponova vdova, se sama ni ukvarjala z »moškimi« posli. Svoja sredstva je raje izročila v upravo drugim, bolj izkušenim. V začetku leta 1331 je za dve leti vložila 300 liber v trgovanje Francisca Zucharinija na piranskem področju. Dogovorila sta se, da ji bo nato vrnil vložena sredstva in pol dobička (izgube) od poslovanja.⁵⁸ Tudi za oskrbo in delo s svojo živino si je našla družabnika. Leta 1330 je za pet let sklenila »socio« za svojo živino z dvema partnerjema. Za dva vola, kravo in tele so se dogovorili, da se bo korist od dela z živino kakor tudi živina sama s prirastkom vred enakovredno razdelila med obe strani. Drugačni pogoji pa so veljali za telico in tele, od katerih naj bi dve tretjini koristi pripadli Aldigardi.⁵⁹ Laponova vdova je napisala oporoko 5. 3. 1336.⁶⁰ V njej je očitna popolna odtujitev od družine Peronijev: premoženje je namreč namenila svojemu sorodstvu.

Laponova smrt je na drugi strani odprla možnost za razmah podjetnosti njegovega sina Rainerija in vnuka Francisca. Dokler je živel oče (ded), sta namreč poslovala v njegovi senci.

Zlasti Rainerij je dejavnost Peronijev razširil še na nova področja. Tudi on je vlagal sredstva v trgovino. Na področju žitne trgo-

vine se je pojavljal od srede dvajsetih let 14. stoletja dalje, vendar ne kot dovoznik in prodajalec večjih količin žita. Srečujemo ga kot kupca nekaj starov žita letno, pri čemer je račune poravnaval vnaprej. Le v letu 1325 je večkrat nastopil kot prodajalec rži.⁶¹ Pripomniti je treba, da uvoz in prodaja žita v 14. stoletju v Piranu skoraj nista bila več prepuščena nenačrtnim pobudam žitnih trgovcev, marveč ju je vzela v roke občina. Njeni zastopniki so nabavljali ali naročali dostavo velikih količin žita, ki so ga shranili v občinski žitni kašči, »fonticu«.⁶² Upravnik te kašče in njegov pomočnik sta o nakupu in prodaji občinskega žita vodila lastno evidenco dohodkov in izdatkov,⁶³ ki pa, žal, ni ohranjena. Vpogled v nihanje žitne trgovine in pomen posameznih trgovcev v njej ostaja zato okrnjen.

Rainerij se je ukvarjal z grosističnim nakupom vina. Junija 1333 je nabavil 110 urn vina (po ceni 6 grošev — 16 soldov za urno),⁶⁴ 90 urn je plačal takoj. Že čez nekaj dni je del vina na kredit prodal dalje drugemu trgovcu, ki se je odpravljal na »viaticum«.⁶⁵ Srečamo ga tudi kot upnika za dohodek od vina, prodanega na drobno v gostilni.⁶⁶

V primeri z očetom je Rainerij v svoje trgovsko poslovanje vpeljal novo robo, živino in kože. Ta trgovina je usmerila njegovo delovanje proti celinskemu zaledju. Dokaj številne pogodbe z družabniki, ki jih je pošiljal s svojimi sredstvi na trgovska potovanja, kažejo na to, da se je v svojem poslovanju ustalil v vlogi »stansa«, medtem ko je sam redkeje potoval. Prva družba, v katero je že leta 1325 vložil kapital, ne omenja trgovskega blaga, ampak pušča potujočima družabnikoma proste roke v poslovanju.⁶⁷ Naslednje pogodbe v letih 1328 in 1330 so bolj določne: omenjajo pot v »Sclavonio« ali drugam, namen potovanj pa je nakup živine ter njena dostava in prodaja v Piranu.⁶⁸ V povezavi z Rainerijevo preusmeritvijo na trgovino z živino je tudi dejstvo, da ga pogosto srečujemo kot prodajalca kož.⁶⁹

Poleg omenjenega je nastopal kot upnik še v vrsti zadolžnic, ki so nastale ob njegovem trgovskem ali denarnem poslovanju. Pri tem je zelo verjetno pobiral obresti, kar je bilo za tedanje krščansko miselnost pregrešno. Neredko je prejemal v zastavo nepremičnine.⁷⁰ S temi je na veliko kupčeval, jih kupoval in prodajal.⁷¹ Tudi najemnine od hiš⁷² in (zastavljenih) vinogradov (prim. op. 70) so bile med njegovimi viri dohodkov.

Novost v Rainerijevem poslovanju glede na očeta, ki je povezana z delovnim področjem vinske trgovine, je njegovo poseganje na področje obrti — sodarstva. Podatek o tem omenja, da so nekateri prebivalci Oprtalja

njemu in sinu mojstra Blancha, kletarja iz Pirana, v Sečovlje dostavili doge in dele dna za izdelavo sodov.⁷³

V nasprotju z Laponom je Rainerij izkorsčal tudi morsko bogastvo. Ribolov se je v Piranu odvijal po natanko določenih pravilih. Občina je dajala ribiška področja vsako leto v zakup (prim. op. 23), zakupniki pa so iz svojih vrst izbirali nadzornika.⁷⁴ Zakupniki, ki so imeli deleže v ribiških področjih pred Piranom, so smeli tam ribariti (ali dati ribariti) v svojo korist v času med Sv. Mihaelom in koncem marca.⁷⁵ Samo oni so lahko dobre štiri mesece med Sv. Mihaelom (29. septembra) in prvim dnevom štiridesetdnevnega posta (pepelnično sredo) naslednjega leta ribarili z vlečno mrežo med Mogoronom in Pusterlo ter med Sečovljami in Savudrijo.⁷⁶ Pač pa so bila ribiška področja v ostalem delu leta na voljo in uporabo vsakomur (prim. op. 75). Rainerija srečamo med takimi zakupniki »piscarije«. Za odškodninc so zakupniko pravico do ribolova podeljevali dalje izbranim ribičem. Ti so za dovoljenje za ribolov plačali včasih vnaprej dogovorjeno vsoto, včasih pa so po družabniškem načelu (ki je vključevalo določeno tveganje) zakupniku izročili dogovorjen del (iztržka od) ulova. Rainerij se je gotovo posluževal drugega, morda pa tudi prvega omenjenega načina.⁷⁷

Druga panoga, ki jo omogoča morje, je solarstvo. Na osvojenem področju so Benetke vsiljevale svoj monopol ter omejevale in nadzorovale proizvodnjo soli. Če odmislimo tega vrhovnega oblastnika, je imela višje lastništvo nad solinami v Piranu občina. Od njih je pobirala sedmino donosa.⁷⁸ Tudi ta davek je letno dajala v zakup (prim. op. 23). (Pogojni) lastniki so solne pogosto oddajali v najem. Najemnik je za svoje delo običajno prejel določeno vsoto v denarju ter polovico pridobljene soli, od katere je bila že odtegnjena občinska sedmina. Lastniku solin je za plačilo najemnine izročal drugo polovico (ali pač dogovorjen delež) soli. Redkeje je najemnino plačeval v vnaprej določeni vsoti denarja ali soli. Rainerij je za najemnino oddanega dela solin zahteval plačilo v določeni količini soli.⁷⁹

Pogosto je najemal tujo delovno silo,⁸⁰ njegovo družbeno veljavo pa v letu 1336 potrjuje vloga izterjevalca, ki naj bi od Pirančanov izterjal občinski dolg kreditorju gospodu Sergiju iz Pule.⁸¹

Rainerij napisal testament približno mesec in pol za svojo mačeho, gospo Aldigardo.⁸² Bogaboječi mož je namenil cerkvi vrsto volil (denar za blagor svoje duše, za maše, olje, vosk), od katerih je zanimiva zapuščina 40 liber za duše tistih, od katerih je po krivici je-

mal dohodke. Da bi odkupil svojo dušo, je del denarja zapustil tudi revežem.

Po njegovi smrti je vdova gospa Blanča v skladu z izročilom oporoke vračala nekdanjim dolžnikom »male ablata«⁸³ in »usure«.⁸⁴ Razprodala je tudi nekaj nepremičnega premoženja.⁸⁵ V poslu se je kar dobro znašla: ni le sklepala družb za svojo ž.vino,⁸⁶ najemala delavcev za obdelavo polj,⁸⁷ nastopala kot upnica v zadolžnicah,⁸⁸ ampak je celo nadaljevala z naročili za dele sodov dobavitelcu iz Oprtalja.⁸⁹

Za zadnjega nosilca Laponove veje Peronijev, Francisca, bi mogli reči, da je v uspešnosti poslovanja nekoliko zaostajal za svojim dedom in stricem. Na kredit je prodajal vino (potujočim trgovcem⁹⁰ ali pa gostilničarjem za razprodajo na drobno⁹¹), se pojavljal v vrsti zadolžnic, sklepal družbe za pašo svoje živine,⁹² živahno kupčeval z nepremičninami⁹³ in najemal pomožno delovno silo.⁹⁴ Zlasti do stričeve smrti se je v pogodbah redno pojavljal kot upnik, kasneje pa se je pogosto zadolževal. S svojim udejstvovanjem pa je tudi on izpopolnil sliko poslovanja Peronijev. Decembra 1338 je namreč omenjen ob Matheu, sinu pokojnega Pappi del Senno iz Pirana kot soprodajalec (torej dotedanji solastnik) »burcla«, vrste tovarne ladje. Kupec je bil ladjedelniški tesar (»galaffarius«) Bertolomeus Pascualis iz Benetk.⁹⁵

Obenem z Laponovo pa je v Piranu živela in delovala še ena veja Peronijev. Njen prvi in glavni nosilec Nerij bi lahko sodil v Laponovo generacijo, čeprav je bil verjetno nekoliko mlajši. Prvič se je v pregledanih virih pojavil kot upnik »Nerus Toschanus« v zadolžnici leta 1304,⁹⁶ nato pa naslednjega leta kot »Nerus, filius condam domini Peroni« iz Firenc.⁹⁷ Ponovno ga lahko najdemo v virih iz dvajsetih let 14. stoletja. V tem času je že imel vzdevek gospod (»dominus«, »ser«) ter pravice piranskega meščana. Tudi njegovo bogastvo je občina znala izrabiti. Ko se je leta 1329 zadolževala pri zastopniku kreditorja, gospoda Sergija »de castro Pole«, je bil Nerij omenjen v vrsti občinskih porokov upniku.⁹⁸

Kljub pestri sliki Laponovega poslovanja ga je Nerij, sodeč po virih, prekašal po višini sredstev, ki jih je vlagal v poslovanje. Pojavljal se je kot prodajalec žita,⁹⁹ redkeje vina¹⁰⁰ olja,¹⁰¹ tkanin,¹⁰² kož,¹⁰³ za oskrbo svoje živine je sklepal »socide«.¹⁰⁴ Pri delu se je pogosto posluževal najetih delavcev.¹⁰⁵ V letih 1328 do 1330 se je redno pojavljal kot zakupnik piranskih ribiških področij.¹⁰⁶ Zanimivo je, da se z ribiči — najemniki, ki jim je dovoljeval ribolov, nikdar ni dogovarjal po načelu družabništva. Od njih je vedno zahteval najemnino v vnaprej določeni višini.

Izredno široko je bilo tudi njegovo poslovanje z nepremičninami. Za ponazoritev omenimo le, da je v aprilu 1330 kupil hišo za 130 liber,¹⁰⁷ v novembru hišo s kuhinjo zadaj za 290 liber,¹⁰⁸ ter še eno hišo na dražbi za 216 liber,¹⁰⁹ v decembru istega leta je prodal hišo za 300 liber,¹¹⁰ drugo s kuhinjo pa za 400.¹¹¹ Nepremičnine so mu omogočale tudi sprejemanje najemnin in zakupnin.¹¹²

Ob vsem tem je izredno veliko sredstev vlagal v posojila (»mutuum«). Samo v letu 1329 je seštevek kreditov (za trgovino s premičninami) in posojil, za katera je bil upnik, znašal bajno vsoto nad 1000 liber. V primerjavi z Laponovim najuspešnejšim letom (1286, ko je nastopal kot upnik za nekaj več kot 170 liber) so bile Nerijeve investicije skoraj šestkrat večje. Upoštevati pa moramo, da so podatki za Nerijev čas številnejši. Lapo je posloval v Piranu le nekaj mesecev na leto, s posojili pa se je le malo ukvarjal. Zdi se, da je tehnika trgovanja in kreditiranja od osemdesetih let 13. do dvajsetih let 14. stoletja doživela precejšnje spremembe.

Tudi Nerij je bil dvakrat poročen. Imel je štiri sinove, Iohanesa, Lapona, Marka in Perona ter hčerko Dolceto. Ko so odrasli, je bil včasih do njih prav neočetovsko posloven. Ko je v letu 1328 občini poravnal dolg za sina Marka, je kot zastopnik Markove matere, gospe Glirose, zahteval uradno dovoljenje, da si sme stroške povrniti iz sinovega imetja.¹¹³ Umrl je pred 19. aprilom 1333. Zapustil je ovdovelo drugo ženo Antolino, ki je skupaj z Laponovim vnukom Franciscom izplačevala nekdanjim dolžnikom pokojnega moža »male ablata«.¹¹⁴

Od sinov se v poslu nihče ni posebej uveljavil. Razen Perona so se ostali trije pojavljali v glavnem kot dolžniki. Zaradi terjatve so jih večkrat sodno klicali na odgovor. Kadar se dolžniki tudi po tretjem pozivu niso javili in poravnali dolg, so morali plačati posebno globo (poleg tretjinske, ki je bila posledica prekoračenja roka za poravnavo). Trije Nerijeve sinovi so doživeli take neslavne postopke.¹¹⁵ Pri Laponu je neporavnani dolg sprožil uradno dovoljenje upniku do posega v njegovo premoženje, v skrajni posledici pa celo zaplembo pridelka njegovega vinograda.¹¹⁶ Kdo je bil kriv teh poslovnih neuspehov, ali nesposobnost upravljanja s premoženjem ali mačehovski odnos nove domovine, pa ostaja za zdaj nejasno.

OPOMBE

1. To je čas, ko se običajnim listinskim virom v Piranu pridružijo še notarske knjige (v naslikajo razdobje od 1281 do 1320. Od 1325 je ne-

daljevanju NK). Notarji so vanje v skrčeni obliki vpisovali vsebine listin. Te knjige (zaradi neenakomerne ohranjenosti) različno podrobno tarskim sledila serija viceedomskih knjig (v nadaljevanju VK). Funkcija piscev teh knjig, vice-domov, se je za razliko od notarjev postavljala v isto vrsto z občinskimi uradniki. Vse originalno gradiivo, ki sem ga pri delu uporabljala, hrani piranski arhiv (v nadaljevanju PA). Za opozorila in podatke se zahvaljujem dr. F. Gestrinu, dr. M. Pahorju, J. Peršiču in M. Žvanut. — 2. Za zgodovino Istre poleg splošnih del prim. C. de Franceschi, *L'Istria — note storiche*, Parenzo 1879; B. Benussi, *Nel medio evo, Pagine di storia istriana*, Parenzo 1897; isti, *L'Istria nei suoi due milleni di storia*, Trieste 1924; S. Rutar, *Pregled isterske zgodovine, Samosvoje mesto Trst in mejna grofija Istra, Slovenska zemlja II. del*, Ljubljana 1897, 230—280; W. Lenel, *Venezianisch—Istrische Studien, Schriften der Wissenschaftlichen Gesellschaft in Strassburg* 1911; D. Gruber, *Povijest Istre*, Zagreb 1924; G. de Vergottini, *Lineamenti storici della costituzione politica dell'Istria durante il medio evo I, Roma* 1924, II, Roma 1925; M. Kos, *Istra in, Slovensko Primorje v zgodovini, Od naselitve do konca 18. stoletja, Slovensko Primorje in Istra*, Beograd 1953, 40—62; V. Bratulič, *Pregled povijesti Istre, Rijeka* 1954. — 3. Prim. A. Melik, *Slovenija, Geografski opis II, Opis slovenskih pokrajin* 4, Slovensko Primorje, Ljubljana 1960, 67—71, 144—146. — 4. Prim. F. Gestrin, *Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od konca 13. do konca 16. stoletja, SAZU, Razred za zgodovinske in družbene vede, Dela* 15, Ljubljana 1965. — 5. Prim. J. Peršič, *Florentinec Franciscus Benzini, bankir v Piranu (1338—1348)*, *Kronika* 23/1975, 138—148; isti, *Družba florentinskih bankirjev Soldanieri in Piran*, *Kronika* 25/1977, 12—18. — 6. Zapisana je bila 1. 6. 1282; 3. 5. 1290 je notar Sclavionus condam Bilonis to pogodbo obnovil, prim. PA, NK 6, f(olio) 22'. — 7. Zastopnika te družine najdemo med sestavljalci piranskega statuta leta 1307, prim. C. de Franceschi, *Gli statuti del comune di Pirano del 1307 confrontati con quelli del 1332 e del 1358*, Venezia 1960, uvod k prvi knjigi statutov, 18; gl. še M. Pahor, *Socialni boji v občini Piran od XV. do XVIII. stoletja*, Ljubljana—Piran, 1972, 27—32. — 8. V dvajsetih letih 14. stoletja je marka znašala 8 liber, prim. PA, VK 1, f. 99'—100'—16. 10. 1325. — 9. Prim. F. Gestrin, *Pomorstvo srednjeveškega Pirana, SAZU, Razred za zgodovinske in družbene vede, Dela* 21, Ljubljana 1978, 124. — 10. Piranski statut je določal, da so morali piranski prebivalci dati popisati svoje žito, ki so ga pridobili v piranskem okolišju, v roku osmih dni po tem, ko so ga raztovorili v svoji hiši, prim. C. de Franceschi, n. d., 9/36, 133. — 11. Pirančani so morali dati popisati tudi žito, ki so ga pripeljali od zunaj v piransko področje in ga tam raztovorili, v roku treh dni po tem, ko so ga raztovorili ali pripeljali v Piran, prim. C. de Franceschi, n. d., 9/37, 134. — 12. Prim. C. de Franceschi, n. d., 9/39, 134. — 13. Gracij je z dvema družabnikoma dal 22. 9. 1288 Lionu Iohanis de Mora

za odškodnino dovoljenje, da sme po lastni izbiri v svoji hiši kuhati in prodajati, komur želi, prim. PA, NK 2, f. 49. — 14. Lapo je bil 11. 6. 1285 upnik za dohodek od pekarije »pancogolarije«, prim. PA, NK 2, f. 16'. — 15. Za lažjo presojo omenimo, da je po ohranjenih virih višina sredstev, vloženih v žitno trgovino v tem letu v Piranu, znašala nad 565 liber. Pri tem je za več kot 385 liber žita prodal žitni trgovec Martinus Lugnanus. — 16. Prim. S. Vilfan, Prispevki k zgodovini mer na Slovenskem s posebnim ozirom na ljubljansko mero (16.—19. stoletje), Zgodovinski časopis 8/1954, 41. — 17. V tem letu omenjajo vini skupno vsoto sredstev, vloženih v žitno trgovino, v višini okrog 600 liber, nad 345 liber od te vsote je odpadlo na Martina Lugnana. — 18. Omenjeni skrajnosti sta najpogosteje omenjeni ceni za urno vina v letu 1286. PA, NK 1, f. 72' — 21. 9. 1286 npr. navaja ceno 4 libre in 7 soldov; PA, NK 1, f. 75 — 24. 10. 1286 pa omenja ceno 4 libre. — 19. Prim. C. de Franceschi, n. d., 9/44, 136. — 20. Prim. PA, NK 1, f. 21'. — 21. Prim. PA, NK 2, f. 38' — 31. 10. 1826. — 22. Prim. PA, NK 5, — 20. 11. 1289 in PA, NK 5, f. 6' — 30. 11. 1289. — 23. Prim. C. de Franceschi, n. d., 9/17, 127—128. — 24. Prim. C. de Franceschi, n. d., 9/11, 124—125. — 25. Prim. PA, NK 2, f. 2a—30. 11. 1284. — 26. Prim. PA, NK 13, 22 — 30. 10 1304. — 27. Prim. PA, NK 1, f. 14' — 22. 10. 1282. — 28. Prim. PA, NK 2, f. 40 — 29. 11. 1286: dolžnikova hiša je zapadla zaradi neporavnane dolga za žito iz 25. 4. istega leta. — 29. Prim. C. de Franceschi, n. d. 6/20, 87—88. — 30. Za komendo gl. F. Gestrin, Piranska komenda v 14. stoletju, Prispevek k problemu tehnike trgovine v srednjem veku, SAZU, Razred za zgodovinske in družbene vede, Razprave 5, Hauptmannov zbornik, Ljubljana 1966. — 31. V času od 1286 (prim. PA NK 1, f. 73—73 — 2. do 7. 10. 1286, kjer je cena žita istočasno izražena na oba načina) do 1338 (prim. podatke o prodaji žita PA, VK 7, f. 180'—191' — 25. 2. do 11. 3. 1338) je stalni odnos med grošem in malim denarjem 1 : 32. — 32. PA, VK 1, f. 42' — 14. 5. 1325. — 33. PA, VK 1, f. 71 — 18. 7. 1325. — 34. PA, NK 2, f. 23 — 14. 10. 1285; za vinograd in zemljo ob njem sta brata plačala 20 liber. — 35. PA, NK 10, f. 4' — 1. 10. 1290; za izkupiček je prejel 18 liber. — 36. PA, NK 2, f. 16 — 3. 6. 1285; kupčija mu je prinesla 79 liber. — 37. PA, NK 2, f. 20 — 13. 7. 1285; nakup zemljišč ga je stal kar 150 liber. — 38. PA, NK 2, f. 40' — 1. 12. 1286; za vrt je plačal 51 soldov. — 39. PA, listina iz 13. 6. 1305; za vinograd je plačal 92 liber. — 40. Na dražbi je kupil hišo za 240 liber, prim. PA, VK 1, f. 121 — 24. 11. 1325; za nakup druge hiše pa je plačal 18 mark (po 8 liber, prim. op. 8), PA, VK 1, f. 105 — 23. 10. 1325. — 41. Klicar je 12. 2. 1329 objavil, da je Lapo za kupljena vinograda v Čedoli plačal 200 liber, prim. PA, VK 2, f. 225'. — 42. Čevljarskemu mojstru Armanu je dal Lapo 27. 3. 1325 za 6 liber v najem omenjeni vinograd do 1. 11., prim. PA, VK 1, f. 12'. — 43. Za najemnino omenjenih hiš so bili po njegovi smrti dediči, vdova, sin in vnuk, dolžni plačati samostanu Sv. Klare v Koprju 1 marko letne

najemnine, prim. PA, VK 2a, f. 113 — 26. 2. 1331, dalje PA, listini iz 24. 11. 1332 in iz 28. 2. 1334, ter PA, VK 4b, f. 215 — 5. 2. 1335. — 44. To nam dajejo slutiti nekatere omembe Laponove posesti, kadar so drugi Pirančani skušali opisati lego svojih nepremičnin. 16. 8. 1289, je npr. Adalgerius Rufus dal hčerki v doto vinograd »in planu Rexente apud Laponi Toscani et apud viam plubicam«, prim. PA, NK 6, f. 7—8. — 45. PA, NK 9, f. 1'—2 — 29. 5. 1295. Za »socio« gl. D. Mihelič, Socida v Piranu od 1280 do 1340, Slovensko morje in zaledje, Zbornik za humanistične družboslovne in naravoslovne raziskave 2/3, Koper 1979, 63—78. — 46. Pa hrani original listine z omenjenim datumom. — 47. Prim. C. de Franceschi, n. d., uvod k prvi knjigi statutov, 18. — 48. PA, NK 13, f. 12' — 27. 12. 1302; za trinajstmesečno plačo je Lapo plačal delavcu 10 soldov grošev (16 liber). — 49. PA, VK 2a, f. 50 — 4. 8. 1330; omenjeni nekdanji Laponov služabnik je bil Iacobus Furlanus »de Utino«. — 50. PA, NK 13, f. 16 — 18. 9. 1303. — 51. Njegovo oporoško omenja PA, listina iz 28. 2. 1334. — 52. 1. 5. 1328 je že omenjeno prvo izplačilo njegove dediščine: Franciscus je svaku izplačal 300 liber od 800 liber, kar je Lapo zapustil za doto Franciscovi sestri Istriji, prim. PA, VK 2, f. 34. — 53. Prim. PA, VK 2, f. 88 — 21. 7. 1328 in PA, VK 2, f. 124' — 29. 9. 1328. — 54. PA, VK 2, f. 88 — 21. 7. 1328. — 55. PA, VK 2, f. 36' — 3. 5. 1328. — 56. Prim. op. 52, dalje PA, VK 2, f. 112' — 28. 8. 1328 in PA, VK 4, f. 16' — 14. 4. 1333. — 57. Slo je za vinograda v »Carbonaru« (Karbonaru) in »Vignolah« (Vinjole), prim. PA, VK 2, f. 222 — 8. 2. 1329; ocenjena sta bila na 5 liber grošev in 15 soldov grošev (184 liber). — 58. PA, VK 2a, f. 100 — 29. 1. 1331. — 59. PA, VK 2a, f. 54'—55 — 24. 8. 1330. — 60. PA hrani originalni testament z omenjenim datumom. — 61. Prim. PA, VK 1, f. 38 — 4. 5. 1325; PA, VK 1, f. 42 — 13. 5. 1325; PA, VK 1, f. 52 — 4. 6. 1325; PA, VK 1, f. 52 — 5. 6. 1325. 62. PA, listina iz 23. 2. 1327 npr. omenja nakup 200 starov žita za piransko občino v Rialtu. — 63. Upravnik »fontica« je moral vsak mesec pokazati podestatu obračune, prim. C. de Franceschi, n. d., 1/6, 25—27. — 64. PA, VK 4, f. 52' — 3. 6. 1333; PA, VK 4, f. 55 — 8. 6. 1333. — 65. Prodajal je za 8 liber »vini viatici«, prim. PA, VK 4, f. 49 — 12. 6. 1333. — 66. PA, VK 2a, f. 61 — 19. 3. 1330. — 67. V družbo je vložil 40 soldov grošev (64 liber), družabnika naj bi mu pokazala obračun poslovanja 8 dni po vrnitvi; poleg kapitala naj bi dobil še tretjino dobička (izgube), prim. PA, VK 1, f. 97 — 3. 10. 1325. — 68. 20. 7. 1328 je v družbo vložil 3 libre grošev (96 liber, malih denarjev), obračun od preprodaje živine v Piranu bi se izvedel 15 dni po vrnitvi partnerja, dobiček (izguba) bi se delil na dva enaka dela, prim. PA, VK 2, f. 86. Enako pogodbo z istim družabnikom le za nižjo vsoto 50 soldov grošev (76 liber) je sklenil Rainerij 15. 9. 1328, prim. PA, VK 2, f. 121. Pogodba iz 4. 12. 1330 omenja dva vlagatelja sredstev (80 liber), dobiček (ali izguba) bi se delil na tri dele med Rainerija, drugega »stansa« in »traktatorja«, prim. PA, VK 2a, f. 77'. —

69. 2. 9. 1325 je npr. prodal kožo za 20 soldov čevlarju iz Umaga, prim. PA, VK 1, f. 90'. 70. Večkrat je šlo v teh primerih za vinograde, ki jih je lahko (za dogovorjen čas) pustil v obdelavi dotedanjih lastnikov — dolžnikov. Polovica pridelka in stroškov je pripadla Raineriju, polovica obdelovalcu; če dolg ni bil v roku povrnjen, je vinograd zapadel: prim. PA, VK 2, f. 177 — 13. 12. 1328. — 71. 29. 4. 1330 je na dražbi kupil pol vinograda v »Spilugoli« (Špilugola) za 20 liber, prim. PA, VK 2a, f. 19; 24. 2. 1331 je na dražbi kupil pol hiše za 54 liber, prim. PA, VK 2a, f. 116; 15. 12. 1331 je na dražbi kupil vinograd za 50 liber, prim. PA, VK 8, f. 212; 9. 5. 1333 je prodal del hiše in del koč v četrti »porta Domi« ter del vrta v Marčani za 20 liber, prim. PA, VK 4, f. 28'; 21. 6. 1333 je kupil na dražbi pol hiše v četrti »porta Mugle« za 26 liber, prim. PA, VK 4, f. 56—56'; 15. 10. 1335 je na dražbi kupil vinograd na področju »Vignole« (Vinjole) za 34 liber, prim. PA, VK 5, f. 109'; 3. 3. 1336 pa je (spet na dražbi) kupil dva vinograda v »Castignolu« (Kaštinjol) za 107 in 117 liber, prim. PA, VK 5, f. 193. — 72. Prim. PA, VK 2, f. 112 — 21. 8. 1328 in PA, VK 2, f. 236' — 27. 2. 1329. — 73. Kupca sta naročila 300 dog po 16 denarjev (dolžine 6 čevljev po 34.77 centimetrov, prim. F. Gestrin, Pomorstvo. . ., 124) in 100 delov za dno po 17 denarjev, prim. PA, VK 4, f. 155 — 21. 12. 1333. — 74. Prim. C. de Franceschi, n. d., 10/2, 139—140. — 75. Prim. C. de Franceschi, n. d., 10/8, 141—142. — 76. Prim. C. de Franceschi, n. d., 10/7, 141. — 77. Po družabniškem načelu je Rainerij 23. 2. 1335 dal dovoljenje za ribolov šestim družabnikom, kar naj bi mu prineslo četrtino dobička od prodanih rib, prim. PA, VK 4b, f. 219; oddaja dovoljenja lovljenja rib za vnaprej določeno vsoto pa je mogoče povzročila nezplačan dolg 4 liber za »palus« iz prejšnjega leta, ki ga omenja PA, VK 2a, f. 59 — 30. 9. 1330. — 78. Prim. C. de Franceschi, n. d., 9/24, 130. — 79. PA, VK 2, f. 221 — 31. 1. 1329 omenja najemnino 6 (se)starjev solj letno ob Sv. Petru, najemnik pa je moral plačati tudi občinski davek. — 80. Prim. PA, VK 4, f. 4' — 29. 3. 1333. — 81. Prim. PA, VK 6, f. 8' — 15. 3. 1336. — 82. PA hrani originalni testament iz 18. 4. 1336. — 83. Po krivici pobrane dohodke je vdova vračala npr. 18. 7. 1336, prim. PA, VK 6, f. 85. — 84. Vračanje obresti je omenjeno 30. 3. 1337, prim. C. de Franceschi, Chartularium Piranense, Raccolta dei documenti medievali di Pirano I. (1301—1350), Atti e memorie della Societa istriana di Archeologia e Storia patria 46, Pola 1934, št. 120, 141. — 85. Gospa Blanca je 13. 12. 1338 prodala pol hiše v četrti »porta Mugle«, prim. PA, VK 8, f. 112, leto kasneje pa še vinograd, ki ga je Rainerij kupil na dražbi 15. 12. 1331, prim. PA, VK 8, f. 212 — 29. 10. 1339. — 86. PA, VK 7, f. 179 — 2. 2. 1338 omenja sklenitev »socide« za drobnico za pet let; Blanca naj bi po dogovoru krila dve tretjini stroškov in prejela enak del živine in njenih proizvodov. — 87. Prim. PA, VK 8, f. 55' — 24. 7. 1338. — 88. Prim. PA, VK 6, f. 132 — 6. 10. 1336. — 89. Dve tovrstni pogodbi sta npr. iz 29. 11. 1336, prim. PA, VK 6, f. 155 in iz

14. 6. 1337, prim. PA, VK 7, f. 66. — 90. Kot prodajalca »vini viatici« ga srečujemo zlasti v letu 1330, npr. PA, VK 2a, f. 63' — 30. 10. 1330. — 91. Prim. PA, VK 8, f. 218 — 14. 11. 1339. — 92. Prim. PA, VK 8, f. 240 — 13. 1. 1340. — 93. PA, VK 2a, f. 7' — 18. 3. 1330 ga omenja kot prodajalca vrta, iz PA, VK 4b, f. 207' — 22. 1. 1335 izvemo, da je na dražbi kupil hišo v četrti »porta Mixana«, PA, VK 6, f. 13 — 15. 3. 1336 obravnava nakup polovice vinograda na področju »Arcere«; 28. 7. 1336 je na dražbi kupil pol vinograda z okoliško zemljo v »Noxedu« (Nožed), prim. PA, VK 6, f. 93; na osnovi »intromissione«, pravica do posega v dolžnikovo imetje iz 1. 7. 1336, je Franciscus 28. 7. 1336 izročil na dražbo pol vinograda svojega dolžnika v »Castignolu« (Kaštinjol), prim. PA, VK 6, f. 93; PA, lista iz 15. 2. 1337 omenja še en nakup vinograda »Arcere«, — 94. Prim. PA, VK 2, f. 66 — 12. 6. 1328. — 95. PA, VK 8, f. 110' — 7. 12. 1338. — 96. PA, NK 13, f. 18 — 9. 2. 1304. — 97. PA, NK 12, f. 1—1' — 15. 1. 1305. — 98. PA, listine iz 15. 11. 1329, iz 1. 12. 1331, iz 4. 2. 1333. — 99. Žito je prodajal v januarju 1329 ter v aprilu in maju 1330, prim. PA, VK 2, f. 204—210' — 15. do 29. 1. 1329, ter PA, VK 2a, f. 11 — 5. 4. 1330, in PA, VK 2a, f. 21 — 13. 5. 1330. — 100. 22. 7. 1330 je prodajal »vinum viaticum«, prim. PA, VK 2a, f. 48; upnik za vino je bil tudi v PA, VK 2a, f. 69' — 9. 11. 1330. — 101. Olje je prodajal na kredit v PA, VK 2, f. 130' — 5. 10. 1328. — 102. PA, VK 1, f. 62 — 23. 6. 1325 omenja prodajo »poltremoli«, etruske tkanine. — 103. Kože je prodajal zlasti v letu 1330, prim. PA, VK 2a, f. 62 — 12. 11. 1330. — 104. 26. 8. 1330 je dal v »socio« za pet let pet krav. Od te družbe naj bi dobil dve tretjini dohodka in živine, prim. PA, VK 2a, f. 54'. — 105. Prim. PA, VK 1, f. 1 — 1. 3. 1325. — 106. PA, VK 2, f. 86' — 15. 7. 1328 npr. omenja, da je Nerij skupaj z dvema družabnikoma kupil občinska ribiška področja v »Palude maiore«, »Paderni« (Paderno), »Strugnani« (Strunjan) in »Faxani« (Fažan). Zakup jih je stal 50 liber. »Palus maior« so s pravicami ribarjenja med Sv. Martinom in Sv. Petrom 19. 9. 1328 prodali dvema ribičema za 50 liber, prim. PA, VK 2, f. 122'. 6. 1. 1328 je prišlo do prodaje ribiških pravic za Fažan dvema ribičema za 20 soldov grošev (32 liber), prim. PA, VK 2, f. 199. — 107. PA, VK 2a, f. 18 — 30. 4. 1330; naslednjega leta je bil ta nakup preklican, prim. PA, VK 2a, f. 91' — 6. 1. 1331. — 108. PA, VK 2a, f. 67' — 4. 11. 1330. — 109. PA, VK 2a, f. 75' — 11. 11. 1330. — 110. PA, VK 2a, f. 80' — 16. 12. 1330. — 111. PA, VK 2a, f. 82 — 23. 12. 1330. — 112. 3. 10. 1328 je oddal za štiri leta v spolovinski zakup dva vinograda, prim. PA, VK 2, f. 124; PA, VK 2a, f. 80' — 16. 12. 1330 omenja njegov dohodek od najemnine za hišo. — 113. PA, VK 2, f. 94 — 31. 7. 1328. — 114. PA, VK 4, f. 17' — 19. 4. 1333 in PA, VK 4, f. 204 — 9. 1. 1334. — 115. Pravice do dolžnika Iohanesa, ki so izvirale iz zadolžnice iz 10. 10. 1333, je upnik 28. 8. 1337 odstopil drugemu. 14. 11. 1337 je bil Iohanes uradno klican na poravnavo dolga, pa ni prišel, prim. PA, VK 7, f.

140. Še vedno neporavnana zadolžnica je bila obnovljena čez deset let. Zaradi neupoštevanja sodbe o poravnavi dolga iz 21. 5. 1333 je dobil upnik 24. 11. 1335 uradno dovoljenje posega in izplačila svojih zahtevkov iz Laponovega premoženja, prim. PA, VK 5, f. 114. Istega dne so Lapona uradno klicalj na odgovor za dolg iz 4. 4. 1333; tudi tretjemu pozivu se ni odzval, kar

je imelo za posledico posebno globo, prim. PA, VK 5, f. 118—118'. Tudi za Markovo imetje so si upniki pridobili pravice posegov (»intromissio«), prim. PA, VK 4, f. 30' — 14. 5. 1333, za dolg iz 26. 2. 1333 pa so ga naslednjega leta sodno klicali na odgovor, pa ni prišel, prim. PA, listina iz 11. 2. 1334. Takih primerov bi lahko naštelj še več. — 116. Prim. PA, VK 8, f. 193' — 28. 8. 1339.

IZ ZGODOVINE OSNOVNE ŠOLE PRI SV. GREGORJU NAD ORTNEKOM

ANDREJ VOVKO

Vzhodno od kraja Ortnek na cesti Velike Lašče—Ribnica se začinja hrbovski greben Slemen, ki s severa zapira sodraško dolino. Po tem grebenu, čigar največji vrh »Nad pogledom« meri 770 m, je raztresenih precej vasi in zaselkov. Središče tega področja je Sv. Gregor (736 m) z župno cerkvijo in šolo. Samostojen vikariat je postal leta 1788, župnija pa 1876.¹

Prebivalstvo Slemen se ukvarja predvsem s kmetijstvom. Ob koncu prejšnjega stoletja je bilo od vsega ozemlja svetogregorske občine 25 % travnikov, 35 % gozdov in 40 % njiv. Glavni dohodek so pomenili gozdovi pa tudi domača lesna obrt. Revščine ni bilo, kočarjev je bilo malo, glavnino prebivalstva so sestavljali premožni posestniki. Za obdelovanje polja so uporabljali izključno vole, konje so imeli le štirje gospodarji. Poleti so se ubadali s pomanjkanjem vode, saj so takrat usahnili skoraj vsi studenci.²

Do osnovne šole so prišli prebivalci Slemen razmeroma pozno, šele leta 1859. Bila je to ena izmed 143 osnovnih šol, ki so jih ustanovili na Kranjskem v obdobju od 1850 do 1870.³ Obdobje, v katerem je bila ustanovljena, označujemo kot obdobje »politične šolske ustave« (po šolskem zakonu iz leta 1805) ali pa tudi kot »konkordatno šolo«, kajti šolsko nadzorstvo je v tem času pripadalo katoliški cerkvi. Začelo se je s krajevnimi, se nadaljevalo z dekanijskimi in škofijskimi šolskimi nadzorniki.

Kako potrebna je bila osnovna šola pri Sv. Gregorju, prča podatek, da je znalo ob koncu 19. stoletja pisati in brati le malo tamkajšnjih prebivalcev, starejših od štiridesetih let.⁴

Zanimivo je, da je začel okrog leta 1843 mladino in odrasle poučevati branja, pisanja in računanja logar bližnje ortneške graščine Pavel Flegar, sicer po rodu Čeh. Poučeval je

v nemščini v eni izmed sob na Hudem koncu št. 6, vasi, oddaljeni kakih 20 minut od Sv. Gregorja. Poučeval je kakih pet let in to pozimi. Vsak učenec mu je plačal po 10 krajcarjev šolnine.⁵

Pobudo za gradnjo šole je dal verjetno takratni vikar Matevž Perčič. Običajni postopek pri ustanavljanju nove šole v tem obdobju je bil, da je dekanijski šolski nadzornik ugotovil zadostno število za šolo primernih otrok v fari brez šole, deželna vlada pa je naročila okrajnemu uradu, naj sproži postopek za ustanovitev šole, ugotovi sposobnost in pripravljenost občine, da preskrbi prostor za pouk in dajatve za učitelja. Pobudo za šolo pa so mogle dati tudi same občine.⁶

Konec leta 1857 je bilo za učitelja, organista in cerkovnika pri Sv. Gregorju že predvidenih 238 goldinarjev 57 krajcarjev letnih dohodkov. V tistih časih so bile vse te tri službe združene, učiteljem pa je bilo na voljo, seveda če so imeli za to sredstva, da si za katero izmed teh opravil najamejo namestnika. Nova šola je zajela otroke iz krajev Andol, Brinovščica, Črnc z Bregom, Gašpinovo, Graben, Grebenje z Jazbino, Sv. Gregor, Hojče, Hudi konec, Junčje, Krnče, Levstiki, Marolče, Maršiči, Ortnek, Perovo, Praproče, Pugged, Pusti hrib, Rigelj, Škrlovica, Zadniki z Avžlakom, Zlati rep in Vintarji. Skupaj je bilo 189 šoloobveznih otrok (97 dečkov in 88 deklic). Predvideno je bilo, da bo pouk v slovenščini, občina pa bo za ogrevanje preskrbela nacepljena drva.⁷

Dekanijski šolski nadzornik je konec leta 1859 poročal konzistoriju — škofijskemu šolskemu svetu, da je po obvestilih svetogregorkega vikarja tamkajšnje šolsko poslopje že pripravljeno in opremljeno za učiteljsko stanovanje.⁸ Po želji tamkajšnjih prebivalcev je konzistorij 30. novembra 1859 za prvega za-

časnega učitelja, organista in cerkovnika pri Sv. Gregorju imenoval sodraškega podučitelja Ignaca Božiča.⁹ Ta je svojo službo opravljal do 27. oktobra 1861, ko je bil premeščen v Osilnica.¹⁰ V letih 1871—1874 je bil Božič nadučitelj v Sodražici.

Novo šolsko poslopje je bilo pritlična stavba z 61 m² veliko učilnico na vzhodni in prav toliko velikim učiteljskim stanovanjem, ki je obsegalo »hišo«, »kamro«, kuhinjo in shrambo na zahodni strani. Na severni strani je bil tudi 2 ara velik vrt, ki pa ni bil primeren za šolsko drevnico in so ga uporabljali zgolj za okras. Do šole so imeli najdalj otroci iz Vintarjev (5 km), Ortneka (4 km), Škrlovice (3,9 km) Praproča (3,5 km) ter Perovega in Grebenja (po 3 km); posebno težavna pa je bila pot do šole pozimi, ko so jih ovirali snežni zameti.

Božiča je nasledil vrhniški podučitelj Janez Per (tudi Peer). Pri Sv. Gregorju je služboval do 9. novembra 1863, ko je bil premeščen v Gotenico, od tam pa je prišel novi učitelj Valentin Krek.¹¹

Valentin Krek, oče krščanskega socialista dr. Janeza Evangelista Kreka, se je rodil 2. februarja 1837 v Selcih. Osnovno šolo je končal v Škofji Loki, nižjo realno v Ljubljani ter leta 1858 enoletni tečaj za učiteljske pripravnike v Idriji. Novembra istega leta so ga imenovali za začasnega učitelja, organista in cerkovnika v Toplicah pri Novem mestu, novembra 1860 pa so ga predstavili v Gotenice. Sv. Gregor je bilo njegovo tretje službeno mesto.¹²

Ker je šest let »pohvalno vršil svojo službo«, mu je 29. novembra 1864 konzistorij po nalogu deželne vlade izdal dekret za stalnega učitelja, organista in cerkovnika pri Sv. Gregorju.¹³

Valentin Krek se je 20. februarja 1865 v Sodražici poročil z Marijo Štupica, hčerko takratnega sodraškega župana Janeza, ki je bil eden izmed najbolj zaslužnih za novo šolsko poslopje v tem kraju.¹⁴ Te vrste poroka v tem času gotovo ni bila pravilo, saj v poprečju slabo plačani učitelji gotovo niso pomenili kake posebno »ugodne partije«. V učiteljskem stanovanju pri Sv. Gregorju se je 27. novembra istega leta rodil Janez Evangelist Krek.

Krekovi so pri Sv. Gregorju živeli v pomanjkanju. Učitelj Valentin je bil pri ljudeh zelo priljubljen, tudi sam se je vživel v novo okolje, tako da je prevzel celo tamkajšnje narečje, vendar pa ga je gnala želja, da bi prišel na boljše plačano učiteljsko mesto. Z dekretom konzistorija je bil 9. decembra 1868 prestavljen v Dolenjo vas pri Ribnici, k Sv. Gregorju pa je prišel sodraški podučitelj An-

ton Kratochvill.¹⁵ Krek službe v Dolenji vasi ni nastopil, ker je dobil 30. decembra 1868 na lastno željo dekret za učiteljsko službo v Komendi pri Kamniku. Gmotne razmere so se mu popravile, vendar pa je zbolel, bil začasno upokojen, 4. marca 1875 pa je umrl.¹⁶

V obdobju 1868—1878 se je pri Sv. Gregorju zamenjalo precej učiteljev. Kratochvillu so sledili Engelman, Kimovec, Sever (verjetno Franc Sever, ki je bil od 1861 do 1863 podučitelj v Sodražici), Pibernik, Strel, Pregelj, Vrezec in Franc Črnagoj.¹⁷ Izmed teh je še zlasti pomemben zadnji. Rodil se je 27. januarja 1865 v Ljubljani, leta 1885 pa je končal ljubljansko učiteljsko šolo. Istega leta je nastopil svojo prvo učiteljsko službo pri Sv. Gregorju, kjer je poučeval do konca leta 1887. S 1. decembrom so ga predstavili v Šmartno pod Šmarno goro. Od 1896 do upokojitve 1924 je učil v Ljubljani na Barju. bil je strokovnjak za sadjarstvo, vrtnarstvo in čebelarstvo in je skrbel za napredek šolskih vrtov. Deloval je pri napredni učiteljski organizaciji in Učiteljski tiskarni. Z zabavnimi, metodično-didaktičnimi, vzgojnimi in organizacijskimi članki je sodeloval do 1894 pri »Učiteljskem tovarišu«, z mladinskimi črticami pozneje »Zvončku«. V dobi stare Jugoslavije je bil nekaj časa nadzornik šolskih vrtov v Sloveniji.¹⁸

V obdobju 1906—1909 je na svetogregorski šoli deloval Frančišek Ločniškar, pesnik in mladinski pisatelj. Rodil se je 4. decembra 1885 v Zbiljah pri Smledniku, obiskoval v Ljubljani tri gimnazijske razrede (1898 do 1901) in dva letnika učiteljske šole. Maturiral je na koprskem učiteljskem (leta 1906), 1908 pa je opravil usposobljenostni izpit. Od Sv. Gregorja je odšel na osnovno šolo Logje — Robidišče, nato pa je od septembra 1911 do avgusta 1921 vodil osnovno šolo v Drežnici, kasneje pa na Turjaku. V obdobju stare Jugoslavije je potem postal šolski nadzornik. S pisanjem se je začel ukvarjati že kot učiteljski črtičnik, med drugim pa je bil tudi urednik »Vrtca«.¹⁹

Leta 1880 je začela delovati izredna šola v Velikih Poljanah, na kateri so poučevali učitelji iz Ribnice. Leta 1881 se je spremenila v zas. lno, pouk pa je bil v župnišču. Leta 1884 so zgradili šolsko stavbo, v kateri se je začel pouk leta 1885. V tem obdobju so bili v to šolo prešolani učenci iz Ortneka, ki so prej hodili k Sv. Gregorju.²⁰

Šolska kronika svetogregorske šole je izpričana od leta 1887 dalje. Ali je obstajala že prej, ni mogoče ugotoviti, prav tako pa ni podatkov, da bi kdaj obstajali črna in zlata knjiga.²¹

Šolska kronika omenja predvsem boleznin nesreče med šolsko mladino. Tako je bila šola od začetka leta 1891 do 17. februarja zaprta zaradi ošpic, v šolskem letu 1904/05 pa je razsajala davica. Hudi zimi sta bili v šolskih letih 1890/91 ter 1894/95, ko pouka ni bilo kar od 18. novembra do 1. aprila. Sicer pa so hude zime s snežnimi zameti skoraj vsako leto ovirale šolsko delo.²²

Leta 1903 je dobila šola svoj vodnjak. Zasluga zanj gre Kranjski hranilnici, ki je v ta namen dodelila podporo 50 goldinarjev ter župniku Francu Krumpestarju, dolgoletnemu krajevnemu šolskemu nadzorniku.

Omenjeni župnik je skupaj s krajevnim šolskim svetom dosegel, da se je šola leta 1913 razširila v dvorazrednico. Prejšnje učiteljsko stanovanje v šoli so spremenili v drugo učilnico, učitelji po so stanovanje dobili v Gregorskem domu, zgradbi katoliškega prosvetnega društva pri Sv. Gregorju. Prav možnost novega stanovanja je bila glavni vzrok za razširitev šole, poleg tega pa tudi pedagoški in metodični vzroki. Z novo drugo učilnico se je zmanjšalo število oddelkov v enem razredu. Ker se število šoloobveznih otrok ni povečalo, so imeli zdaj več potrebne prostora.

Učiteljsko stanovanje v Gregorskem domu je merilo okrog 58 m², obsegalo pa je dve sobi (32 m² in 11,5 m²), kuhinjo in shrambo. Drugi učitelj na šoli je tudi imel možnost stanovanja v Gregorskem domu.²³

Pri Sv. Gregorju je delovala tudi ponavljajna šola za tiste učence, ki redne niso obiskovali osem let. Šolski zakon iz leta 1869 je

sicer uvedel osemletno šolsko obveznost, vendar so si v praksi pomagali s ponavljajno šolo. Taka šola je bila pri Sv. Gregorju v začetku skozi vse šolsko leto ob četrtkih, pozneje pa v zimskih mesecih (od 1. 9. do 31. 3.) vsak dan razen četrta. V primerjavi z nekaterimi drugimi šolami tu ob nedeljah ni bilo pouka.

Po končanih šestih letih šolanja so učenci mogli dobiti odpustnico, obiskovati pa so morali še dve leti ponavljajno šolo. Tako so mogli pomagati doma pri poljedelstvu ali pa se izučiti kake obrti, formalno pa so zado stili osemletni šolski obveznosti.

Kot smo že omenili, je bil za časa Avstrije pouk slovenščini, prav tako pa tudi učne knjige. Šolski upravitelj Anton Kadunc je med prvo svetovno vojno tri ure na teden poučeval nemščino kot neobvezen predmet. Pouka se udeleževalo do 20 učencev.

Med prvo svetovno vojno je podobno kot drugod tudi tu šolski pouk zelo trpel, ker so otroci ostajali doma in pomagali pri raznih opravilih. V primerjavi z drugimi šolami so tu ostale učne moči neokrnjene. Poučevala sta že omenjeni Kadunc in njegova žena Karla, rojena Rigler, tamkajšnja domačinka.

V šolskem letu 1918/19 so za špansko boleznijo umrli štirje učenci svetogregorske šole, v šolskem letu 1928/1929 pa je bila zelo huda zima, ki je ovirala pouk.

Leta 1923 so na Karloveci ustanovili dvorazredno osnovno šolo, zato so najoddaljenejši vasi svetogregorskega šolskega okoliša Vintarje in Pugled pridružili šolski občini Karlovica. Ko so leta 1930 ustanovili

Osnovna šola pri Sv. Gregorju nad Ortnekom

novo šolo v Dvorski vasi, so kraja Škrlovice in Zlati rep prešolali v novi šolski okoliš.

Leta 1926 je veliki župan ljubljanske oblasti dodelil osnovni šoli pri Sv. Gregorju 10.000 din za popravilo šolske stavbe.

Leta 1927 so na šolskem poslopju odkrili spominsko ploščo dr. Janezu Ev. Kreku, v njegovi rojstni sobi — šolski sobi drugega razreda — pa so obesili njegovo veliko sliko. Ob tej priložnosti so šolski mladini govorili tudi o Krekovem življenju in delu.

V šolskem letu 1930/31 je bilo v dvo-razredno osnovno šolo pri sv. Gregorju vpisanih 56 dečkov in 44 deklic, skupaj 100. Učiteljski par Kadunčevih — Antona in Karlo sta po letu 1934 zamenjala Ana Novak in Ludvik Pevec. V učiteljski knjižici šole je bilo 375 knjig, v šolarski pa 227. Kaj dosti gradiva iz zgodovine šole do takrat ni bilo ohranjenega. Kot vzrok za to navaja šolski upravitelj Pevec v dopisu Muzeju slovenskega ljudskega šolstva na Poskusni ljudski šoli Ljubljana — Bežigrad, da na šoli ni primerne shrambe za stare dokumente.

V šolskem letu 1941/42 je bil pouk v šolskem poslopju, kasneje pa po privatnih poslopjih, ker so poleti 1942 šolo zasedli Italijani, kasneje pa belogardisti. Pouk je bil v slovenščini, uporabljali so slovenske učbenike iz obdobja stare Jugoslavije. Šoli niso dodelili italijanskega učitelja in tudi tega jezika niso poučevali. Zaradi pogostih borb na tem področju so bili otroci v nevarnosti in so neredno hodili k pouku. Seveda se je to poznalo tudi pri učnem uspehu.²⁴

Leta 1943 so učitelja Novakovo in Pevca na lastno željo prestavili v Grosuplje, kjer sta se poročila. Na šolo pri Sv. Gregorju so namestili učiteljico — begunko Ano Pirc-Gabrič, ki je prej službovala v Artičah in so jo od tam leta 1941 pregnali Nemci.

Partizani so 3. decembra 1943 iz strateških razlogov požgali šolsko poslopje. Pri tem je zgorela večina knjig iz učiteljske in šolarske knjižnice, le nekaj so jih rešili domačini. Ostanke šolskega poslopja, so spomladi leta 1964 odstranili s prostovoljnim delom in neuporaben material prepeljali na okoliška vaška pota.

Ob začetku prvega šolskega leta v svobodi je bilo v osnovno šolo pri Sv. Gregorju vpisanih 49 dečkov in 43 deklic, skupaj 92. Učiteljska knjižnica je imela 125, šolarska pa 32 knjig. Učili sta dve učiteljici. Ena od njih je bila Karolina Lušin, ki so jo med počitnicami premestili iz sodraške osnovne šole. Pouk je bil v dveh učilnicah Gregorskega doma, kasnejšega Zadružnega doma. Šoli je zelo primanjkovalo učil. Ob požaru 3. decembra 1943 so zgorele tudi uradne knjige in preostali ar-

hiv. Otrokom se je zelo poznalo, da med vojno niso redno obiskovali šole in zato niso imeli prave podlage.

Zgodovina osnovne šole pri Sv. Gregorju ne izpričuje kakih velikih in izrednih dogodkov. Življenje na njej je teklo kot na vrsti podobnih slovenskih šol. Zanimiv je njen začetek. Zasilna šola po letu 1848 izpričuje, da so se ljudje začeli zavedati prednosti izobrazbe in segati po njej. Domnevati moremo, da je tudi nastanku redne šole botrovalo prizadevanje svetogregorskih prebivalcev. Naglasiti velja tudi povezanost s sosednjo Sodražico, saj je pri Sv. Gregorju učilo precej bivših sodraških učiteljev. Opazili smo, da so se učitelji pri Sv. Gregorju pogosto menjavali, da so prihajali na to šolo kmalu po končanem šolanju za učitelje kot tudi, da so se nekateri uveljavili v svojem nadaljnjem pedagoškem in drugem delu.

Poleg tistih, ki so se proslavili, so bili še drugi učitelji, o katerih življenju in delu se je do današnjih dni ohranilo zelo malo. Izginili so skupaj z listinami, ki bi nam mogle pričati o njih. Mnogih ne poznamo niti po imenu, a vendar je tudi njihovo delo vtakano v temelje naše današnje omike.

OPOMBE

1. Cerkev na Slovenskem, Ljubljana 1971, str. 99. — 2. Štefan Tomšič in France Ivanc: Kočevsko okrajno glavarstvo, Zemljepisno-zgodovinski opis. Ljubljana 1887, str. 37. — 3. Vlado Schmidt: Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem, III, Ljubljana 1966, str. 174. — 4. Štefan Tomšič in France Ivanc: Kočevsko okrajno glavarstvo..., str. 37. — 5. Šolska mapa Sv. Gregorja v dokumentacijski zbirki Slovenskega šolskega muzeja v Ljubljani. Pričevanje bivše učenke šolskemu upravitelju. — 6. V. Schmidt: Zgodovina šolstva in pedagogike..., III, str. 174. — 7. Škofijski arhiv Ljubljana (ŠALj), Fasc. Ribnica, f. XIX, akt $\frac{19}{443}$ 9. — 8. ŠALj., Fasc. Ribnica, f. XIX, akt $\frac{19}{371}$ 9. — 9. ŠALj, Fasc. akt $\frac{19}{403}$ 9. — 10. ŠALj, Fasc. Ribnica, f. XIX, akt $\frac{19}{275}$ 9. — 11. ŠALj, Fasc. Ribnica, f. XIX, akt $\frac{19}{303}$ 9. — 12. Ivan Dolenc: Dr. Janez Ev. Krek, Izbrani spisi, I. zvezek, Ljubljana 1923, str. 4. — 13. ŠALj, Fasc. Ribnica, f. XIX, akt $\frac{19}{345}$ 9. — 14. Primerjaj: Andrej Vovko: Osnovna šola v

Sodražici (1811—1941), Kronika, Ljubljana, 26/1978, št. 2, str. 88—94. — 15. ŠALj, Fasc. Ribnica, f. XIX, akt 19 9. — 16. Ivan Dolenc; str. 398
 Janez Ev. Krek. Izbrani spisi, I. zv., str. 8—11. — 17. Štefan Tomšič in France Ivanc: Kočevsko..., str. 38. — 18. Slovenski biografski leksikon I, Ljubljana 1925—1932, str. 110. — 19. Slovenski biografski leksikon I, str. 679. Ločniškar je v letu 1937 pripravil tudi rokopis berila za slovenske šole na Koroškem, ki pa zaradi An-

schlussa ni izšlo. Izjava Franceta Ostanka 23. 7. 1979. — 20. Šolska mapa Velikih Poljan v dokumentacijski zbirki Slovenskega šolskega muzeja. — 21. Po novem osnovnošolskem zakonu iz leta 1869 zlate knjige niso bile več obvezne, čeprav so jih ponekod še vodili. — 22. Šolska mapa Sv. Gregorja. — 23. Šolski list iz leta 1929 (popis šolskega okoliša, zemljepisni prikaz, tloris šole in učiteljskega stanovanja), Dokumentacijska zbirka Slovenskega šolskega muzeja. — 24. Kronika šole v dobi NOB. Šolska mapa Sv. Gregorja.

BOLEZNI VIMENA V LJUDSKEM ŽIVINOZDRAVNIŠTVU

MILAN DOLENC

UVOD

Pri preučevanju zgodovine veterinarstva in starejše veterinarske literature ugotovimo, da so največjo škodo pri goveji živini povzročale kužne bolezni. Zato so boleznim vimena posvečali manj pozornosti. To bi sklepal po tem, ker najstarejša slovenska veterinarska knjiga, slovenski prevod Johannes Wolsteina »Bukev od kug inu bolesen goveje shivine, tih ovaz inu svin...« iz leta 1792 pa tudi najstarejše rokopisne ljudskomedicinske bukve o zdravljenju boleznim vimena ne omenjajo, številne druge pa le prav malo. Resnično je postajal problem zdravljenja raznih boleznim vimena vedno bolj pereč, kolikor bolj se je povečala zreja visoko mlečnih krav. Pa vendar vemo, kot je večkrat dejal pokojni prof. dr. Pavšič, da redi slovenska krava slovenskega človeka in da je bil predvsem pri malem človeku velik problem, ali bo dala krava mleko ali ne. Mleko je bil glavno živilo predvsem otrok malega človeka, maslo pa je bilo pogosto edina zabela. Zaradi tega ni čudno, da je kmet skrbel, kako bi ozdravil kravo, ki je zbolela na vimenu.

Znano je, da se je veterinarska služba razmeroma kasno razvila in da je primanjkovalo veterinarjev še precej časa po drugi svetovni vojni, zato so imeli ti le malo časa za zdravljenje »manj pomembnih stvar«, kot je bil npr. mastitis — vnetje vimena. Na drugi strani pa so bili tudi strokovnjaki v glavnem brez moči pri zdravljenju mastitisev, dokler niso dobili antibiotikov.

O VZROKIH IN POIMENOVANJU BOLEZNI VIMENA

O nastanku vnetja vimena so imeli živino-rejci večinoma nejasne predstave, kar smo

zasledili včas h tudi v stari veterinarski literaturi, zato ni čudno, kaj vse so uporabljali za zdravljenje. Marsikje so menili, da je prišlo do vnetja, oz. da je vime oteklo zato, ker je kakšna strupena žival oblezla vime ali da je vime nekaj pičilo. Največkrat naj bi bil to »špičmoh«, »špičmeh«, »pičmoh« ali »špičmavel«, tj. rovka. Menili so tudi, da je nastalo vnetje vimena zaradi prepaha, zelo pogosto pa so bili prepričani, da je bila krava »zacoprana«, da so nekateri znali pomolsti tujo kravo preko vrvi ali s tem, da so molzli toporišče sekire, ki je bila zabita v tnalno ali drevesni štor. Zaradi tega so uporabljali tudi različne zaščitne načine, da bi obvarovali kravo pred »zacopranjem« ali pa so bolno vime »zagovarjali«.

Za bolezni vimena so uporabljali v raznih predelih različne izraze. Največkrat so jih imenovali »vovčič« in »sajevec«. Dr. Simon Strupl razlaga v svoji knjigi ta imena takole: »žabca«, »ovčič« in »sajevec« so tri imena, sploh med slovenskim ljudstvom znana, s katerimi večidel bolezni kerstijo. Če bolezen ni ovčič ali sajevec, je pa žabca in to je trojica bolezni. »Nadalje piše, da se razume pod imenom »ovčič« ali »sajevec« vedno neko vnetje ali prisad«, ako se hudo prikaže, da snet (Brand) nastopi, tudi »černi ovčič« ali »černi sajevec« imenuje. Strupi pravi, da uporabljajo izraz »ovčič« zlasti na Gorenjskem, »sajevec« pa na Dolenjskem. To sem tudi sam ugotovil.

Ponekod so uporabljali oba izraza. Na Koprivniku v Bohinju in drugod na Gorenjskem so rekli »vočo«. V Beki pri Socerbu v Ambrusu v Suhi krajini so rekli »voče«. V Ambrusu in drugje so rekli, da je stopil vovčič v vime. Na Gorenjskem so rekli, da je krava

vovčičeva. V Spodnji Hajd'ni pri Ptujju so rekli, da je krava »vučlova«. V Jesenovcu pri Zagorju ob Savi so rekli »vovč« ali »vučk« in »vulovo vime«.

Ponekod pa so imeli popolnoma druge izraze. V Preloki pri Vinici so rekli vnetju vime »jarbolac«, v Dragah pod Gorjanci pa »arbolac«. V Križevcih pri Ljutomeru so rekli, da ima krava žleb, na Koprskem so rekli, da ima krava »ario«, kar pomeni da je zbolelo vime zaradi prepiha.

Podatke sem zbral iz rokopisnih ljudsko-medicinskih bukev, predvsem tistih s čisto veterinarsko vsebino, nadalje iz zapisov nekaterih etnologov, največ pa iz lastnega anketiranja starejših živinorejcev po vsej Sloveniji. Vsega gradiva v tem prispevku ne morem objaviti, ker ga je preveč. Zanimivo bi bilo primerjati zbrane podatke s tistimi, ki so zapisani v najstarejših veterinarskih knjigah o boleznih vime. Toda tudi tu sem se moral omejiti na eno samo delo strokovnjaka, ki je bil v tedanjih časih med našimi strokovno najboljšimi veterinarji. To je delo dr. Simona Strupija »Nauk spoznanja in ozdravljenja vunanjih in notranjih bolezní kónj, govéd, ovác, koz, prešičev in psov«, ki je izšla kot del Bleiweis—Strupijevega »Živinozdravništva« v letih 1852, 1862 (druga izdaja) in 1885 (tretja izdaja).

KRVAVO IN »POKAŽENO« MLEKO

V bukvah Lovra Humovca,² ki so iz začetka 19. stoletja, je naslednje navodilo za zdravljenje krav, ki imajo krvavo mleko: »Tako se vzame pet korenin jesenskega vrednika (*Potentilla erecta* — vse opombe v oklepaju so avtorjeve), 7 korenin špalke (verjetno špajka, *Valeriana off.*), eno pest krivomočnika (krivomočnik ali krvošljenk, *Chelidonium majus*), zemi še dobriga vinskiga iesija, gor vlie inu dobru ukup zmeiša in tu boš taistu živini pet (piti) dajau inu to piačo toku dougu nucai de bo nehala kri z mlekom, tuje ta nar bolša racnia za takšnu bolezen gvišnu nuca tudi tok mu dei kader pravie deb bla zcuprana bolezen.«

»Vedež«³ na str. 103 daje navodila: »Če je mleko od zavžitega zelišča rdeče, ali tudi kake druge barve, pomaga včasih tole: skuhaj do dobriga v enem ali dveh poličih (stara mera) zelišča rdečih jagod in daj to kravam piti.«

V »Miru«⁴ se priporoča na str. 23 tale način zdravljenja:

»Če je mleko zavolj bolezní krvavo postalo, pomaga včasih ta pomoček: Vzemi polič kervaviga mleka, perli nekoliko prav

Kader skivino kraj gíftniga obšide
 žali morešh hrava ali. presna štrona
 u pepeli ali ulaga kajak inu gor
 na kisti kraj verat hir je tista gíft

Kader se šhabe ušhtali naredijo de ko
 hir en copar hrave mósijo da na
 mesta mlekha le hir tegha, tedaj
 more ki kravi sputram vimčih
 inu en smeršici sonni šmir se
 ušhtalo postavit inu tedaj niti
 preshane

Kader ktera hrava žestika poverne
 tedaj tedaj more ene inu dni po,
 prej po ene štir pesti leneniga
 semena med 3 firklo vode šhu,
 hak inu mlaglino ene štir hrad
 na nozi zelu na radno dajat pit

Kader šhi hrava oghe povergah
 taha upemi tisto vode inu od oni,
 ga kloba hrava to ngorno šh

A. Janšek, Arcnijske bukke, 1854

dudiga vriska (jesiha), pblodi oboje in daj kravi piti.«

V rokopisni ljudskomedicinski bukvi »Alkerkermes«⁵ (kermes minerali = stibium sulfuratatum rubrum) je v enem poglavju napisano naslednje vraževerno navodilo: »Če je per kravah mlek pokažen se mora od usake krave nekaj mleka pomoust do pou golide in se razbelta dva serpa noter u peč in se verže noter en mal žvepla in se ukup (kupi) en frišen mehír, pa neč glihat zanj in se ta mlek po enem trahteri noter u mehír ulije, in se zaveže in nad vesteje obes in se more tolk cajta vejst (viseti) da se posuši.«

Anton Janžek⁷ daje vraževerna navodila v svojih Arcnijskih bukvah: »Kader se žabe v štali zaredijo de kcker en coper krave mouzejo de namesto mleka kri teče, tedaj maži ti kravi s putram vimčič inu smedrdljivi vozni šmir u štale postaut inu tedaj n'h prežene.«

Da bi dajale krave več mleka, so v Alkerkermesu navodila: »Če daš kravi Johannes Öl (Janževo olje), da krava dosti mleka in več putra daje. Je skushenu«. Drugi pa: »Pulfer

von allerhand Blüten. Če daješ tudi v resnici, da se od ene take krave še dvakrat več putra dobi. Ta štupa je od use sorte korenin narejena. Je skušenu.»

BRADAVICE NA VIMENU

Za zdravljenje bradavic na vimenu so uporabljali sredstva in vraže, ki so se jih posluževali tudi pri zdravljenju bradavic pri ljudeh. Naštel bom le tiste, ki so jih uporabljali pri kravah. V vasi Oskrt na Kočevskem so skuhali neke rumene rože in so s tem umivali bradavice petkrat na dan. Bajе so bradavice odpadle v nekaj dneh. V okolici Celja so mazali bradavice z ugašenim apnom; v Trebiji v Poljanski dolini nad Škofjo Loko so jih žgali s hudičevo k'slino ali lapisom. V Dolenjčicah v isti dolini so bradavice podvezali, mazali pa so jih s strupenicami (*Potentilla erecta*). Z bradavičnikom (*Chelidonium majus*), ki raste po zidovju, so podrgnili po bradavicah v Stavči vasi pri Žužemberku; v Ambrusu so skuhali bršljan in s tem mazali ali pa so skuhali čist bukov pepel, žveplo in nekaj masti in s tem so mazali enkrat do dvakrat. Majhne bradavice so bajе kmalu izginile, tiste tanke in podolgovate pa so morali večkrat namazati.

V Podjuni na Koroškem so krave, če so imele breze (bradavice) na mudselnu (sescih), morali prekrstiti; če je bila prej npr. Breza v Belo ipd.⁸ Tam tudi menijo, da pomaga, če »breze« našteješ na sukanec, narediš »tolk knofou kol' je brez« in deneš pod kap. V Prelesju ob Kolpi so bradavice podvezali, o mlaju pa so jih križali in zagovarjali. S črnim polžem so mazali bradavice v Bučah pri Kozjem, nato so dali polža na skrivno mesto; ko je polž poginil so bajе izginile tudi bradavice. Na luno so gledali v Šoštanju, da bi zginile bradavice ali so jih mazali s človeškimi iztrebki, pri tem pa so nekaj žebrali (zagovarjali). Krave, ki so imele bradavice, so v Vinici zapeljali na mladi petek (tj. prvi petek po mlaju) na dvorišče, kjer so pripravili strto kolo kmečkega voza. S kosom polomljenega kolesa so potegnili po bradavicah, nato so vodili kravo nazaj v hlev. Tisti, ki je vodil kravo, se ni smel ozreti, sicer bradavice niso izginile.

ZDRAVLJENJE MASTITISA, KOT GA NAVAJA NAJSTAREJŠA VETERINARSKA LITERATURA

Pređen bom navajal, kaj so posamezni avtorji priporočali za vnetje vimena, bom razložil, kaj je za vzrok vnetja in oteklega vimena navedel naš slovenski pisec dr. Simon Strupi.¹ Strupi piše, da je vzrok za oteklino vime »zaostano mleko, še brez vsake po-

sebne bolezni; vime s kervjo zalito, ker je vime vneto; če se mlečne žlezice z mezgo zalijejo, ki se sterdi in terdino vimena napravi; včas h se vneto vime gnojiti začne in notranji gnoj je vzrok otekliga vimena.«

Strupi piše, da so vzroki naslednji: »Zaradi mehaničnih vzrokov, udarec ipd; po prehlajenju; pred telitivijo ali kmalu po teletu se vname včasih po silnem navalu krvi v vimenu. Tudi pregosto, premastno mleko zna vime vneti, zlasti če se krava nemarno molze, da se vselej prav čisto ne zmolze, ker zadnje mleko je narbolj mastno, ali če ima krava tisto navado, da mleko zadržuje; tudi takrat, če se mlada nanagloma odstavi, se pri živini, ki ni za molžo, rado vime vname po zastanim mleku. Včasih tudi po bolezni v gobcu in na parkljih pritisne prisad na vime. — Nespametno pa je v tiste prazne vraže verjeti, da zmore kaka coprnica ali kakšna druga sovražna babela ali kak berač živini narediti, da mleka ne da.«

Za zdravljenje priporoča Strupi naslednje: »Če se je vime po udarcu vnelo, kar se vendar le malokdaj zgodi, so koristni merzli ovitki, ali se da vedno z merzlo vodo močeno ilovico, kateri se nekoliko kuhinjske soli ali jesiha pridene, in bolno vime namaže. — Če pa to vnetje že dalj časa terpi, brez posebne vročine in bolečine, in so se že sterdine začele napravljati, je posebno koristna maž iz 1 kvintelca (3,90 g) kafe na pol lota (1 lot je 1,86 g) čiste masti. Tudi prav koristna je maž iz laneninega olja, katerimo se na 1 lot pol lota smodnika pridene. Pri drugih vnetjih vimena pa, ki ne izvirajo iz unajniga silniga poškodovanja, ampak prehlajenja ali drugih notranjih vzrokov, ktere so gori zapisali, je merzlota zelo škodljiva, ker po nji se mleko še bolj sterdi in zastaja: takrat je potrebno spiranje z gorko ječmenovo vodo ali vodo laneniga semena, spira se lahko s kako gobo ali mehko cunjо, štirikrat na dan, vselej po pol ure ali še dlje, po tem se mokro vime dobro obriše, da je suho in se ne prehladi, in berž potem se namaže vselej vime s frišnim lanenim ali laškim oljem ali s kakšno drugo čisto, nežarko mastjo, da vime za tisti čas, ko se ga z gorko vodo ne spira, v gorkoti obderži, ta maž tudi meči napeto terdo vime.

Posebno dobro je tudi, ako se večkrat na dan škaф z vrelo ječmenovo vodo pod vime postavi, da ta soparca v vime puhti in ga meči. Vselej po tem se mora vime tudi z oljem ali mastjo namazati.

V posebno hudim vnetju živine kaj dobro dene, ako pas iz mehkega platna tako čez vime napravimo, da skozi narejene luknje zamorejo sesci vun moleti, pas pa, ki se na

hrbtu skup zveže, napeto in boleče vime rahlo podpira in gori derži.

Če je narhuji prisad že en malo odjenjal, zamoremo dva ali trikrat na dan namesto samiga olja ali masti gori imenovano mazilo napraviti iz olja ali masti in smodnika.

Če je že en del vimena vterdil, je koristna maž, ki se iz štirih delov laškiga olja in iz eniga dela salmjakovca in kafre napravi; le če te oterdine že dalj časa terpe in če so znamenja že popolnoma minula, je koristna jodova maž ali jodova tinkura.

ZDRAVLJENJE VIMENA V LJUDSKEM ŽIVINOZDRAVNISTVU

Za zdravljenje vnetega vimena so uporabljali živinorejci največkrat razne maščobe, s katerimi so mazali bolno četrt ali celo vime. To je bilo največkrat surovo maslo, »laško« olje, neslana prašičeva mast, mleko salo idr. Nekateri so pred mazanjem izpirali vime s kamiličnim zvarkom, milnico, slano vodo, idr. Tako so v Cerovem logu pri Šentjerneju na Dolenjskem in v Mačkovcu pri Žužemberku ter v Drašičih v Beli krajini umivali bolno vime z ječmenovo vodo ali milnico. V Zaltolminu so imeli navado, da so umivali z močno milnico, v Podgori v Loški dolini so za to uporabljali tople prašičeve pomije, v Jesenovcu pri Zagorju so spirali s česnovno vodo; v Trenti pa so kar celo noč vime izpirali s kamiličnim čajem. V Bučanih pri Ljutomeru so umival z mrzlo vodo; v Žvirčah v Suhi krajini s slano vodo; v Zadrugi pri Dupljah na Gorenjskem so umivali s stolčeno smetano ter nato namazali vime s poparjenim lanenim semenom. V vasi Morava na Kočevskem so umivali s človeškim urinom; v nekaterih krajih so spirali s »šnopsom«. V Tiroseku pri Mozirju so prerezali krompir na polovico, ga močno osolili in skuhalo ter so nato s to vodo umivali bolno vime.

Razen zgoraj omenjenih maščob so uporabljali za mazanje vimena v Brezovici pri Vojniku gosjo mast, v Kotredežu pri Zagorju ob Savi kurjo mast ali pa so zmešali skupaj med in jajca ter to uporabljali kot mazilo. V Borštu pri Gradacu v Beli krajini so mazali maslo na vime z narobe obrnjenim starim klobukom. V Posočju so uporabljali naslednja sredstva: v Kobaridu so menili, da je »skutnica« (juha od skute) dobra; v vasi Soča so mazali s »sadmom«; v Trenti so poleg olja in masla uporabljali »smrdljivo olje« (brinovo olje). V Beki pri Socerbu so mazali vime s »cvetom« (smetana nezavrelega mleka). V Dvorih na Koprskem so mazali s sveže pomolženim mlekom. S kislim »vrhnjem« (smetano) so mazali v Radoslavcih pri Ljutomeru; v okolici Jesenic na Gorenjskem pa so ma-

zali z maslom, raztopljenim v vročem mleku. V vasi Žvirče v Suhi krajini so mazali s »špehom«; v vasi Višnje, ki je tudi v Suhi krajini, so zmešali bukov pepel z mastjo. V Lozicah v zgornji Vipavski dolini in v Podreči pri Medvodah so mazali otečeno vime s peno od pinjenega mleka. V Srednji vasi pri Golniku so uporabljali prve kaplje pomolženega mleka. V Žirovskem vrhu so uporabljali sežgano smetano; v Spodnji Krašnji v občini Domžale so petkrat na dan mazali z mlekom vnete četrti; v Praprotnem pod Veliko planino so mazali s prvimi curki vnete četrti. Nasprotno so v Jezeru pri Trebnjem na Dolenjskem uporabljali zadnje curke pri molži. V tej vasi so uporabljali tudi salmijak ali kafro s »šnopsom«. Na Malenskem vrhu v Poljanski dolini nad Škofjo Loko in v vasi Četena ravan so zmešali rože strupenice (*Potentilla erecta*), ki rastejo med grmovjem in so jih popekli v smetani ter s tem mazali. Pogosto so tudi masirali bolno vime, iztiskali sesirjeno mleko iz bolne četrti. Na spodnjem Krasu so nasekljali krompir, ga oprazili na olju in s tem mazali bolno vime. Na Štefanji gori pri Cerkljah na Gorenjskem so mazali z gnilimi jabolki ali s peno od mleka. V Komendski Dobravi so tudi uporabljali peno od sveže pomolženega mleka, toda mazali so od zgoraj navzdol. Tudi v Boninih na Koprskem so uporabljali peno od mleka. S peno od mleka so mazali tudi hraste na seskih. V Senožečah so stolkli skupaj olje in vodo.

V Goriči vasi pri Ribnici na Dolenjskem so zmešali drobno zdrobljen smodnik, med in mleko tako, da je bilo precej gosto in so s tem mazali. V Kremeniku pri Ribnici mažejo z »bivko« tj. brinovim cvetom od žganjekuhe. Na Krajnem Brdu v občini Domžale so uporabljali »lorberjevo žaubo« ali lovorovo olje. V Podjuni na Koroškem so nastrgali v urin milo in s tem so trikrat na dan mazali.⁷ V Prečici pri Brežicah so mazali z želvinim oklepom. V Žabnici pri Kranju so mazali s »čundom«. To so bile saje iz leščerbe, za katero so uporabljali laneno olje. Z laneno krpo so mazali vime s temi sajami. Vime je bilo sicer črno, vendar je, kot so trdili, pomagalo. V Miklavžu pri Taboru v Savinjski dolini so napravili mazilo tako, da so stolkli lovorovo seme in to zmešali v kuhanem maslu. V Ostriški vasi v občini Žalec, nedaleč od preje imenovane vasi, pa so stepli dva jajčna beljaka v sneg in v to so primešali kozarec olja. V Klečah pri Ljubljani so primešali kafro med mast in mazali petkrat na dan s to mažo. V Zmincu nad Škofjo Loko so zmešali »purfel« (smodnik) med olivno olje, ki so ga marsikje na kmetih imeli pri hiši kot zdravilo ali pa so uporabljali »lorberjevo žaubo«. Na Sv. Vrhu

nad Mokronogom so oprazili drobnjak na olju in ko se je ohladil, je bil uporaben.

Marsikje na Dolenjskem pa tudi na Gorenjskem sem še za časa svoje prakse ugotavljal, da so mazali bolno vime z medom ali pa kot npr. v Pijavicah pri Mokronogu zmešali za to rabo med in maslo.

V svoji praksi sem pogosto naletel, da so imele krave, ki so imele bolno vime, navezane na vime vreče, napolnjene z vročimi snovmi, z drobirjem, otrobi, ječmenom in podobnim. Taisto sem zvedel pri anketiranju. V Bovcu so dajali obkladke z milnico, v Zahomcu v Savinjski dolini so dajali obkladke osoljenega kisa, v Lazah nad Škofjo Loko so navezali kuhan ječmen, v Ambrusu »istrij« ali »trje« (drobir); v Stari Fužini v Bohinju so navezali poparjeno laneno seme.

Vneto vime so ponekod poskušali zdraviti z gretjem tudi na ta način, da so z razgredo ponjvijo mazali vime: Podpeč pri Dobropoljah, v Ambrusu in Dragi pri Šentrupertu na Dolenjskem. V Dragah pod Gorjanci so razgrel »tiganj« (ponev), pod bolno kravo pa nastlali »aptovino« ali »alugo«, neka zelišča. V Šmartnem ob Dreti so močno segreli omelo za krušno peč in s tem »očohali« bolno vime.

Ponekod so imeli še posebne navade. Na Črnem vrhu pri Taboru so navezali na bolno vime bezgovo listje, na Blečevrhu pri Trebelnem so z oslo za brušenje kose podrgnili bolno vime. V Beli krajini so ponekod ulivali kravi, ki je imela vneto vime, štirikrat na dan zavrelico, narejeno iz sedmih strokov česna, prgišča kamilic in saj, kolikor so jih zajeli s tremi prsti. Nato so ulili še četrtinko olja; če ni takoj pomagalo, so ponoči še štirikrat isto ponovili.

Posebne navade so imeli Bohinjci. V Podjelju so prerezali kožo na vimenu ob nogi tiste četrti, ki je bila bolna. Rezali niso pod repom, pač pa so zarezali vedno vodoravno; če pa je bilo treba, so prerezali na obeh straneh. Pri tem so morali paziti, da niso prerezali kakšne večje žile. Tudi v Stari Fužini so rezali vodoravno na obeh straneh na mestu, kjer začne vime ob trebuhu. Na Koprivniku pa so prav nasprotno »rezali« kožo pod repom, na ušesih in na vrhu vimena. V Srednji vasi so zarezali kožo na dveh do treh krajih na vimenu.

Zelo pogosto so po vsej Sloveniji zdravili vime s podkajevanjem vimena. To si razlagam tako, da so poskušali zdraviti z gretjem; kar pa so vse uporabljali za podkajevanje, pogosto meji na vraže in mistiko. Nerazumljivo mi je, zakaj so v mnogih krajih uporabljali za podkajevanje prav ježeve kože. Na Štajerskem in na Dolenjskem so hodile ženske po vaseh in prodajale v ta namen suhe ježeve

kože. Ježeve kože so uporabljali v Beli krajini v vaseh Preloka pri Vinici, v Vinji vasi in Koroški vasi pod Gorjanci, v Občicah pri Črnomlju, v Dolenji Straži, v Bučah na Kozjanskem, Stražišču pri Kranju, v Brezjah pod Nanosom in drugod.

Da bi pomagal »božji blagoslov«, so dajali na žerjavico za podkajevanje zelenje od cvetnonedeljske butare (v nadaljnjem besedilu butare), »ivanjske rože« in rože od procesije na Telovo. Cvetje oziroma zelenje od butar so uporabljali za podkajevanje v Beli krajini v vaseh Zagodec ob Kolpi (bršljan in brinove vejice), isto so uporabljali tudi v Starem trgu ob Kolpi, Primosteku, Drašičih, Slamni vasi in Delaču ob Kolpi, (mačice in oljčne vejice) ali »šibice« (palice od butar). V Podjelju v Bohinju so kadili rože od »hbanice« (butare), v Soči »cvetje« (od butare), v Oskrtu (Vas — Fara ob Kolpi).

Na hribu v Loški dolini so uporabljali »žegnane šibice«, v Gajevici pri Ptujju so kadili šibe od »presneca« (butare). Tudi v Podpeči v Dobropoljski dolini so uporabljali »žegnan les«; v Mostah pri Komendi zelenje od butare, v Mazorah nad Spodnjo Idrijo so kadili vejice od »oljke« (butare), v Srednji vasi pri Golniku od »gobance« (butare), v Šmartnem ob Dreti zelenje od »snopa« (butare).

»Ivanjske rože« so bile blagoslovljene rože oziroma zelenje, s katerim so o kresu (sv. Janez Krstnik, 24. junija) spleli venčke in z njimi okrasili okna. Te rože so posušili in jih spravili, ker so bile blagoslovljene in so služile kot »zdravilo«. S temi so podkajevali v Gradišču pri Divači, v Beki pri Socerbu, v Ziljah pri Vinici. V isti namen so uporabljali tudi posušeno cvetje, ki so ga trosili na Telovo: v Kubeđu, v Beki in Moravi na Kočevskem. V Beli krajini so pri tem pokrili kravo s prtom, ki je bil pogrnjen na božični mizi in je na njej ležal tudi čohalnik. V Delaču ob Kolpi so kadili rože od »telovega pušlja«.

Kadilo iz mravljišča so uporabljali za podkajevanje v Srednji vasi pri Golniku in na Podjelju.

Skledčke, ki ostanejo od semenske repe, so uporabljali v isti namen v Vinji vasi pri Golniku so kadili z »repmim obodom« tj. z ostanke od repe, ko se odstranijo poganjki, ostalo pa strohni. Isto so uporabljali v Zatolminu in na Malih Vodenicah nad Kostanjevico na Krki. V Stari Fužini v Bohinju so pokajevali suhe »štible« od semenske repe.

V Vinji vasi pri Golniku ter v Bačni v Poljanski dolini nad Škofjo Loko so uporabljali tudi čebelne satnice, kot so to imenovali na Bačni »važino«.

Brinove jagode in brinove vejice, ki so bile znane kot zdravilno sredstvo v stari medicini, so tudi uporabljali kot kadilo. Na Dovjem na Gorenjskem so dali na žerjavico, ki je bila v lončenem loncu, brinove vejice, kravo pa so pokrili z odejo. Isto so delali tudi v Šegovi vasi v Loški dolini.

Za podkajevanje so uporabljali še naslednje: v Podjeljah je moralo biti, da bi koristilo, devet stvari: »masje« (mačice), oljka, »krape« (brinje), »črna sveča«, ki je bila narejena iz več vrst smol in planinskih rož, »kapsno seme« (od zelja), ostanki od semenske repe idr. Na Gorjušah so kadili s »smrdljivcem«, v Krajnem Brdu suho hrastovo skorjo, v Spodnji Hajdini pri Ptujju z vratičem (Tanacetum vulgare), v Pijavicah pri Trzišču na Dolenjskem »črnabu« (Scrophularia nodosa), ki raste v vinogradih in je velika kot kopri-va. V spodnjih Mladetičih pri Trzišču so žgali »žibro« (verjetno *Lamium album*), ki raste bolj v hribih, je do en meter visoka ter ima rjavo seme. V Goriških Brdih so podkajevali senen drobir, kamilice ali »verh« (virh, *Asarum europaeum*), v Malih Vodenicah šipkove vejice, »gamilice«, narezano čebulo in saje iz peči. V Višnjah v Suhu krajini so dajali na žerjavico gadove glave; v Zmincu nad Škofjo Loko oljko ali pajčevino iz »vetra«, tj. zunaj hiše. V Boninih so uporabljali kačje kože ali smodnik, v Beki pri Socerbu neke rdeče rože; na koroškem »mračnike« (netopirje) in kras-tače.⁸ Nadalje so uporabljali v Čepljah ob Kolpi temjan (verjetno timjan); v Šmartnem ob Dreti pa kačji lev.

V Špeharjih pri Vinici so skuhalo drobir in zažgali debel plav papir ter so s tem »banjali« vime. V bližnjih Damljah so dajali na žerjavico »trinje« (drobir), v Ziljah pri Vinici so kuhali repo in s tem parili bolno vime. Na Igu pri Ljubljani so kadili stare »škarpe«, v Senožečah pri Zalogu pri Golniku s smolami,

v Ortneku pri Ribnici in v Markovcu pri Ložu so nastrgali na žerjavico koščke volčjega mesa. V Prekmurju so ogrevali vime s paro od treh kuhanih čebul, v vasi Krog pri Murski Soboti so dajali na žerjavico kačji lev ali hrastovo skorjo; v Šmartnem ob Dreti kačji lev.

V Kobaridu so žgali na žerjavici rog ali parkelj; v Dolenji vasi pri Ribnici gepelnovo (ptič) perje. Pri tem so krave pokrili. V Lazah ob Kolpi so poparili drobir in s to soparo so grela približno dvajset minut, dokler se ni ohladilo. V Biški vasi pri Novem mestu so parili s »sempirjem« (drobirjem); v Stražišču pri Kranju so v stari posodi razgrela kamenje, ga deli pod kravo, kravo pa dobro pokrili.

Vraževerni načini »zdravljenja« so bili npr. naslednji: v okolici Tolmina so dajali na žerjavico pajčevino iz treh kotov; v Bučah na Kozjanskem so podkajevali s slamo od treh vogalov strehe, s trskami od treh pragov in trskami od treh okenskih okvirov. V Tiroseku pri Mozirju so dajali na žerjavico »pičmoka« (rovko).

Na Ubelskem pri Razdrtem so zaščitno podkajevali, da se ne bi napravil »prisad«. Tudi v Bačni v Poljanski dolini nad Škofjo Loko so na veliki četrtek podkajevali vime, da kramam ne bi oteklo.

OPOMBE

1. S. Strupi: Nauk spoznanja in ozdravljenja vunanjih in notranjih bolesin kónj, govéd, ovác, koz, prešičev in psov. IV. del »Živinozdravništva«, 1852. 2. L. Humovec: Živinozdravniške bukve, rokopisne ljudskomedicinske bukve iz prve polovice 19. stol. — 3. »Vedež« I, Ljubljana 1848. — 4. »Mir«, Celovec 1883. — 5. Alkermes, rokopisne ljudsko medicinske bukve iz 1850. — 6. A. Janžek: Arcnijske bukve, rokopisne ljudskomedicinske bukve, 1854. — 8. V. Moederndorfer: Ljudska medicina pri Slovencih, Ljubljana, 1964.

NA PRIMORSKEM OB RAZPADU AVSTRO-OGRSKE¹

BRANKO MARUŠIČ

Razmeram na Primorskem ob koncu prve svetovne vojne¹ sta se posvečali tako italijanska kot jugoslovanska historiografija. Pri Slovecih spremlja prve izvirne poskuse prikaza polemika, ki je značilna še za današnji čas, zlasti ko članki in razprave govore o razmerah v Trstu. Prvi, ki je želel dogodkom dati drugačno podobo kot dotakratni prigodni spominski prispevki, je bil Henrik Tuma. Že na začetku leta 1934 je objavil odlomek iz svojih spominov² in tu kritično obravnaval ravnanje slovenskih tržaških politikov zaradi sodelovanja v delegaciji tržaškega Odbora za javno blaginjo, ki je šla s torpedovko T. B. 3 v Benetke »beračiti« za pomoč antantnih sil. Na tako kritiko in na Tumova vizionarska ugi-banja o posledicah nekega socialističnega prevrata v tedanjem Trstu sta reagirala predvsem Rudolf Golouh³ in Andrej Gabršček.⁴ Tuma svojega pogleda ni menjal in tako prinaša iste sodbe tudi po njegovi smrti izdana knjiga spominov.⁵ Speransova⁶ ocena tržaških razmer v oktobru in novembru leta 1918 je k polemičnemu zapisu zbudila Lava Čermelja.⁷ Po drugi svetovni vojni se je na problemu še posebej zadrževal Dušan Kermavner.⁸ Polemiziral je z Zorkom Jelinčičem,⁹ z Rudolfom Golouhom,¹⁰ z Lavom Čermeljem¹¹ in končno je tu še zadnji sklop Kermavnerjeve polemike z Milico Kacin-Wohinčev¹² ki je objavljena v knjigi »Temeljni problemi politične zgodovine«.

Poleg navedenega pa je treba omeniti še Prepeluhove spomine,¹³ kjer tržaške dogodke povzema po P. P. Vučetičevem opisu v Jadranski straži (1928). Po teh spominih je črpal gradivo za svojo razpravo tudi Joža Lovrenčič (Chronista Sontiacus) za svoj jubilejni prispevek. O dogodkih pišejo tudi Branko Marušič,¹⁵ Metod Mikuž¹⁶ in nazadnje Milica Kacin-Wohinz.

Pomemben je delež hrvatskega zgodovino-pisja predvsem z razpravo Dragovana Šepića »Raspad Austro — Ugarske i Trst«;¹⁷ razprava je v skrajšani podobi izšla tudi v slovenskem jeziku.¹⁸ K tej slovenski objavi je pomembno dopolnilo napisal Janko Pleterski (prevod poročila o razmerah na Primorskem, ki ga je napisal tržaški namestnik Fries Skene 22. 10. 1918).¹⁹ Toda hrvatski zgodovinarji so se posvečali predvsem razmeram v Istri (Pula), na Reki in v Zadru, kjer je mogoče ugotoviti mnoge analogije tržaškim razmeram. Revolucionarnim in dogodkom ob koncu prve svetovne vojne v Puli so posvetili leta 1977 posebno znanstveno posvetovanje.²⁰

Preostane nam še pregled deleža italijanskih zgodovinarjev. Če naj pričnemo z objavo virov — takih objav Slovenci za zdaj z izjemo objav nekaterih virov o dejavnosti Pokrajinskega odseka Narodnega sveta v Gorici²¹ nimamo —, potem sodi na prvo mesto pred desetimi leti objavljena zbirka virov v treh knjigah »Trieste. Ottobre — Novembre 1918«, ki črpa gradivo tudi iz nahajališč v Jugoslaviji. Za Goriško imamo gradivo objavljeno v knjižici »Relazione del governo provvisorio della provincia di Gorizia« (1919) ter v »Attività del Partito Cattolico Friulano negli ultimi venticinque anni« (1918). K virom sodijo tudi spomini Marca Samaje,²² tržaškega italijanskega nacionalista, ki je sodeloval pri delegaciji na torpedovki ter Silvia Benca »Gli ultimi anni della dominazione austriaca a Trieste« (1919). Leta 1938 je izdal zgodovinar Giuliano Gaeta dve temeljni razpravi, ki sta še danes uporabni.²³ Seveda je tudi med Italijani vrsta piscev in del, ki govore o koncu avstrijske oblasti v Trstu in Gorici; objavljena je tudi vrsta spominskih prispevkov sodobnikov.²⁴ Njih naštevanje bi bilo obširno, prav tako kot bi bilo obširno poročanje o prispevkih, ki so slavili petdesetletnico prihoda Italije v Trst. Tudi šestdesetletnice so se Italijani spominjali, vendar dosedaj še brez kake vidnejše in vrednejše objave.

Kako je bilo na Primorskem ob koncu prve svetovne vojne?

Odveč bi bilo ponavljati dobro znana dejstva o razmerah v tistem upravnem kompleksu, ki je pod tržaškim namestništvom združeval tri dežele in v katerih je živelo predvsem slovensko, hrvatsko in romansko (italijansko, furlansko) prebivalstvo. Prva svetovna vojna je velik del Primorske prav neposredno zajela, saj je bilo Posočje bojno polje in je šele dvanajsta soška ofenziva (kobariški predor) postavila frontne črte globoko na italijanskem ozemlju (reka Piave) ter omogočila, da se je na Goriško pričelo zelo polagoma vračati civilno življenje. Toda če je na Goriškem politično gibanje pa tudi druge oblike normalnega življenja onemogočala vojna, pa je v Trstu prekinil živahno predvojno aktivnost vojni policijski režim. Vendar se je ta tudi omilil tako, da je slovensko politično društvo »Edinost« obnovilo svojo dejavnost sredi leta 1917. Na Goriškem, kjer je bila podoba političnih razmer pri Slovencih precej različna od tržaških, je bilo treba počakati še celo leto dni, da so se 10. julija 1918 — sesta-

li klerikalci; sklenili so združitev mlado-in starostrujarjev in tako seveda tudi enotno nastopanje v javnem političnem življenju.²⁵

Bl.žajoči se konec vojne, negotovost njene-ga izida ter ugibanja in želje o povojni državnopravni ureditvi so politične stranke na Slovenskem pobujale k skupnim nastopom. Odmev želja po takem povezovanju in njegove konkretne oblike so se pokazale tudi na Primorskem; tu so bile razmere precej drugačne kot drugod na Slovenskem in morda ali pa celo gotovo tudi zato slabši odziv na majniško deklaracijsko gibanje. Slovenci na Primorskem so bili še posebej prizadeti zaradi italijanskih ozemeljskih aspiracij, da ne poudarjamo posebej londonskega pakta (1915), za katerega je mogel prenekateri bolj razgledan politik vedeti. Primorski Slovenci so svojo bodočnost videli v nekaj državnih tvorbah, vsekakor pa ne v italijanski državi. Izbirali so lahko med majniško deklaracijo, bodočo neodvisno jugoslovansko državo, ali pa se zavzemali za Trst, ki naj bi bil avtonomno mesto v reorganizirani federaciji avstrijskih narodov ali pa povsem samostojen pod patronatom Društva narodov (to so zlasti naglaševali italijanski socialisti od sredine oktobra 1918 dalje).

Drugače so se seveda opredeljevali Italijani, kjer so italijanske meščanske stranke — v nasprotju s slovenskimi — vsaj na zunaj skoraj do zadnjih dni pred razpadom Avstro—Ogrske mirovale in je bila politično aktivna le socialistična stranka. V Italiji, kjer je delovala politična emigracija iz italijanskih avstrijskih dežel, pa je bila močna politična akcija v prid priključitve Trsta in sosednih dežel k Italiji. Vendar tudi italijanski meščanski tabor v Avstriji, čeravno politično neenoten, vidi bodočnost Trsta in sosednjih ozemelj v Italiji, upira se težnjam, da bi Trst postal del bodoče jugoslovanske države. Različen je seveda tudi odnos italijanskih meščanskih strank do Slovencev (Slovanov), ki naj bi prišli pod Italijo. Med Italijani oziroma romanskim prebivalstvom v Avstriji so stali na avstrijskih pozicijah le Furlani s svojo Faiduttijevo furlansko ljudsko stranko (Partito cattolico popolare Friulano). Ta stranka ni mislila na razpad Avstro—Ogrske in se je šele po cesarjevem manifestu iz oktobra 1918 izrekla za priključitev dežele Goriško—Gradišanske k Trstu, ki naj bi postal samostojen člen v konfederaciji avstrijskih narodov.²⁶ S tem se je približala stališčem enega izmed kril italijanskih socialistov. Ta sprememba v stališčih Faiduttijeve stranke ni ostala neopazna avstrijski oblasti. In ko o tem poroča na Dunaj tržaški namestnik 22. oktobra 1918 meni tudi, »da ta čas o

kakšni elementarni težnji za zedinjenje z Italijo ni mogoče govoriti«. Isto poročilo je do ponašanja Jugoslovanov mnogo bolj sva-reče, čeravno je njegov pisec prepričan o njih dinastični zvestobi, vendar obstoji nevarnost srbske in republikanske (Čehi) propagande.¹⁸

Italijanska socialistična stranka kot jugoslovanska do vprašanja bodoče pripadnosti Trsta in sosednjih dežel ne nastopa enotno.²⁷ V JSDS so mlajši (Golouh, Ferfolja) zagovarjali pripadnost Trsta bodoči Jugoslaviji in se tako približali pozicijam meščanskih strank, v Trstu konkretno društvu »Edinost«. Svoje stališče sta med socialisti imela Ivan Regent in dr. Tuma. Slednji se je zavzemal za Trst kot svobodno mesto v sklopu podonav-ske federacije avstrijskih narodov. Vprašanje Trsta je reševal na internacionalistični podlagi in se tako približal stališču Pittonijevega krila italijanskih tržaških socialistov. Drugo krilo italijanskih socialistov je zastopal Edmondo Puecher, ki je bil na italijanskih nacionalističnih pozicijah. Leta 1918 so več mesecev bile hude polemike med slovenskim in italijanskim socialističnim tiskom ter »Edinostjo«. Napetost je torej vladala tudi znotraj italijanskega socialističnega kroga in dolgo načrtovani sestanek socialističnih predstavnikov obeh tržaških narodov se ni več mogel uresničiti, prekmalu je prišel konec vojne z vsemi svojimi posledicami.

V meščanskem taboru je bila v avgustu, septembru in oktobru leta 1918 prednost na strani Slovencev. Po zgledu ljubljanskega se je 11. septembra 1918 ustanovil v Trstu Krajevni Narodni svet (odslej KNS), dva dni zatem pa v Gorici Pokrajinski odsek Narodnega sveta (odslej PONS). Tržaški KNS zaradi značilnih tržaških slovenskih političnih razmer ni nastopil kot neka širša koalicija slovenskih strank, saj so bili v njem formalno zastopani le društvo »Edinost«, JSDS, neformalna skupina Istranov in zastopniki »kato-liškega naziranja«. Predsednik je postal Otokar Rybař. Tudi na Goriškem so si kljub tedaj očitni politični akciji klerikalcev porazdelile mesta v PONS vse tri glavne goriške meščanske stranke: liberalci, klerikalci in agrarci. K sodelovanju so bili povabljeni tudi predstavniki JSDS, a kaže, da do njihovega sodelovanja ni prišlo, zlasti če sodimo po zelo rigoroznem odklanjanju sodelovanja z meščanskimi strankami, ki ga je zagovarjal dr. Tuma, tedaj edini uglednejši goriški slovenski socialist. Tako so Slovenci na Primorskem več kot poldrug mesec pred koncem vojne dobili predstavniška organa, ki sta imela vsak na svojem območju prav v dneh razpada Avstro—Ogrske samosvojo vlogo.

Položaj na Goriškem je bil manj zapleten ali točneje problematika te dežele se je tesno vezala za Trst. V Gorici in na Goriškem imajo Slovenci mnogo bolj proste roke, Gorica je mnogo bolj slovenska in prav vojna je v meso iz porušenega podeželja in bližnjega begunstva priklivala slovensko prebivalstvo. 19. septembra 1918 izide prva številka »Goriške straže«, za katero stoje združeni klerikalci. List stoji na dinastičnih pozicijah in majniški deklaraciji, za svobodno in srečno Jugoslavijo pod habsburškim žezlom.²⁸ Vojna je razveljavila goriške slovenske liberalce, podobno velja za socialiste, čeprav je osamljeni dr. Tuma vne-

to, predvsem kot teoretik posegal v dogodke tistih dni. Goriški PONS je napovedoval novo obdobje slovenske politične akcije na Goriškem v viziji bližnjega konca vojne, ki pa je negotovo reševal temeljni problem slovenske politike na Goriškem. Tako negotovost je bilo čutiti že na ustanovnem občnem zboru PONS, ko je navzoči Anton Korošec omenjal morebitno italijansko priključitev ozemlja Goriške in možnost izvedbe plebiscita, če bi bilo sporno vprašanje pripadnosti Goriške. PONS je imel tudi nalogo, da rešuje gospodarska vprašanja, med temi sta bila za Goriško značilna in zelo pomembna obnova dežele in

Goriški Slovenci!

Pokrajinski odsek Narodnega Sveta je že sporočil, da zasedajo dele Sporazuma in Združenih držav Severne Amerike do določene demarkacijske črte ozemlja bivše Avstro-Ogrske monarhije.

Ker je to le začasen ukrep, da se izvedejo pogoji premirja in zagotovi pozneje izvršitev končnih mirovnih sklepov, medtem pa vzdrži javni mir in red tudi pri nas, ni seveda niti najmanjšega povoda vznemirjati se radi tega.

V izvršitvi pogojev premirja so kakor zastopniki Sporazuma prišli že udeležki italijanskih čet ter je pričakovati, da se bodo tudi ostale države Sporazuma in Severne Amerike udeležile te akcije po svojih zastopnikih.

Povdarjati je treba, da s tem pripadnost naše dežele za bodočnost ni odločena, temveč da o tem odloči, kakor naravno, mirovna pogodba, ki se sklene na mirovnem kongresu. Tej pogodbi se bodo morale vse stranke mirno ukloniti, ker smo prepričani, da bo s to pogodbo za vedno zagotovljeno mirno sožitje narodov celega sveta.

Okupacijske oblasti, katere zastopajo danes italijanski poveljniki (generali), imajo v prvi vrsti le svojo vojaško nalogo ter bodo le nadzorovale javno upravo, ki se jima vršili po dosedaj veljavnih zakonih in predpisih mirno dalje.

Pokrajinski odsek Narodnega Sveta v Gorici je prijavil javno upravo slovenskega dela goriške dežele z glavnim mestom Gorica ter je kakor legitimni zastopnik Narodne vlade Jugoslovanske države prizan tudi od strani gg. italijanskih generalov, s katerimi je v sialnem obliki, da se v prijateljskem sporazumljenju rešujejo tekoče zadeve ter se morebitna nesporazumjenja povzročena po neizogibnih incidentih, nemudoma odstranijo.

Pozivljamo radi tega vse oblasti in prebivalstvo, da se uživé v tačasni položaj ter ohranijo mirno kri. Povsod, kamor pridejo čete Sporazuma, seveda tudi italijanske, naj se jih sprejme in v prijateljskem občevanju in medsebojnem podpiranju naj dobe zastopniki Sporazuma in Združenih držav Severne Amerike, zlasti tudi njihje vojaštvo priložnost, spoznati resnične narodnostne razmere v deželi ter kulturno zrelost našega naroda.

Za to je pa prvi predpogoj, da se vedno in povsod vsakdo pokaže Slovenca, pripadnika velike Jugoslovanske države SHS, da ne zataji svojega rodnega jezika in ob danih slavnostnih prilikah tudi slovesno manifestira, da biva tod svobodni Jugoslovanski narod. Polem ni dvoma, da bo končna sodba, ki jo izreče mirovni kongres, za nas ugodna.

Živela Jugoslavija!

GORICA, 8. novembra 1918.

Pokrajinski odsek
Narodnega Sveta v Gorici.

NARODNA TIŠKARNA ZENICA

Zadnji javni proglas Pokrajinskega odseka Narodnega sveta v Gorici (Originalni lepak v Goriškem muzeju, Nova Gorica)

aprovizacija. Goriška združitev v PONS je bila obrambna akcija, hkrati pa ta organ ni skrival v svojih dejanjih želja, da zagospodari v prelomnih trenutkih nad mestom in slovenskim delom dežele. PONS se je zavzemal tudi za Beneške Slovence, ki so po kobariškem prodoru znova prešli v Avstrijo, čeprav ne prostovoljno, marveč z vojaško okupacijo.²⁹

Zelo konkretna akcija goriškega PONS je bila priprava in izvedba tako imenovanega plebiscita za Jugoslavijo, ki je potekala ves mesec oktober, ko so se goriški Slovenci s podpisi na spomenico PONS, datirani 17. oktobra 1918, izrekli za samostojno jugoslovansko državo. Spomenica je bila naslovljena na ljubljanski Narodni svet ter je z demografskimi in drugimi podatki dokazovala neupravičenost italijanskih zahtev do Goriške in zato je PONS zahteval, »da se slovenski del Goriško—Gradiščanske, to je Goriško s svojim glavnim mestom Gorica vred vtelesi v samostojno državo SHS.³⁰ Postavljene so bile slovenske ozemeljske zahteve, in sicer naj bi Gorica postala del bodoče države SHS, prav tako pa tudi slovenski del dežele, ki je po zelo jasno začrtani etnični liniji ločen od italijansko—furlanskega. Spomenico je podpisalo 84.985 ljudi ali 87,8 % tedanjega slovenskega prebivalstva na Goriškem.³¹

Tabor Italijanov tudi ni miroval, čeprav se je nekoliko kasneje pognal v politično delovanje. Med goriškimi Italijani moremo razlikovati predvsem liberalce, konservativce in seveda socialiste. Med temi skupinami so bili najbolj aktivni predstavniki Faiduttijeve furlanske ljudske stranke. Oktobrski manifest cesarja Karla jih je napeljal k zamisli, da ustanove poseben nacionalni svet za avstrijske Furlane. Ta svet naj bi se boril za popolno avtonomijo vseh Furlanov, ki živijo na območju Gorice, občine Ločnik, političnih okrajev Tržič in Gradišče ob Soči (razen občin Medana, Biljana, Kožbana, Devin in Doberdob). Ozemlje naj bi se priključilo k Trstu in — kot smo že spoznali — nato z njim vred v konfederacijo avstrijskih narodov. Če bi Furlani morali menjati državno pripadnost, naj bi se le-ta menjala na podlagi popolne svobode in samoodločbe. Furlanska katoliška ljudska stranka je torej zvesta Avstriji in ni verjela v njen razpad, zavoljo tega si je po končani vojni naprtla očitke veleizdaje. Drugače je bilo seveda v liberalnem oziroma nacionalističnem taboru — o njem imamo za Goriško zelo skromne podatke — zahteval je priključitev Goriške k Italiji v duhu Wilsonovih načel; če je podal v tem smislu tudi narodnostno črto za Goriško, ni znano. Tudi še ni raziskano zadržanje goriških italijanskih

socialistov, a slejkoprej se njih stališča ne morejo veliko razlikovati od tržaških.

Goriška italijanska stran se vsaj na zunaj na konec vojne ni tako intenzivno pripravljala kot slovenska. Pasivnost ima svoje opravičilo gotovo v zaupanju, da bo prišlo do italijanske okupacije in da se bo uveljavil londonski pakt. Vendar pa ni, bilo pri Italijanih niti dovolj moči za večji javni nastop vsaj v duhu nacionalističnega reševanja goriške problematike. Čas jih je seveda prehitel. V zadnjih oktobrskih dneh je bilo čutiti negotovost tako pri Slovencih kot Italijanih. Zadnjega oktobra je »Goriška straža« zapisala, da »nam na vrata bije sovražnik« in že naslednjega dne 1. novembra 1918 je PONS objavil proglas, da »v imenu in na poziv Narodne vlade samostojne jugoslovanske države« prevzema »celotno javno upravo slovenskega dela bivše goriško—gradiščanske dežele z njegovim glavnim mestom Gorico vred.«³² Pozval je vse javne službe in urade, da naj se mu podrede, pozval je tudi vojake jugoslovanskih narodnosti, da naj se vključijo v »narodno brambo«, ki naj bi skrbela za javni red in mir. K sodelovanju je PONS s svojim proglasom povabil tudi meščane italijanske narodnosti. Kot bomo kasneje še spoznali, se je PONS z njihovimi predstavniki pogovarjal, da bi ustanovili skupen organ, ker do sporazuma ni prišlo, je sledila objava proglasa o prevzemu oblasti.

Svojo oblast je PONS raztegnil nad deželo, tako kot jo je določala njegova spomenica z dne 17. oktobra 1918. Oblast je prevzel štiri dni po zasedanju hrvatskega sabora, na katerem je bilo razglašeno novo državnopravno stanje v predelih Avstro—Ogrske, naseljenih s prebivalci jugoslovanskih narodnosti ter en dan po ustanovitvi Narodne vlade za Slovenijo, v katero je bil kot predstavnik goriških Slovencev imenovan Anton Brecej. V mnogih krajih na Goriškem so bili ustanovljeni krajevni odbori Narodnega sveta in vaše straže.³³ PONS je tudi imenoval novega okrajnega glavarja v Gorici in si podredil goriško policijo, saj je avstro—ogrska oblast prenehala z dnem, ko je Trst zapustil zadnji avstrijski namestnik. Pomemben utrjevalec oblasti PONS je bila gotovo vojska, in sicer so jo sestavljali vojaki 2. avstrijskega polka, ki so se konec oktobra uprli, da bi odšli na fronto ter so prišli na poti proti domovini 2. novembra 1918 v Gorico. Tu jih je istega dne predsednik PONS Karel Podgornik zaprisegel kot jugoslovansko vojsko z nalogo, da v Gorici zaščitijo najpomembnejše objekte (predvsem skladišča s hrano in drugim blagom).³⁴ Vojska naj bi tudi vzdrževala red ob vračanju razpadajoče armade z bojišč v Furlaniji.

Cittadini !

A tutela dell'ordine pubblico e della amministrazione provinciale oggi si è costituito un Comitato di 14 membri che assume provvisoriamente tutte le funzioni di un nuovo governo per la nostra regione ed invita tutti gli uffici pubblici e le ferrovie a riconoscerne fino a nuova disposizione l'autorità ed a collaborarvi al regolare funzionamento evitando perniciose interruzioni.

Fa appello ai volonterosi di iscriversi alla istituzione **guardia nazionale** per mantenere l'ordine pubblico.

Cittadini !

L'ora che passa è grande, sorge un'era novella apportatrice di pace, di libertà e d'amore fra tutti i popoli ed il Comitato confida che Voi, memori della Vostra provata civiltà saprete rispettare chi Vi rispetterà.

Gorizia, 2 novembre 1918.

IL GOVERNO PROVVISORIO DELLA PROVINCIA DI GORIZIA

avv. dott. Piero Pinausig, presidente

Sede alla Giunta provinciale, Via delle Scuole N. 5.

Proglas goriškega Governo
provvisorio o prevzemu
oblasti 2. 11. 1918

PONS je poz val prebivalstvo, naj vzdržuje red in mir; podobno je priporočal tudi goriški nadškof dr. F. B. Sedej, ki je s posebnim proglasom 4. XI. 1918 priznal oblast PONS.

Goriški Slovenci so si tako prvič postavili svojo lastno deželno oblast, vendar je bil njen obstoj negotov, česar PONS v svojih dejanjih ni skrival, pa naj si je bila Gorica še tako ozaljšana s slovenskimi zastavami in drugimi znaki, ki naj bi kazali na njeno jugoslovansko podobo. Petega novembra je nastopil čas, ko so bile ure vladanja PONS že štete, bil je to prvi dan po uveljavitvi premirja na italijansko avstrijskem bojišču ter drugi dan po njegovem podpisu. Tega dne sta v popoldanskih urah prišla v Gorico dva avtomobila italijanskih oficirjev; izobešeno so imeli belo zastavo in po krajšem postanku

nadaljevali pot proti Vipavski dolini, k demarkacijski črti, ki jo je določalo premirje. Prišel je čas, ko so iz pasivnega zadržanja v konkretno akcijo stopili goriški Italijani.

Italijane je k nastopu silil konec avstrijske oblasti na Primorskem, kar je na zunaj predstavljal odhod tržaškega namestnika. Spoznali so, da bi mogla Gorica preiti povsem v roke Slovencev, upoštevajoč usmerjenost goriškega avstrijskega uradništva. Liberalno usmerjeni goriški Italijani so se zbrali 31. oktobra 1918. Na ta sestanek sta prišla tudi predstavnika PONS dr. Podgornik in prof. Berbuč s predlogom, da postavijo Slovenci in Italijani skupen organ s po 12 člani vsake narodnosti. Slovenci in Italijani naj bi upravljali vsak svoj del dežele, Gorica pa naj bi bila v slovenskih rokah. Italijani se s tem predlogom niso

strinjali in pričela se se pogajanja in je bila dokončna odločitev postavljena na 2. november.³⁵ Toda PONS je spoznal, da pogajanja ne vodijo nikamor ter na svoji seji 1. novembra popoldne odločil, da pogajanja prekine (zahteva, da se pogajanja prekinejo, je prišla tudi iz Ljubljane) in še istega dne sporočil z lepakom, da prevzema oblast nad slovenskim delom dežele in glavnim deželnim mestom. Naslednji dan, 2. novembra, so dobili svojo oblast z ustanovitvijočasne vlade (Governo provvisorio) tudi Italijani. S posebnim proglasom je goriška časna vlada sporočila o prevzemu oblasti nad »našo deželo«, ki pa ni bila niti ozemeljsko niti narodnostno začrtana. Proglas ni govoril prav nič o Italiji, pač pa da se bliža nova doba, »nositeljica miru, svobode in ljubezni med vsemi narodi«.³⁶ Časna vlada ves kratki čas do prihoda Italijanov ni kazala na kakšno aktivnost, ob prihodu Italijanov v Trst 3. novembra 1918 je pozdravila italijanskega generala Petitti di Roreta, ki je v odgovoru na pozdrav pisal o »najbolj italijanski Gorici«.³⁷

Ko so prišli šestega novembra italijanski vojaški oddelki že drugič med prvo svetovno vojno v Gorico, se je časna vlada v svojem proglasu spomnila indirektno tudi Slovencev, ko je nasvetovala korektno ravnanje do državljanov druge narodnosti. 5. novembra 1918 je bil obnovljen razpuščen goriški mestni svet. Sledil je 14. novembra 1918 razpust PONS in časne vlade, oba ta lokalna organa, nastala v dneh razpada Avstro-ogrske, je razpustil novi vojaški guverner Julijske Benečije. Tudi nista bila več potrebna, saj sta bila imenovana deželni glavar in goriški župan. 8. novembra 1918 je zapustila Gorico vojska PONS, ki jo je nova italijanska oblast imela za del avstro-ogrske armade; 2. gorski strelski polk se je moral umakniti za demarkacijsko črto. »Goriška straža« (št. 10, 9. 11. 1918), ki je s prihodom Italijanov prenehala izhajati, je zapisala, da ima novo nastalo stanje značaj začasnosti, ker se bodo dokončne odločitve prepustile bodoči mirovni konferenci.

V Trstu so se dogodki drugače razvrstili. V drugi polovici oktobra so prešli v akcijo tudi tisti krogi tržaških Italijanov, ki so zagovarjali protiavstrijsko in protiinternacionalistično, to je, italijansko nacionalistično obliko reševanja tržaškega vprašanja. Formalnemu organiziranju Tržačanov italijanske narodnosti je dal gotovo pobudo »Fascio nazionale«, ki so ga na Dunaju ustanovili italijanski liberalni poslanci z Južne Tirolske, Trsta in Istre. 25. oktobra 1918 so v dunajskem parlamentu razglasili odcepitev italijanskih krajev Avstrije in njih priključitev

Italiji. Takemu razglasu so oporekali tržaški socialist Pittoni in furlanska poslanca dr. Faidutti in dr. Bugatto. Med Italijani v Avstriji je čedalje bolj izginjal dvom, če bodo prišli pod Italijo, raslo je prepričanje, da se bo londonski sporazum uveljavil. Če je italijanski ambasador v Parizu Bonin Longare v dopisu na zunanje ministrstvo v Rimu 7. oktobra 1918 omenjal pogovore italijanskihiredentističnih skupin z vladnimi predstavni-

GORIZICA, dan 2. novembra 1918.

Poziv!

Ustanovljajte občinsko in narodno obrambo!

Navedeni se vracimo svobode in narodni Jugooslaviji! Opravičeno pa grenkopolno vračilo med narodom velika skrb, če nekim pokrajinskim koncem vojne ne prihrane in uspešnih sredstev - pašnikov, glečanja, ropanja, umorov in drugih nasilnih sredstev od strani vojaških oddelkov, ki so vračajo preko naše domačine.

Nasvetujemo vam, da se pripravite. Zelo pozitivno pa naredijo najvišje narodne oblasti Narodnega Viječa v Zagrebu vsa teletovna društva (sekolaba in orlovstva), požarne brigade in sploh vsa narodna društva, občine in posamezniki da dogovorimo med seboj takoj omenijo po vseh občinah, v vsaki vsaki skupini občinske narodne obrambe.

Vsaka občina naj ima za ta prehodni čas svojo narodno obrambo ali javno stražo. Če to zahteva posebej teže je lahko več občin združenih v eno občinsko narodno obrambo. Gotovo pa je najbolje, da se v vsaki občini in v vsaki vsaki narodna obramba posebej osveja.

Obšer za občinsko narodno obrambo naj bo sestavljen po velikosti občine od 5-10 mož. V tem odboru vodi predsednik in njega namestnik upravne in organizacijske posle, (pupla, pučo, hreno, obkote, obutev l. d.) Načelnik in predsednik pa naj preskrbijo za teletovno vodstvo straz l. j. za člene redovne vajr, rabo orožja, pušk v stražni službi in za poravnalitev straz v več pododdelkov, poleg tega ima odbor tajnika, blagajnika in po potrebi njihovega namestnika. Vrhovna odločitev v vseh važnejših stvareh pristaja celotnemu odboru. Njegov župan ali kdočkolj ovirajoč prijave za ustanovitev, se izvoli odbor za občinsko narodno obrambo preko župana in preko drugih nasprotujočih oseb.

Kdo spada k narodni obrani?

Za prvi začetek vsak moški nad 17 let star, ki se prostovoljno prikladi.

Če bi kazalo vpletati obvezno brambeno dolžnost pa od 17 do 30 leta, kar odloči Narodno Viječe v Zagrebu, ki prekriži tudi otroci. Dokler pa tega ni, je dobro v slučaju potrebe vsako orožje in sredstvo, občinske obrambe se dogovore medsebojno gleda podporo v službu puške. Zunanji znak za člane je okrogla kokarda v narodnih barvah in legitimacija odbora občinske narodne obrambe.

Javne narodne strazne imajo splošna ozek obramben diolekt vzdrževati mir in red, če bi ga molili na svojo pest so umikajoči vojaški oddelki, klatoli ali nebrdani nagon po tuji lastini in uničevanja. Priprave za ustanovitev javne narodne strazne pa naj se vršijo tako, da ta postane naroden pozivni narodni milico po strani zunanje organizacije pa se ji ho treba nastavljan na že obstoječi javno-narodni sistem po deželah z osrednjim vodstvom v Ljubljani in na se nastavljen osovje l. j. po mestih na obalnoj policijski, po deželi na žandarmerijski aparat z vsem obsejojim izvršujočim in uradnim osovjem.

Zastarje se konsolidirajo po občinah in okrajih, lastnega pa so za sprejemajo prostovoljne prijave za javno narodno strazo, da se stvar ne zavleče.

Izbirni prostovoljni se pridružijo po mestih že obstoječi policiji, po deželi koder to gre, žandarmerijskim postajam v praktično vseljanje za pušk v stražni službi. Njer nimajo domače slovenske policije ali žandarmerije, prevzamejo izdele vodstvo v tem smislu strokovno izvedljani in zanesljivi donosniki ali pa dolajo pomoč od drugod.

Od avstrijske državne oblasti ne pričakujemo uradnega poverjenja — nasprotovale bi našemu vrhovnu in narodnu oblasti Narodnega Viječa — pač pa primerne evidenci in spoznanja. Napadne misli je, da je skrb za javno strazo izključna naloga teletovnih organizacij (sekolaba in orlovstva), temveč mora nositi vsa narodna sredstva, kar je eksistenten organ vsenarodne priano oblasti in sliki interesov vsaj naroda.

Če se pa Italijanska fronta desorganizirano vije preko našega osovja, nastopijo narodne strazne uspešno proti manjšim oddelkom 10-20 mož. Pričakovati je, da se del armade nasli po Avsterciji, vrči del pa prek. Najboljša obrambna sredstva za transportje po Avsterciji bodo, naša prevozna močnost naših selaznic, prekriža živili na večjih kolodrevih in hardenške zastrazneje kolodrevske okečke s zanesljivimi rednimi vojaškimi člani.

Jupo je, da je javna narodna strazo potrebna in da je moramo takoj ustanoviti.

Pokrajinski osek Narodnega Viječa,
v Gorici.

Proglas Pokrajinskega odseka narodnega sveta o ustanovitvi »narodne obrambe« (originalni proglas v župnijski knjižnici v Tomaju)

ki Francije in Velike Britanije, da njih vlade ostanejo zveste londonskemu paktu, pa je dan po Karlovem manifestu italijanski diplomat Carlo Galli že načrtoval sistem bodoče italijanske uprave v Trstu.³⁸

Tri dni po dunajski izjavi so »Fascio nazionale« ustanovili tudi v Trstu. Povsem očitno je bilo tedaj, da je razsulo Avstro-Ogrske zelo blizu in da bo avstrijska oblast prepustila svoje mesto novim krajevnim organom oblasti. Tržaški »Fascio« je imel očitno namen, da predstavlja krajevno oblast, vendar so vanj stopili le predstavniki liberalno-nacionalne stranke, anarhisti, člani med vojno razpuščenega tržaškega mestnega sveta, levčarski mazzinijevci in drugi. Deloval je v smislu italijanske koncepcije reševanja bodoče pripadnosti Trsta in sosednih področij. Seveda pa »Fascio« ni odseval podobe tržaških razmer ne le zaradi odsotnosti Slovencev, marveč tudi zaradi stališč tržaške italijanske socialne demokracije.

Prav z njimi se je dogovarjal za ustanovitev skupnega organa, ki se je, ustanovljen 30. oktobra 1918, imenoval Odbor za javno blaginjo (Comitato di salute pubblica; poslej OJB). Tržaški socialisti so tako prešli na nacionalistične pozicije in združeni z meščanskimi grupacijami ustvarili močan branik za italijanske pretenzije v direktnem spopadu z jugoslovansko ali pa celo internacionalistično koncepcijo reševanja tržaškega vprašanja, potem ko je bilo že povsem očitno, da o morebitni avstrijski rešitvi ni mogoče več razmišljati. D. Šepić je zapisal, da so tržaški italijanski socialisti pokazali več volje, da se upro jugoslovanskim pretenzijam do Trsta, kot pa da se bore za svobodno tržaško državo.³⁹ Podobno kot za »Fascio« velja tudi OJB, da je deloval za odcepitev Trsta in drugih italijanskih predelov od Avstrije.

Zelo očitna je bila sprememba stališč v italijanskem socialističnem gibanju, v katerem so propadli dr. Pittonijevi⁴⁰ koncepti — morda zato, ker ga tedaj ni bilo v Trstu, — a še verjetneje, ker je bil njegov program tedaj že neuresničljiv — če izvzamemo morebitno akcijo radikalno usmerjenih socialistov. Toda spočetka tržaški Odbor prav zaradi socialistov in tržaških Slovencev ni razglaševal aneksije Trsta k Italiji. Taka prevladnost pa ni bila značilna le za Italijane, marveč tudi za tržaške Slovence, ki z narodnimi zastavami niso želeli motiti tržaškega italijanskega prebivalstva. Vendar kažejo dogodki, da se je tržaški nacionalistični tabor bolj bal reakcije tržaškega delavstva kot pa Slovencev. Zvečer 29. oktobra 1918 so se pričeli v Trstu ulični nemiri, prišlo je do incidentov med nacionalističnimi in socialisti-

čnimi skupinami. Manifestacije so sledile tudi 30. in 31. oktobra 1918, bile so mirne in socialistično glasilo »Il Lavoratore« ni moglo skriti navdušenja nad pobratenjem italijanske trikolore z rdečo zastavo — simbolom delavskih zahtev, na poslopju tržaške občinske hiše. Slovenski socialistični »Naprej« je bil pri poročanju o istih dogodkih manj navdušen, vse le ni bilo tako mirno in prijateljsko, med manifestanti so se oglašali kliči kot: Živela socialistična republika, živela revolucija! itd.⁴¹

Trst se je v zadnjih treh dneh meseca oktobra 1918 znašel v posebnih razmerah. Zadnji dan meseca je odšel namestnik Fries Skene in prepustil oblast OJB. Le dan pred tem je za sprejem svojih članov v OJB zaprosil tudi slovenski KNS (2 slovenska narodnjaka in 2 slovenska socialisti) in tako se je povečal za štiri člane. Istočasno pa je OJB odklonil, da bi v njem delovali predstavniki nemškega »Deutscher Volksrat für Triest in Küstenland«. Vstop Slovencev v tržaški OJB je pomenil, da se je KNS odpovedal lastni akciji v času, ko se usoda Trsta ni odločala le v mestu samem, marveč in predvsem na mednarodnem političnem in vojaškem prizorišču. KNS je torej sklenil sodelovati v OJB, čeravno njegovi predstavniki niso bili dobro sprejeti. Pri tem pa ni znal in niti ni več mogel izkoristiti vojaške sile, ki so jo v Trstu sestavljali tudi vojaki jugoslovanskih in drugih slovanskih narodov razpadajoče avstro-ogrske armade. Ti vojaki so zapuščali cesarsko armado in na poti proti domu prišli tudi v Trst, kjer so prisegli predsedniku KNS kot jugoslovanska vojska. Politično vodstvo tržaških Slovencev se je potemtakem vdalo položaju in razglašalo gesla, da bodo neurejene razmere in usodo Trsta rešili mednarodni sporazumi. Toda z druge strani tudi italijanska stran ni prihajala na dan z odkritimi aneksionističnimi parolami, zato je bil govor predsednika OJB nacionalista Valeria 31. oktobra dejansko ostrejši kot pa njegova objava v tisku prav zaradi socialistov.

Dve tržaški, med sabo tesno povezani, značilnosti »prevratnih dni« sta vzbudili v zgodovini pisju dokajšen odmev. Prva je gotovo zelo pomanjkljiva oskrba mesta z živili, kar je bilo povezano tudi z ropi in tatvinami itd. Druga pa je povezana z nastopi radikalnih socialističnih predstavnikov, katerih demonstracije 30. in 31. oktobra 1918 smo že omenili. Ali bi njihov odločnejši poseg v tistih dneh ali pa naslednjih vodil v socialistično revolucijo? Verjetno je tudi misel na morebitni »tržaški eksperiment« po ruskem zgledu poleg težkih razmer, ki ni bilo mogoče zavarovati osebne varnosti in imetja ter

možnosti na jugoslovanski poseg v mestu, pobudila odločitev tedanjih tržaških oblastnikov, da s torpedovko KNS odpotuje k antantnim silam v Benetke posebna delegacija OJB. Ta misija še danes rojeva ugibanja o svojih pobudah, namerah in ciljih.

V Trstu so pričakovali prihod antantnih sil. »Il Lavoratore« jih je pričakoval že konec, točneje zadnji dan oktobra. Prihod zavezniškega ladjevja naj bi rešil težke tržaške razmere. Toda ker tega kljub pričakovanju ni bilo, se je istočasno porajala misel, da bi v Benetke odšlo po pomoč tržaško odposlanstvo. Morda se je pobuda rodila 30. oktobra 1918, ko je OJB izdal manifest o kompetencah svoje oblasti. Ladjo za potovanje v Benetke je dal na voljo KNS, vendar pod pogojem, da v delegaciji poleg predstavnika italijanskih nacionalistov sodeluje tudi predstavnik socialistov, predstavnika KNS in Narodnega viječa, čigar last je bila torpedovka T.B.3. Pismeni mandat, ki ga je delegacija nosila 1. novembra 1918 v Benetke, je bil naslovljen na antantne sile. Ko je torpedovka priplula v Benetke, se je v avdienci pri italijanskem admiralu Marzoli razgalila njena misija, resničnost in pretvara. Nacionallec Samaja je pred admiralom izjavil, da je predstavnik »Fascia nazionale« in zaprosil, da Trst zasedejo italijanske čete. Socialist Callini je zaprosil za pomoč antanto ali če drugače ne, naj Trst v soglasju z antanto zasede Italijo in končno je tretji član delegacije slovenski socialist Ferfolja menil, da bi mogel pristati na pomoč Italije, če bi leta imela pismeni mandat od antante. 2. novembra je delegacija prejela odgovor italijanskega vrhovnega poveljstva, da bo pomoč prišla, kar se je potem uresničilo naslednjega dne — 3. novembra. Le dve uri za vrnitvijo torpedovke je Trst začela zasedati italijanska vojska. Prišel je tudi general Petitti di Roreto, ki je ob prihodu v Trst izjavil, da prevzema v Trstu oblast v imenu italijanskega kralja.

Vzporedno z akcijo delegacije na torpedovki je potekala tudi misija tržaškega »Fascia nazionale«, ki je poslal 2. novembra svoje predstavnike v Benetke in je dejansko prav tega dne s prihodom italijanskega vojaškega hidroplana začela italijanska zasedba Trsta. Istega dne pa bi še neki dogodek lahko preusmeril potek dogodkov v Trstu. »Fanatični leninist« (tako ga je imenoval G. Gaeta)⁴² Tuntar je 2. novembra 1918 proglasil za naslednji dan veliko delavsko zborovanje. Toda prav najavljeni prihod antantnih ali točneje italijanskih čet je uresničenje zborovanja in z njim morda poskus socialistične revolucije preprečil. Vsekakor pa je

bila tedaj taka revolucija v Trstu mnogo bližje, kot pa nevarnost, da bi mesto zasedle čete nove jugoslovanske države, o čemer so tudi razmišljali tržaški Italijani.

Italijanska vojska je prišla v Trst prav na dan podpisa premirja na italijanskem bojišču, v skladu s tem premirjem bi morala Italija od dne, ko je stopilo v veljavo (4. november 1918), pričeti z okupacijo ozemelj do demarkacijske črte, zasedba Trsta seveda ni bila izključena. Italija je tako prekršila mednarodni sporazum, za kar ni nihče izvajal sankcij. Tako je tržaškim Slovincem podobno kot goriškim preostalo upanje, da jih bo italijanske okupacije rešila pravična mednarodna rešitev, pravična rešitev pa se ne bi omejevala zgolj na Trst, marveč tudi na druga, s slovanskim prebivalstvom naseljena ozemlja ob severnem Jadranu, ki jih je tedaj Italija okupirala. Tako lahko zaključimo ta bežni pogled na primorske razmere ob razpadu Avstro-Ogrske. Preostane nam še opozorilo na problematiko, ki je v slovenskem zgodovinopisju zbudila nekaj polemik. Poglavitna problema sta dva, ki jima je bila posvečena nemajhna pozornost: vzroki za potovanje torpedovke KNS s člani OJB v Benetke in možnost ali nemožnost za socialistično revolucijo v Trstu.

Uvodoma sem že omenil dr. Tumovo grajanje zadržanja tržaških slovenskih narodnjakov in socialistov. V pismu Ivanu Regentu je že 6. novembra 1918 grajal social'ste, ker so zamudili priložnost, da bi se polastili mestne uprave ter bi tako rešili »eno glavnih internacionalnih vprašanj ter izvršili čin svetovne važnosti... Neodvisen socialistični Trst bi bil tako rekoč mejni kamen v razvoju evropskih držav«.^{5a} Svojo grajo je Tuma ponovil tudi v kasnejših spominih. Po njegovem bi bila delavska zasedba tržaškega magistrata in oklicanje tržaškega mesta »največji zgodovinski dogodek ob koncu vojne«,^{5b} ki bi prav pomembno odločal o bodočnosti Trsta in vsaj omogočil njegovo mednarodno zasedbo. Tumova stališča se seveda tesno vežejo tudi na kritiko delegacije OJB, ki je šla v Benetke »beračiti« in je tako tržaška slovenska buržoazija s slovenskimi socialisti vred priznala pravice Italije od Trsta. Te Tumove postavke so izhodišča Speransovih ugotovitev ter Kermavnerjevih razglabljanj in polemik. Kermavner je svoje poglede razčlenjeval nekajkrat. Že leta 1965^{8a} je zapisal, da bi bil oklic tržaške delavske republike edini pomemben protest obeh narodnosti proti iredentičnim aspiracijam, sodelovanje Slovencev pri misiji na torpedovki pa je bila posledica zaslepljenega upa v Wilsonove izjave ter antantofilstva. Kermavner je svoja

stališča kasneje dopolnjeval in tako se jim je zadnjič posvetil v knjigi o temeljnih problemih slovenske politične zgodovine na Primorskem. Tu je lahko že opravil historiografsko oceno o razpravljalcih, ki so na svoj način posegli v polemiko. Predvsem je ločil prispevke na opravičevalne in na obsojevalne interpretacije ravnanja tržaških Slovencev, v zvezi z njih odnosom do možnosti revolucionarnega nastopa tržaškega delavstva v »prevratnih dneh«, Kermavner je izredno kritičen do mnogih piscev, tudi do Golouha in Regenta, ki sta bila dogodkom neposredna priča. Seveda vztraja na »obsojevalni interpretaciji« tržaškega »romanja« v Benetke in mu daje naslednjo razlago: »V takšen dober namen, da bi zavarovali slovensko prebivalstvo pred sovražnim ravnanjem, se je tržaškim slovenskim predstavnikom zdelo opravičljivo, sodelovati pri izkrcanju italijanskih čet v Trstu.«⁴³ Prikriti so tudi želeli svoje protiirentovsko stališče pred vojno in med njo, pomoč pri prihodu Italijanov v Trst bi preprečila italijansko protislovensko gonjo.

Tudi s to zadnjo Kermavnerjevo interpretacijo vzgibov za potovanje v Benetke problem še ni dobil dokončne razlage. Kacinova vidi v misli, v hotenjih tržaških nacionalistov ter v željah slovenskih narodnjakov in socialistov poskus, da skušajo v zadnjem trenutku rešiti, kar se rešiti da. Po mnenju iste avtorice za socialistično revolucijo v Trstu ni bilo realnih pogojev niti objektivnih niti subjektivnih, saj so se ji socialisti odpovedali ter se italijanski odločili raje za Italijo.⁴⁴ Če naj nadaljnje razprave operirajo z novimi »če-ji« ušibanji in interpretacijami, potem lahko verjamemo, da polemika ne bo tako kmalu končana.⁴⁵ Skušajmo se temu izogniti in spoznajmo v dejanjih tržaških Slovencev tudi veliko politične naivnosti, pomanjkanja mednarodnih političnih izkušenj, ter zato več neskaljenega upanja v Wilsonova načela ter dobrohoten odnos Slovencev in njih narodnostnih zahtev na mednarodnih mirovnih konferencah.

Prihod italijanske vojske v Trst je bilo dejanje mednarodnega pomena in ni temeljil le na želji določenega kroga domačinov, temveč tudi na določenih premirja med Italijo in premagano Avstro-Ogrsko; premirje je imelo svojo moč v londonskem paktu. Problematika potovanja v Benetke je ena izmed epizod »prevratnih dni« in ne more biti kot temeljno izhodišče za razpravo o primorskih problemih našega stoletja. Vsekakor pa preobširna historiografska obdelava določenega dogodka ustvarja ob le-tem nekako središčno veljavo, ki verjetno ni v sorazmerju z dejanskimi razmerami.

Tu se nam sama po sebi vsiljuje misel na dogodke v Pulju v dneh ob razpadu Avstro-Ogrske, kjer je bila politična dejavnost osredotočena okoli hrvatskih pobud. Tamkajšnji narodni svet je razpolagal s puljsko floto avstro-ogrske mornarice ter v sporazumu s puljskim italijanskim odborom za javni blagor vodil upravo v mestu. V Pulju bi velika množica mornarjev, vojakov in delavcev različnih avstrijskih narodnosti lahko omogočila revolucionarne poskuse, toda »zamor od dugog rata«, kot piše D. Šepič,⁴⁶ je ljudi odvrčal od takih misli in pri vojakih vladala želja, da se čimprej vrnejo na svoje domove. Tudi Pulj je trpel zaradi pomanjkanja živil. To dejstvo in potop ladje »Viribus unitis« sta krajevni narodni svet navedla, da je pri ameriškem predsedniku Wilsonu zahteval pomoč ameriške mornarice ali druge antantne države, ki ne bi bila zainteresirana »u ovdašnjim nacionalnim pitanjima.« Italijanski nacionalisti iz Pulja so zahtevali prihod italijanskih sil, italijanski socialisti so se ogrevali za antantne sile. Pred prihodom v Pulj so zavezniki zahtevali, da se mora iz luke umakniti jugoslovanska mornarica: ko pa je zavezniški predstavnik na pogajanjih s predstavnikom jugoslovanske mornarice na svetilniškem otoku pri Rovinju spoznal, da je puljska mornarica zaradi pomanjkanja moštva neuporabna, je antantna vojska, ki jo je posebej imela samo Italija, zaplula v puljsko pristanišče 4. novembra 1918 popoldne. Analogija tržaškim razmeram res ni popolna, vendar tolikšna, da se nam prihod in vse, kar je s prihodom vojske v Trst povezano, ne zdi kot zelo samosvoje in enkratno dejanje. To misel lahko potrjujejo tudi razpravljanja o prihodu italijanske vojske na Reko ali pa v Zadar.⁴⁷

Ko se ta pregled bliža koncu, je treba ugotoviti, da problematika prve svetovne vojne in njenega konca na Primorskem še ni izčrpana. Gotovo je samosvoja za slovenske razmere in ne dopušča koroško—štajerskih analogij. Pojav in uspeh vojaške intervencije Rudolfa Maistra je bil mogoč na tistem koncu Slovenije, kjer se je nasprotnik boril s podobnimi začetnimi težavami svojega novega državnega statusa. Na zahodu je bil drugačen nasprotnik, oplajan je bil od skorajšnje zmage nad Avstro-Ogrsko, imel pa je tudi mednarodno vstopno vizo—londonski pakt. Primorska problematika je v »prevratnih dneh« imela izrazit mednarodni pečat in prav ta mednarodnost je krojila pota in odločitve pri primorskih Slovincih. Najbolj vznemirljivi problematiki iz tistih dni na Primorskem—potovanje torpedovke v Benetke, sodelovanje Slovencev pri tej misiji, ki je v Benetkah

iskala pomoč za Trst, ki mu je lahko pretila tudi socialistična revolucija, je mogoče obravnavati tudi na zmernejši način. Nikakor ne bi prišli do dna razpravi, če so bili v Trstu pogoji za revolucionarni nastop, za nastanek recimo avtonomne tržaške socialistične revolucije. Pa naj je misel za današnji čas še tako mikavna, pa čas ni bil dozorel, saj je gotovo manjkal subjekt, ki bi bil nosilec revolucionarnega dejanja. Tuntar, ki bi kot radikalni predstavnik tržaških socialistov lahko vodil poskus delavske revolucije v Trstu, ni v kasnejših letih nič o tem poročal, znano je sicer, da je odklanjal iredentistično rešitev tržaškega vprašanja, ker da je samoodločba mogoča le v okviru proletarske revolucije. Potovanje v Benetke ima — vsaj za slovenske udeležence — seveda več razlagalnih komponent in sodim, da je ena temeljnih golo prizadevanje, da bi Trst zasedla antanta in ne Italija, dejanje, ki res ni bilo dovolj premišljeno, saj mu je botrovala sila trenutka. Zagotovo si Primorski Slovenci, pa naj si bodo različne politične ustrojenosti ali socialne pripadnosti, Italijanov niso želeli. Tudi v tem tiči dovolj razlogov za pravično rzsodbo nad dejanji, stremljenji in ustvarjanji tvorcev političnih odločitev v tako imenovanih »prevratnih dneh« na Primorskem.

Joža Vilfan je v oceni Kermavnerjeve knjige o Ivanu Cankarju izrekel naslednje misli, ki jih kot zaključek v nekaj odlomkih povzemam: »Bodisi, da sprejmemo našo klasično oceno leta 1918, a v tem primeru ne moremo obsoditi naših meščanskih strank, temveč tudi takratno socialno demokracijo. ... bodisi, da sprejmemo Kermavnerjevo varianto. ... v obeh primerih se nam kaže zgodovina slovenskega naroda kot proces zorenja tega naroda v nacijo. ... In pokaže se, kako je do te stopnje prišel slovenski narod ravno v NOB. V odnosu na to konstituiranje slovenskega naroda je vse prejšnje samo predzgodovina.⁴⁸

OPOMBE

1. Predavanje na članskem sestanku Zgodovinskega društva za Slovenijo 21. 12. 1978 v Ljubljani. Predavanje ni rezultat podrobnejših raziskav o problemih, ki jih je na Primorskem prinašal konec prve svetovne vojne. Ko smo 28. oktobra 1978 ustanavljali Zgodovinsko društvo za severno Primorsko, sem želel s krajšim referatom spomniti udeležence ustanovnega občnega zbora na šestdeseto obletnico t. i. prevratnih dni. Potem sem se odzval vabilu zgodovinskega društva za Slovenijo in svoje predavanje nekoliko razširil. — 2. Misli in spomini. Slovenija šte. 3, 19. 1. 1934 in Utopije in fantazije, Slovenija, šte. 7, 16. 2. 1934. — 3. Malo odgovora.

Delavska politika. šte. 10. 3. 2. 1934. — 4. Kako so Italijani zasedli Trst? Istra, šte. 9, 2. 4. 1934. Gabršček je pred objavo prejel pismo tedanjega predsednika jugoslovanskega senata dr. Ljubomira Tomašiča, sicer zastopnika Narodnega vijeća na torpedovki (pismo je datirano 31. 1. 1934, Arhiv INV v Ljubljani, 135). V podkrepitev svoje polemike je Gabršček objavil v članku nekaj odlomkov iz pisma v slovenskem prevodu. O dogodku piše tudi v »Goriških Slovencih«, 2. Ljubljana 1934, 556—560. — 5a Iz mojega življenja. Ljubljana 137, 381—2.—b D. K.(ermavner), Urednikove dopolnitve. Ib. 469. — 6. Razvoj slovenskega narodnega vprašanja. Ljubljana 1939, 211. — 7. Nekaj pripomb k Speransovi knjigi. Istra, šte. 6, 10. 2. 1939. — 8a Ko je zapretilo razkosanje Slovenije. Sodobnost, šte. 4, 1965, 315—328; b Še o pomoči k italijanski zasedbi Trsta jeseni 1918. Sodobnost, 1967, šte. 4, 413—424. c Pismo uredniku. Sodobnost, 1967, 665—6. č Še enkrat o italijanski okupaciji Trsta. Delo, šte. 175. 28. junija 1969; d Ivan Cankar in slovenska politika leta 1918. Ljubljana 1968. Trije članki (a. b. č) so v celoti (b. č) ali pa deloma ponatisnjeni v knjigi »Temeljni problemi primorske politične zgodovine« (Ljubljana 1978). — 9. Po Baški grapi in Pečeh. Planinski vestnik, 1964, 289 do 295. — 10. Pol stoletja spominov. Ljubljana 1966. — 11. Spomini na moja tržaška leta. Ljubljana. 1969. — 12. Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo 1918—21, Maribor 1972. — 13. Pripombe k naši prevratni dobi. Ljubljana 1938. 239—245. — 14. Slovenci v Italiji. Slovenci v desetletju 1918 do 1928. Ljubljana 1928; tudi separatno, Ljubljana 1928, 58 str. — 15. Na Goriškem v drugi polovici l. 1918. Primorski dnevnik, 1964, šte. 38. 39. 41 do 45; V oktobru in novembru l. 1918 v Slovenskem Primorju. Teze referata za IV. kongres istoričara Jugoslavije. Sarajevo 1965; Na Primorskem ob razpadu Avstro-Ogrske. Jadranski koledar 1967, 153-9. — 16. Slovenci v stari Jugoslaviji. Ljubljana 1965, 48. — 17. Jadranski zbornik 2, 1957, 169—197. — 18. Tržaški Slovenci v dneh razpada Avstro-Ogrske (oktober 1918). Primorski dnevnik, 296. 22. 12. 1968, str. 18—9. — 19. Poročilo tržaškega namestnika Fries-Skeneja iz oktobra 1918. Primorski dnevnik št. 12, 15. 1. 1969. — 20. Naslov srečanja »Revolucionarna gibanja u Puli 1918«. (16.—17. 12 1977). Del referatov objavljen v reviji »Istra« 1—2. 1978. — 21. B. Marušič, Dokumenti iz »prevratnih dni« na Goriškem. Ob petdesetletnici Goriška srečanja 15—6, 1968. 68—71, — 22. Fusione di Trieste con la Madre Patria. Trieste 1926. — 23. La fine della dominazione austriaca nella Venezia Giulia ed a Zara. La Porta orientale 1938, 348—516; Trieste durante la guerra mondiale. Trieste 1938. — 24. Na primer: dnevnik zgodovinarja C. L. Bozzija, ki je izšel pod naslovom »Gorizia nel 1918« (Gorizia 1968). — 25. Slovenec, šte. 162, 18. 7. 1918; J. Ličan, Naša organizacija, Koledar za prestopno leto 1920/21, Gorica, 44—6. — 26. L'ativita del Partito cattolico popolare friulano negeli ultimi venticinque anni (1894—1918), 132—3. — 27. M. Kacin—Wohinz, Tržaški slovenski socialisti v letu 1918. Slovenski in italijanski socialisti na primorskem 1900—1918. Ljubljana—Trst 1979, 105—112. — 28. B. Marušič. De-

set številke »Goriške straže« leta 1918 važen vir za tedanje dogodke na Goriškem. Primorski dnevnik, številke 34—5, 9. in 11. 12. 1964. — 29. Zapisnik o poteku zbora. Arhiv Slovenije v Ljubljani, Narodni svet (Pokrajinski odsek v Gorici). — 30. Spomenica goriških Slovencev Narodnemu svetu v Ljubljani, Gorica 1918, — 31. La province de Gorice et l'occupation italienne, Ljubljana 1919, 6; B. Marušič, O malo poznanih in pozabljenih dogodkih naše preteklosti. Goriška srečanja, 11, 1967, 52—3. — 32. Goriška straža, številke 8, 5, 11. 1918; original objavljen v Goriških srečanjih, 15—6, 1968, 69. — 33. T. Zorn, Gorske (Goriške) narodne straže. Goriška srečanja, 13—4, 1968, 81—3. — 34. I. Debevec, Pred razpadom na fronti. Jugoslavija, 18. — 20. 12. 1918, številke 4—6; L. Ude, Upor slovenskega polka v Furlaniji (Poglavje iz naše zgodovine). Avtonomist, 24. 11. 1923 — 26. 1. 1924, številke 1 — 4; V. Andrejka, Razvoj vojaštva in vojaški dogodki od prevrata do danes. Slovenci v desetletju 1918—1928, 269—295. I. Matičič, Skozi plamene prve svetovne vojne. Ljubljana 1966; V. Vodopivec, Odmevi oktobra med slovenskimi vojaki avstro—ogrske armade. Sodobnost 1967, str. 1115—1121; L. Udè, Upor slovenskega vojaštva avstro—ogrske vojske 1918. Borec 1967, str. 965—7; B. Marušič, Odmevi oktobrske revolucije na Piavi. Goriška srečanja, 9—1. 1967, 69—71; K. Pchlik, Iz ruskega ujetništva v boj proti vojni. Ljubljana 1968; S. Pahor, Slovenci in propad avstro—ogrske armade. Primorski dnevnik številke 260, 10. 11. 1968. — 35. Relazione del governo provvisorio della provincia di Gorizia. Gorizia 1919, 11. — 36. Relazione. . . , 18; originalni lepak objavljen v »Gorizia nel 1918«, 71. — 37. Relazione. . . , 19; originalni lepak objavljen v »Gorizia nel 1918«, 74. 38. Trieste. Ottobre—Novembre 1918. I, 39, 86—90. — 39. Razpad Avstro—Ugarske i Trst. Jadranski zbornik 2, 1957, 185. — 40. Še 25. 10. 1918 se je

zavzemal za svoboden Trst pod zaščito Društva narodov (Trieste. Ottobre—Novembre 1918. I, 118), čemur je Puecher nasprotoval (Ib. 121—2). — 41. Trieste. Ottobre—Novembre 1918. II, 30—2, 33. — 42. La Fine della. . . , 466. — 43. O. c. , 12. — 44. O. c. , 57—8. — 45. Zadnja, postumna knjiga D. Kermavnerja je poleg poročil o njenem izidu (na primer Primorski dnevnik številke 256, 29. 10. 1978) vzbudila vrsto polemičnih prispevkov: B. Marušič, Ob koncu prve svetovne vojne na Primorskem. Primorski dnevnik, številke 307, 31. 12. 1978; B. Gombač, Primorska politična zgodovina in še kaj. Teorija in praksa 3, 1979, 413—5; F. Klopčič, Resno o Kermavnerjevi knjigi. Primorski dnevnik, številke 69, 25. 3. 1979; B. Marušič, Še enkrat o Kermavnerjevi knjigi. Primorski dnevnik, številke 75, 1. 4. 1979; F. Klopčič, O knjigi Dušana Kermavnerja »Temeljni problemi primorske politične zgodovine (zlasti v letih 1918 do 1921). Primorska srečanja, 13, 1979, 19—26; M. Kacin—Wohinz, Moj odgovor knjigi D. Kermavnerja. Primorski dnevnik, številke 101, 6. 5. 1979; v nekoliko spremenjeni obliki je ta članek pod naslovom Opombe h knjigi Dušana Kermavnerja izšel v Primorskih srečanjih 15, 1979, 136—143; F. Rozman, Zadnja razprava Dušana Kermavnerja. Naši razgledi 11. 5. 1979, str. 261; F. Klopčič, Premalo načelna diskusija. Naši razgledi 10. 8. 1979, str. 431—2. Poleg navedenega je diskusija o Kermavnerjevi knjigi bila še na članskem sestanku Zgodovinskega društva za Slovenijo (glej op. 1) ter v okviru 3. seje sekcije Marksističnega centra CK ZKS za idejna vprašanja zgodovinskega (26. 12. 1978). 46. Odbori narodnog vijeća SHS u Pulji i Istri. Istra 1—2, 1978, 82—90. — 47. La fine della. . . 495, 514; Trieste. Ottobre—Novembre 1918. II, 37. — 48. Kdo ima prav Ivan Cankar ali Dušan Kermavner. Obala 2, 1969, 1 do 5.

UDARNIŠTVO IN NAŠI UDARNIŠKI ZNAKI

JANEZ SVAJNCER

Ob pripravah na razstavo Odlikovanja in znaki na Slovenskem smo lahko spoznali, kako malo poznamo na tem področju prva povojna leta. Čisto preprosto smo nanje skoraj pozabili in ostajajo v senci let narodnoosvobodilnega boja. Zato za razstavo še zdaleč nismo uspeli zbrati vseh znakov za prostovoljno delo, sočasno pa tudi ne razvozlati vira nekaterih udarniških znakov. Še vedno ubiramo na tem področju prve korake, kljub temu pa vendarle lahko napišemo o udarništvu in udarniških znakih nekaj več, kot smo lahko v knjižici Odlikovanja in znaki na Slovenskem.

V spomnih generacije, ki je pred več kot tremi desetletji prispevala svoj delež k obnovi in izgradnji dežele, ostajajo podobe poleta udarniškega dela in pod tem udarniškim delom marsikdo razume tako sodelovanje v prostovoljnem delu pri odstranjevanju ruševin, sečnji lesa v bohinjskih gozdovih za zimsko kurjavo leta 1945, pospravljanju pridelkov na Krškem polju kot tudi priznanja najmarljivejšim na zveznih delovnih akcijah in najbolj prizadetim delavcem v tovarnah, na gradbiščih in v ustanovah. Z zveznih delovnih akcij so mladinci celo prinašali značke, na katerih je bilo z velikimi črkami zapisano UDARNIK. Tako ni nič čudnega, če naletimo na več razlag udarništvu in naziva udarnik. Kljub temu, da nas v okviru tega sestavka zanima predvsem faleristična plat udarništvu, je treba tudi na udarniške znake gledati samo kot na del celote — udarniškega dela in njegove ureditve v Jugoslaviji.

Naziv udarnik je bil k nam prenesen iz Sovjetske zveze. Devetega maja 1929 je CK VKP(b) uveljavil »socialistično tekmovanje tovarn in zavodov«. Opredelil je naloge partije, komsomola in vseh sovjetskih organov pri organizaciji tega tekmovanja in udarništvu. Do konca leta 1929 je bilo po vsej Sovjetski zvezi že okrog 300.000 udarnikov. Decembra se je v Moskvi zbral tudi Prvi vsezvezni kongres udarnih brigad. Takrat se je rodila parola »petletko v štirih letih«. Za udarnike se je pojavilo kar dvajset različnih znakov z napisi »udarniku 5 v 4. letih«, »najboljšemu udarniku 5 v 4. letih« in podobno. V začetku leta 1933 sta CK VKP(b) in sovnarkom SSSR tudi uzakonila ustanavljanje in nošenje znakov kot priznanj za delo.¹ V Sovjetski zvezi se je podeljevanje raznih udarniških znakov ohranilo vse do danes (najpogostejša je značka »udarnik komunističnega dela«, ki je precej skromno izde-

lana). Še vedno spodbujajo »socialistično tekmovanje« in vsako leto po kolektivnih najprizadenejšim podeljujejo znake »zmagovalec socialističnega tekmovanja«, kolektivi pa dobivajo prehodne zastavice in podobno. Na raznih področjih družbene dejavnosti imajo razne stopnje častnih nazivov kot priznanj posameznikom (na primer »zaslužni mojster športa«, »ljudski umetnik« in druge). S tem pogledom na udarniške znake in častne nazive v Sovjetski zvezi ne izgubljam v prazno prostora, pač pa opozarjamo na pravo domovino udarništvu, udarniških znakov in socialističnega tekmovanja. Najmočnejši odmev naslonitve na sovjetske zglede je bil naš Zakon o častnih naslovih delovnih ljudi iz leta 1948.²

Tudi pri nas so potekale razne oblike socialističnega tekmovanja, razglašanja najboljših kolektivov, podelitve prehodnih zastav in podobno (primer: leta 1951 je bilo v prvem poletju za izredne zasluge v izpolnjevanju planskih nalog 52 jugoslovanskih kolektivov nagrajenih z nazivom »zaslužni kolektiv«, s prehodnimi zastavami in z nagradami Glavnega odbora Zveze sindikatov Jugoslavije. Med njimi je bilo osem slovenskih kolektivov.³ Ob častnih naslovih posameznikom lahko obudimo spomin na to, da je razglasil Prezidij Ljudske skupščine LR Slovenije 23. januarja 1948 pesnika Otona Župančiča ob njegovi 70-letnici za prvega »ljudskega umetnika« na Slovenskem.⁴)

Natančnejša opredelitev udarniškega naziva se je pojavila s Pravilnikom o načinu in pogojih za razglasitev udarnikov v podjetjih in ustanovah, ki ga je sprejela zvezna planska komisija leta 1946.⁵ Do tega pravilnika je prišlo po predlogu glavnega odbora enotnih

Zvezni udarniški znak, različici v latinici in cirilici

sindikato delavcev in nameščencev Jugoslavije, da bi se enotno določila merila za dosego naziva udarnik. Po tem pravilniku je bil udarnik opredeljen kot časten naziv, »ki se podeljuje delavcem in nameščencem kot priznanje za njihove goreče napore pri obnovi in gospodarski izgradnji države«. Te »napore pri obnovi in gospodarski izgradnji države« bi se dalo razlagati zelo široko, če ne bi pravilnik sam razgnal vseh dvomnosti okrog tega, kdo so lahko udarniki. Za razglasitev udarnikov so bile pristojne samo uprave podjetij ali ustanov. Do razglasitve je lahko prišlo le sporazumno s sindikalno organizacijo, kjer teh ni bilo, pa z delavskimi zaupniki. Že glede na to, kdo je razglašal udarnike, razne frontovske akcije niso sodile v ta krog, še več pa nam povedo pogoji za dosego udarniškega naziva. Do naziva udarnik so bili upravičeni delavci in nameščenci, ki so se individualno ali kolektivno udeleževali delovne tekme in so v osemurnem delavniku v času treh mesecev prekoračili normo za najmanj 20 odstotkov, kjer norma ni bila določena, pa so morali za najmanj 30 odstotkov preseči obstoječe ali običajne norme ob dobri kakovosti izdelka. Do naziva so bili upravičeni tudi delavci ki so izpolnili, vendar ne prekoračili norme in proizvodne naloge, če so med tekmovanjem dosegli prihranke pri materialu, gorivu in podobnem za najmanj deset odstotkov. Ob tem ti prihranki niso smeli škoditi kakovosti proizvodov, strojev, orodja in drugega. Naziv udarnik je bil namenjen tudi kot spodbuda racionalizirarstvu in tako so bili do njega upravičeni tudi delavci, ki so s svojimi predlogi in iznajdbami racionalizirali in pospeševali proizvodnjo ter s tem podjetju ali ustanovi prinašali materialno korist.

Upravičenec je imel pravico do naziva tri mesece od dne razglasitve. Udarniški naziv je odvzela uprava podjetja ali ustanove po svoji uradni dolžnosti sporazumno ali na predlog sindikalne organizacije oziroma zaupnikov, če udarnik ni več izpolnjeval prej navedenih pogojev ali če je s svojim vedenjem rušil ugled naziva udarnik. Za naše lotevanje udarništvu je posebej zanimivo, da pravilnik iz leta 1946 ni predvideval tudi posebnega udarniškega znaka. Kljub temu pa pri udarništvu ni šlo samo za časten naziv, pač pa so bile z nazivom povezane določene ugodnosti. Za udarnike se je uvedla dopolnilna preskrba z živili, z obleko, obutvijo, s kurjavo in z drugimi življenjskimi potrebščinami. Za udarnike so bile izdane posebne udarniške karte, ki so jih dodeljevale uprave podjetij ali ustanov. Po udarniški karti so imeli udarniki pravico do nakupa železniških, ladijskih

in avtomobilskih vozovnic, gledaliških, kinematografskih in podobnih vstopnic, ne da bi čakali v vrsti. Upravičeni so bili tudi do takojšnjega pregleda in sprejema v bolnišnicah in drugih zdravstvenih ustanovah. Uprave podjetij so lahko po svoji presoji ali po predlogu sindikalne podružnice predlagale pristojnim ministrstvom za denarno nagrado tiste udarnike, ki so se posebej odlikovali. Udarništvo in udarniki so dobili svoj prostor v dnevnem časopisju in tudi razglasitve so bile praviloma slovesne. Pojavile so se tudi poštne razglednice s slikami udarnikov, kako preživljajo zasluženi počitek na Bledu ali ob morju.

Ta pogled na dopolnilno preskrbo udarnikov je posebej zanimiv. Ministrstvo za trgovino in preskrbo FLRJ je 13. maja 1946 izdalo posebno navodilo⁶ o dopolnilni preskrbi udarnikov. Po tem navodilu so bile uvedene dopolnilne potrošniške živilske karte za udarnike. Dopolnilne potrošniške karte za živila oziroma za industrijsko blago so udarnikom izdajali krajevni ali mestni ljudski odbori krajev, v katerih je bil sedež podjetja ali ustanove, kjer je bil udarnik zaposlen. Na podlagi dopolnilne potrošniške živilske karte je imel udarnik pravico do mesečnega nakupa naslednjih količin racioniranega blaga: do dveh kilogramov pšenične krušne moke, do enega kilograma pšenične bele moke, do polovice kilograma maščob in do enake količine sladkorja ter do 25 dekagramov soli. Na podlagi karte za nakup industrijskega blaga za udarnike pa je imel udarnik pravico nabaviti blago v vrednosti 2 000 dinarjev. Vendar so tudi pri teh kartah veljale določene omejitve. Udarnik si je, na primer, lahko kupil s svojimi točkami samo en par čevljev, preostale točke je moral porabiti za drugo blago. Vsaka zloraba dopolnilnih kart za udarnike se je kaznovala po zakonu o zatiranju nedovoljene špekulacije in gospodarske sabotaže.

Po pravilniku iz leta 1946 je potekalo razglašanje udarnikov vse do leta 1949. Decembra 1948 je bil v Uradnem listu FLRJ objavljen Zakon o častnih naslovih delovnih ljudi,⁷ ki je marsikaj spremenil. Udarnik je postal samo eden od častnih naslovov in to najnižji na lestvici, ki jo je določal zakon. Tako so bili za »zaslužne ljudi pri socialistični graditvi« ustanovljeni častni naslovi: udarnik, prvak socialističnega dela, odličen prvak socialističnega dela, junak socialističnega dela ljudske republike in junak socialističnega dela FLRJ. Zakon je segel tudi na vas in ustanovil za »zaslužne delovne kmete in zaslužne delovne ljudi v kmečkem združništvu« častne naslove: zaslužen kmet, zaslužen

kmet zadružnik, odličen kmet zadružnik ljudske republike in odličen kmet zadružnik FLRJ. Za delovne ljudi v kmetijstvu, ki so presegali poprečne uspehe pri kmetijskem pridelovanju, je bil ustanovljen častni naslov borec za velik pridelek. Preveč bi bilo, če bi iz Zakona povzemali vse opredelitve in pogoje za posamezne častne naslove in je dovolj, če v okviru te teme ostanemo samo pri udarniku. Uredba,⁸ ki je bila izdana, je spreminila čas, ki je bil potreben za dosego udarniškega naziva. Prej je bilo potrebno trome-sečno obdobje izpolnjevanja potrebnih pogojev, po novem pa samo en mesec. Do razglasitve udarnikov je moralo priti vsak mesec in to do desetega dne v mesecu. Ne glede na vzroke, zavlačevanje z razglašanjem udarnikov ni bilo dovoljeno. Nova uredba je določala, da od dne, ko je delavec izpolnil pogoje za udarnika, pa do dneva razglasitve, ni smelo preteči več kot 30 dni. Ugotovljeno je bilo, da nepravčasno razglašanje udarnikov kvarno vpliva na razvoj udarništva in ga duši. Prej so bile razglasitve udarnikov vezane na državne praznike. Razumljivo, da je tako prihajalo do razlik med izpolnitvijo pogojev za udarniški naslov in samo razglasitvijo. Tako je bil po novi uredbi pogoj za dosego udarniškega naslova v tem, da je delavec v rednem delovnem času v teku meseca dni poprečno presegal predpisano delovno normo za določen odstotek, ob upoštevanju predpisanih normativov. Vsak neopravičen izostanek z dela je prekinil tek časa, ki je bil potreben za dosego naslova udarnik. Udarnik, ki je uspel obdržati udarniški naziv nepretrgoma dvanajst mesecev, je bil upravičen do častnega naslova prvak socialističnega dela. Častni naslov odličen prvak socialističnega dela pa je šel k udarniku, ki je obdržal udar-

niški naziv najmanj tri leta. Že ob uveljavljanju teh določb se je pokazalo, da je bilo po podatkih okrajnih poverjeništev za delo precej delavcev, ki bi bili upravičeni do častnih naslovov višjih stopenj. Na območju MLO Maribor je bilo na primer kar 13 delavcev in delavk, ki so imeli izpolnjene pogoje za častni naslov prvak socialističnega dela. Predvsem je šlo za udarnice v mariborski tekstilni industriji. Ena udarnica je imela pogoje celo za razglasitev za odličnega prvaka socialističnega dela. Tak pregled je bil objavljen v mariborskem Vestniku oktobra 1949, torej nekaj manj kot leto dni po sprejetju Zakona o častnih naslovih delovnih ljudi, ki je zahteval stalno spremljanje doseženih pogojev za razne stopnje častnih naslovov. Zato je Vestnik ostro zapisal, da so za prej omenjeno stanje »odgovorne uprave podjetij in sindikalne podružnice, ki nimajo točne evidence o svojih udarnikih in ki ne zasledujejo naše zakonodaje. V borbi za izvršitev planskih nalog v tretjem letu naše petletke pomeni preztje tako važnih elementov neopravičljivo malomarnost...«⁹ V tem časopisnem zapisu je zajeto bistvo poslanstva udarništva in sploh častnih naslovov. Udarništvo, gibanje za visoko produktivnost, je veliko pomenilo pri reševanju težav zaradi pomanjkanja delovne sile in pri pravočasnem izpolnjevanju planskih nalog. Ob utemeljitvi k Zakonu o častnih naslovih delovnih ljudi je na seji Zveznega sveta in Sveta narodov Skupščine FLRJ Djuro Salaj svoje besede sklenil: »Podeljevanje častnih naslovov pomeni velik prispevek na tej poti, v borbi za izpolnitev petletnega plana — za izgraditev socializma.«¹⁰ Predsednik vlade FLRJ Josip Broz-Tito pa je svojo obrazložitve ob sprejemanju tega zakona v Ljudski skupščini FLRJ končal takole: »Ta zakon mora postati močna spodbuda za množično razširitev udarniškega gibanja in za podporo in pravilno nagrajevanje zaslužnih in odličnih delovnih ljudi in kolektivov. Hkrati pa mora biti ta zakon vodilo za vse naše državne organe, da pomagajo pri vse večjem razvijanju socialističnega tekmovanja, ga olajšajo in poskrbijo, da so naloge ki jih ta zakon postavlja, pravilno in pravočasno uresničene. Od pravilnega dajanja častnih naslovov nista odvisna le nadaljnji zamah socialističnega tekmovanja in priznavanje osebnih in kolektivnih zaslug za socialistično graditev, temveč tudi stalno dviganje produktivnosti dela in vse proizvodnje v naši državi kot temeljnega pogoja za stalno in vse hitrejšo graditev in zmago socializma v Federativni ljudski republiki Jugoslaviji.«¹¹

Udarniški znak Slovenija ceste

Udarniški znak, podeljen v Ajdovščini 1946

Udarniško gibanje je zmanjševalo potrebo po novi delovni sili ter nadomeščalo manjkajočo. V Sloveniji je bilo v letih 1946 do 1949 razglašanih 38.397 udarnikov. Po posameznih letih pa je bila slika taka: leta 1946 razglašanih 1444 udarnikov, 1947 — 6 972 udarnikov, 1948 — 10 761 udarnikov in leta 1949 — 19 220 udarnikov.¹² Po spremembi potrebnega časa za doseg udarništva je leta 1950 število razglasitev skokovito zraslo. Leta 1950 so bili med udarniki številčno najmočnejše zastopani delavci v industrijskih obratih in rudnikih — 46 odstotkov udarniških naslovov. 24 odstotkov naslovov so imeli delavci gradbene stroke, tem so sledili prometni, kmetijski in drugi delavci.¹³ V Mariboru je leta 1950 dobil skoraj vsak šesti delavec ta naziv. Ob teh, v tisku objavljenih podatkih, je zanimivo pogledati v organizacijsko poročilo CK KPS za II. kongres Komunistične partije Slovenije, ki je bil novembra 1948 v Ljubljani.¹⁴ Po tem poročilu, ki se lahko nanaša le na stanje do druge polovice leta, je bilo v Sloveniji okrog 3000 udarnikov, vendar med njimi samo 445 članov Partije. V poročilu za III. kongres Ljudske mladine Slovenije, ki je bil junija 1947, je bilo med 5214 udarniki, ki so bili razglašeni v Sloveniji, 519 mladincev in mladink.¹⁵

Številke o razglašanih udarnikih nam ne morejo veliko prispevati k pravi podobi o udarništvu, zlasti še, če bi hoteli skozi te številke meriti v posameznih okoljih odnos da dela in do izpolnjevanja planskih nalog. Ponekod so začeli z razglašanjem udarnikov tudi zelo pozno. Tako v murskosoboškem okraju v prvih treh mesecih leta 1949 niso razglasili niti enega udarnika, oktobra in novembra istega leta pa kar dvesto.¹⁶ K ustvarjanju podobe o udarništvu nam lah-

ko prispevajo tudi številke o naraščanju števila udarnikov v ljubljanskem Litostroju. V letih 1947 do 1952 so v Litostroju razglasili 955 udarnikov, med njimi so nekateri dobili ta častni naziv večkrat, celo trinajstkrat. Leta 1947 je bilo v Litostroju razglašanih 22 udarnikov, 1948. leta 43 udarnikov, 1949. leta 203 udarniki, naslednje leto 348 udarnikov in leta 1951 339 udarnikov.¹⁷ Ob iskanju številke o številu udarnikov je treba upoštevati, da se v takratnem časopisju pojavljajo tudi nasprotujoči si podatki. Vestnik, ki je izhajal v Mariboru, je v svoji številki z dne 9. XII. 1949 zapisal, da je bilo leta 1948 v Mariboru registriranih 645 udarnikov. V številki z dne 5. I. 1949 pa je bilo zapisano, da je bil v Mariboru leta 1948 razglašen 1101 udarnik. Morebiti je do te in še do katere podobnih razlik v številkah prišlo zaradi različnega štetja. Razglasitev udarnikov je bilo več, kot je znašalo samo število udarnikov. Mnogi delavci so bili tudi drugič, tretjič in še večkrat razglašeni za udarnike.

Kot v Sovjetski zvezi tako se je tudi pri nas uveljavila posebna oblika udarniškega dela — izpolnjevanje nalog petletnega plana 1947 — 1951 (ki je bil podaljšan še v leto 1952). Po dosedanjih pregledih ni znano, da bi obstajali tudi pri nas posebni znaki za najmarlivejše izpolnjevalce nalog petletke. Kljub temu pa je veljalo tem delavcem precej pozornosti. Januarja 1950 je bil v Ljubljani zbor delavcev, ki so že izpolnili naloge prvega petletnega plana in so delali za drugo petletko. Ob tem zboru je bilo v Sloveniji 143 takih delavcev. Med njimi je bilo največ rudarjev — kar 39. Bilo je devetnajst rudarjev iz rudnika v Zagorju in med njimi celo dva trinajstkratna udarnika (Jože Čretnik in Vinko Garantini). Gradbincev je bilo 33.¹⁸

Navedimo še, kakšna je bila videti pravica udarnikov do dodatne preskrbe ob koncu leta 1949. Udarniki so bili upravičeni do enomesečne udarniške nakaznice za živila in za blago. Živilske udarniške nakaznice RU so veljale mesec dni od dneva izdaje ter so imele odrezke za 1000 gramov sladkorja, 750 gramov maščob, 1000 gramov pšenične moke in 1500 gramov mesa. Industrijske udarniške nakaznice IRU, ki so veljale do prvega aprila 1950, so imele 30 točk. Ob tej dodatni preskrbi je pripadal udarnikom, ki so obdržali udarniški naslov najmanj tri mesece nepretrgoma ali v zadnjih dvanajstih mesecih v presledkih šest mesecev, prvi naslednji plačani letni dopust najmanj 18 dni. Udarnikom ki so obdržali ta naslov

najmanj šest mesecev ali v zadnjih dvanajstih mesecih s presledki osem mesecev, je pripadal prvi naslednji plačani dopust najmanj 21 dni.¹⁹ Treba je še zapisati, da je delovni človek s častnim naslovom prvaka socialističnega dela ali zaslužnega kmeta dobil tudi medaljo dela. Do reda dela III. stopnje (po danes veljavnem poimenovanju red dela s srebrnim vencem) je bil upravičen nosilec častnega naslova odlični prvak socialističnega dela ali zaslužni kmet zadružnik in tudi kolektiv, ki je dobil častni naslov kolektiva prvaka socialističnega dela ali zadruga, ki je dobila častni naslov zaslužne zadruge. Tako se je z naslednjimi stopnjami častnih naslovov dvigal tudi rang državnega odlikovanja, do katerega je bil odlikovanec upravičen, ko si je prislužil častni naslov. Tak način podeljevanja odlikovanj za delo je bil razmeroma zelo pravičen in v tistih letih je prišlo tudi največ redov in medalj dela delavcem — neposrednim proizvajalcem.

Čeprav ta sestavek nima namena biti zgodovinsko celovita predstavitev udarništva pri nas, političnih in gospodarskih razmer, v katerih je nastajalo, potekalo ter prenehalo, je treba — preden preidemo k opisu samih udarniških znakov — vsaj nekaj besed reči o koncu udarništva. V Uradnem listu FLRJ zaman iščemo določbe, ki bi nam povedale, zakaj in kdaj natanko je bilo ukinjeno udarniško tekmovanje. S stališča zgodovine KPS lahko zapišemo, da je do prenehanja udarništva prišlo med drugim in tretjim kongresom KPS oziroma ZKS. Tretji kongres ZKS je bil od 18. do 20. maja 1954. V politično organizacijskem poročilu²⁰ o delu Zveze komunistov Slovenije v dobi med II. in III. kongresom je čas med obema kongresoma razdeljen na več obdobj. Tako je čas od resolucije Informbiroja do sredine leta 1950 opredeljen z značilnostjo prehoda iz administrativnega načina vodenja gospodarstva do ustvaritve ideje o delavskem upravljanju v gospodarstvu. Drugo obdobje bi naj trajalo od srede leta 1950 do VI. kongresa ZKJ oziroma do sprejema Ustavnega zakona ob koncu leta 1952. Po organizacijskem poročilu je bila to doba, ko je bilo delavsko upravljanje razvito in izpopolnjeno z vsemi organi ljudske samouprave od najnižjih do najvišjih, vse do Zvezne skupščine FLRJ. Tretje obdobje je bilo opredeljeno kot čas po VI. kongresu ZKJ.

Čas prenehanja udarništva sodi v obdobje prehoda med prvim in drugim obdobjem, približno v leto 1951. Še leta 1950 je bilo razglašanje udarnikov v polnem raz-

mahu in glede na novo Uredbo iz leta 1949 je bilo v letu 1950 razglašanih tudi največ udarnikov. Tako je očitno, da je bilo udarništvo povezano z velikimi družbenimi spremembami, ki so se dogajale pri nas po prelomu s Sovjetsko zvezo. Zmotno pa bi bilo trditi, da je prelom po resoluciji Informbiroja pomenil takoj tudi konec udarništva. Ne. Upravičeno lahko zapišemo, da je bilo celo narobe. V letih 1949 in 1950 je bil dosežen največji razmah udarniškega tekmovanja, Sirotanovičevega gibanja, tudi prostovoljnega dela frontovskih brigad tako po številu opravljenih ur kot po številu udeležencev. Zakaj? Pomemben vzrok je bil v odpravljanju posledic, ki jih je jugoslovanskemu gospodarstvu povzročila ekonomska blokada Sovjetske zveze. Ni treba ponavljati znanih števil, v koliki meri je bilo povojno jugoslovansko gospodarstvo navezano na vzhod. Po prelomu ni bilo druge možnosti, kot opreti se na lastne sile. To je en del podobe, drugi del pa je temeljil na težnji, da bi vsemu svetu dokazali, da klevete o Jugoslaviji ne drže. Tako v prvem obdobju po prelomu s Sovjetsko zvezo tudi ni prišlo takoj do preloma z mnogimi od tam prinešenimi zgledi, temveč do še doslednejšega vztrajanja pri njih. Januarja 1949 je II. plenum CK KPJ sprejel vrsto usmeritev, ki bi naj pomagale uresničiti petletko. Med drugim se je plenum zavzel tudi za krepitev discipline v gospodarstvu, za spodbujanje tekmovanja, novatorstva in racionalizatorstva. Zavzel se je še za doslednejšo kolektivizacijo na vasi. Tudi ta kolektivizacija, ki se je ravnala po izkušnjah kolektivizacije v SZ, bi naj ovrгла trditve kampanje Informbiroja. Do ocen sovjetske prakse, kot je bila na primer zajeta v besedah sekretarja OF in predsednika vlade LRS Mihe Marinka na tretjem plenarnem zasedanju Glavnega odbora OF Slovenije oktobra 1949, je prišlo postopoma. Tudi udarništvo je pomenilo enega od dokazov naše pravilne poti v socializmu, kar je zapisal tudi Martin Greif oktobra 1949 v Delavski enotnosti v članku Sirotanovičevo gibanje za višjo storilnost.²¹ Ta članek je bil uvrščen v gradivo za strokovne izpite uslužbencev. V njem je pisec opredelil delovne uspehe udarništva kot posledico oblasti delavskega razreda v naši državi. Med drugimi je zapisal: »Prvi in osnovni pogoj, da se v polni meri razvije visoka storilnost, torej je, da so proizvajalna sredstva v rokah delavskega razreda. Mi poznamo tudi v kapitalizmu visoko storilnost dela, vendar pa se zaradi zakonitosti, ki vladajo v kapitalizmu, storilnost

dela ne more razvijati v polni meri.« Ob tem je c članku dokazoval, da je »dandanes socializem v Jugoslaviji že otipljivo dejstvo, ki ga hočeš nočeš priznava vsak dan vedno večje število naprednih ljudi v svetu, samo zakrknjeni agenti Informbiroja ga nočejo videti.«

Konec obdobja udarništva je vprašanje, ki bi terjalo temeljito obdelavo. Tako bi v jasnejši luči stopili pred nas svetlejša in temnejša plat udarništva. Prva je prišla najmočnejše do izraza v prvih povojnih letih, ko je obnova v vojni zelo uničenega gospodarstva terjala tudi tovrstne prijeme. Druga bi se lahko pokazala v oceni posledic, ki jih je udarniško delo puščalo na udarnikih. Pretirano naprežanje pri delu v veikiokrat slabih delovnih razmerah in ob skromni prehrani je vplivalo na zdravje zlasti tistih udarnikov, ki so se najbolj trudili. Izrazit slovenski primer te vrste je bil Jože Huso, eden najbolj populariziranih udarnikov v slovenskem časopisju. Naziv heroj dela si je prislužil pri gradnji mostu čez Donavo pri Pančevu 1945—46. Kot večkratni udarnik v Tovarni metalnih konstrukcij v Mariboru je bil leta 1948 odlikovan z redom dela druge stopnje, kmalu po udarniškem obdobju pa se je začelo njegovo bolehanje, ki ga je pripeljalo tudi do invalidske upokojitve.

Slaba stran udarništva, ki ni vidna na prvi pogled in je prišla najmočnejše do izraza v raznih oblikah tekmovanj in pri jugoslovanski stahanovščini — Sirotanovičevem gibanju, je bila v tekmovanju. Pogosto je tekmovalna prvina potisnila v ozadje vse drugo. Cilj je bil postaviti nov rekord (na primer — v čim manj urah postaviti novo hišo) in sploh doseči neobičajen uspeh. Brigade (skupine delavcev, ki so štele po šest, dvanajst ali dvajset ljudi), ki so tekmoval, so bile sestavljene iz najboljših delavcev. Zato so dosegale velike celovne uspehe. Drugi del kolektiva — večina — je stal ob strani.

Zakon o častnih naslovih delovnih ljudi je med drugim predpisal, da se ob častnem naslovu daje tudi znak. V uredbi o dajanju častnega naslova udarnik (1949) je bilo določeno, da se udarniku ob razglasitvi izroči udarniška diploma, udarniška izkaznica in udarniški znak. Večkratnim udarnikom bi naj bili podeljeni posebni znaki. Zapisano je bilo, da bo izdal minister za delo FLRJ natančnejše predpise o udarniški diplomi, izkaznici in znakih in o pogojih za podelitev posebnega udarniškega znaka. Zvezni udarniški znak dejansko ne sodi v slovensko faleristiko, ker je bil vsejugoslovanske

narave. Ob njem pa je le treba zapisati, da je bila njegova posebnost v neke vrste dvojezičnosti. Znak povsem enake oblike je bil izdelan z napisom UDARNIK v latinici in v cirilici. Iz tega je mogoče sklepati, da je ustrezna oblika pisave sodila na območje posameznih pisav. Tako bi nekaško kot »slovenska« (tudi hrvaška) obveljala različica z napisom v latinici. Ti znaki so bili izdelani iz bronu v barvi patiniranega srebra. Na znaku je upodobljena petokraka zvezda, ki ima v ozadju veliko kolo. Vanj se upira do pasu gol mišičast delavec, ki je desno od zvezde. Na levi strani so trije žitni klasji, pod vsem pa trak z napisom UDARNIK (na različici v latinici in cirilici smo že opozorili). Ves znak je v obliki nepravilnega kroga, ki je na najširšem mestu širok 30 mm. Zada je na znaku samo igla za zatikanje. Ti znaki — pa naj gre za različico v latinici ali v cirilici — so razmeroma pogosti. Ker v okviru te teme ni namen segati po raznih udarniških znakih zveznih delovnih akcij in mladine, lahko preidemo k skromnemu, celo preskromnemu pregledu, ki ga imamo o udarniških znakih na Slovenskem.

Kljub razstavi Odlikovanja in znaki na Slovenskem, ki si jo je v Mariboru in Ljubljani ogledalo veliko obiskovalcev, še vedno ni vseh potrebnih podatkov o veliki, lepo izdelani in rdeče emajlirani zvezdi z napisom UDARNIKU. Širina tega znaka je celo 73 mm in se tako po velikosti ter likovni zasnovi razlikuje od znakov, ki jih poznamo kot priznanje iz let po vojni. Na petokraki rdeče emajlirani zvezdi je pritrjeno okroglo bronasto polje, na katerem je delavec z zavihanimi rokavi in s štirimi opekami v rokah. Levo od njega je manjša petokraka zvezda, pod njo pa trak z napisom UDARNIKU. Za napisom je levo in desno žitno klasje. Po besedah sina enega od nosilcev tega odličja²² je njegov oče — idrijski rudar — dobil to zvezdo v Ajdovščini avgusta 1946. S slavnosti v Ajdovščini je ta znak prineslo štirinajst idrijskih rudarjev. Z njim bi naj bili odlikovani najboljši kopači, tesarji in drugi iz rudnika — »heroji dela« — kot so jim rekli takrat.

V Ajdovščini je bila 25. avgusta 1946 velika »parada dela«, združena z ljudskim zborovanjem in s športnimi tekmovanji. V nedeljo 25. avgusta se je v Ajdovščini zbralo okrog 100 000 ljudi. Slovensko vlado je zastopal njen podpredsednik dr. Marjan Breclj. »Parada dela« je predstavljal sprevod, na čelu katerega so nosili slovensko, jugoslovansko, italijansko, sovjetsko in delavsko (partijsko) zastavo, za njimi pa veliko sliko maršala Tita. Za zastavami so korakali udarniki, ki so se

izkazali pri delu za obnovo in za dvig proizvodnje. V sprevedu so bili tudi idrijski rudarji — zmagovalci v trimesečnem tekmovanju. Po končani paradi je bilo zborovanje, kjer je množica klicala: »Zahtevamo priključitev Trsta in vse Julijske krajine k Jugoslaviji!« Zborovanje je bilo organizirano kot manifestacija privrženosti primorskega ljudstva k Jugoslaviji. Poletje 1946 je bilo tudi čas streljanj na mejni črti nad Sočo in sploh napetosti z Amerikanci — vse v znamenju boja za Trst in Julijsko krajino. Na zborovanju je bilo med drugim povedano, da je bilo v coni B v trimesečnem tekmovanju s prostovoljnimi delom obnovljenih 1492 poslopij, razen tega pa je bilo zbranih še 12,994.399 lir. Največje uspehe so dosegli okraji Idrija, Ilirska Bistrica, Vipava in Tolmin

Ob vsem tem nam manjka podatek, koliko znakov »udarniku« je bilo podeljenih. Gre samo za sklepanje, če domnevamo, da so jih razen idrijskih rudarjev dobili tudi drugi udarniki. V nobenem primeru pa število teh znakov ni moglo biti veliko, ker niso pogosti. Ob tem udarniškem znaku nas na »parado dela« v Ajdovščini avgusta 1946 spominja še posebna značka. Delavec z opeko in z žitnim klasjem naokrog je enak kot pri udarniškem znaku, le da je nad delavčev glavo datum 24. 25. VIII. 1946. Na traku pod delavcem ne piše udarniku, pač pa Ajdovščina. Značka je okrogla s premerom 26 mm in izdelana iz posrebrene pločevine. Ta značka je bila namenjena vsem udeležencem parade dela, zborovanja in športnih tekmovanj. Stala je 15 dinarjev.

Čeprav smo zapisali, da bi bilo lepo, če bi o udarniškem znaku iz Ajdovščine imeli še več podatkov, o naslednjih dveh slovenskih udarniških znakih ne moremo zapisati niti toliko. Prihajata iz dveh podjetij, toda poizvedovanja v enem in drugem kolektivu so ostala brez odmeva.

Udarniški znak Gradisa

IKOM (Industrija in kovnica Oreškovič Marko), Zagreb, je izdelala lep znak za udarnike Gradisa. Težko je ugibati o času podelitve. Glede na kasnejšo enotno udarniško značko bi lahko bil ta znak iz obdobja pred enotnim znakom, torej iz prvih povojnih let, dopuščati pa je treba tudi kakšno drugo možnost. Znak je v obliki rdeče emajlirane zvezde, ki je široka 35 mm. Na njej so obrisi postav treh delavcev — enega s pnevmatičnim kladivom, drugi ima kramp in tretji lopato. Nad njimi je napis UDARNIK. Za kraki zvezde je videti nazobčano kolo. Na njem piše GRADIS. Zada je na znaku samo bronast zatik za nošenje v gumbnici zavija suknjiča. Na njem piše IKOM Zagreb. Ves znak je izdelan iz brona, ki je pozlačen. Pozlata je podobna kot na značkah za prostovoljno delo 1948.

Leta 1947 je bil Gradis ob 29. novembru razglašen kot najboljši slovenski gradbeni kolektiv in kot tretji najboljši v Jugoslaviji. Septembra 1947 so bila namreč končana dveletna dela pri gradnji hidrocentrale Mariborski otok. Ob koncu del je bilo na proslavi sedmega septembra enainštirideset gradbenih delavcev Gradisa razglašanih za udarnike. Žal pa časopisna poročila o tej in drugih razglasitvah udarnikov ne omenjajo posebnih znakov.

Pri naslednjem slovenskem udarniškem znaku vemo samo to, da gre za udarniški znak podjetja Slovenija ceste. Glede časovne opredelitve velja vse, kar smo napisali prej. Znak je skrbno in lepo izdelan v obliki peterokrate zvezde, ki jo sestavlja množica žarkov. Ti prihajajo izza polja v sredini znaka. Polje je peterokotne oblike, modro emajlirano, čezenj gre belo emajliran trak z napisom UDARNIK. Pod njim je napis Slovenija-cesta in upodobitev ceste z nadvozom. Ves znak je širok 50 mm. Več o tem znaku, žal, ne moremo zapisati.

Dodati je treba vsaj nekaj besed v pojasnilo, zakaj ima — kot smo uvodoma zapisali — udarnišstvo v spominih nekdanjih udeležencev prostovoljnega dela, zveznih akcij in tudi udarnikov v proizvodnji, tako širok pomen. Časopisje in aktivistični besednjak se nista izogibala zelo široke uporabe besede udarnišstvo. Sčasoma je ta široka razlaga udarnišstva dobila tudi svoje formalne temelje. Marca 1947 je bil predpisan pravilnik²³ o razglašanju udarnikov na mladinski progi Šamac — Sarajevo, ki so ga, če je bilo tako določeno v uradnem listu, smiselno uporabljali tudi na nekaterih drugih večjih delovnih akcijah po državi (na primer pri gradnji Nove Gorice 1948). Še vedno pa niso sodili v nobenega predpisov o udarništvu najprizadev-

nejši udeleženci prostovoljnih delovnih brigad. Šele novembra 1949 je bil predpisan tudi poseben pravilnik²⁴ o dajanju častnega naslova udarnik članom mladinskih, frontnih in podobnih delovnih brigad, ki so bile na delu neprekinjeno najmanj en mesec. Tako so bili člani teh brigad glede na udarnišтво in na ugodnosti v zvezi s tem ize-načeni z udarniki v proizvodnji. Leta 1950 je posebno navodilo²⁵ zapolnilo vrzel okrog udarnišтва delavcev, ki so opravljali dela, ki jih ni bilo mogoče meriti z normami. Tako je častni naslov udarnik prevladal tudi formalno na vseh področjih kot priznanje za najbolj prizadevne. Pred to enotno ureditvijo so ve-ljale v Sloveniji posebne značke kot priznanja prostovoljnimi delavcem z največ opravljenimi urami. Glede na število potrebnih delovnih ur je imela taka značka leta 1974 tri in leta 1948 celo štiri stopnje. Na vasi pa so bili leta 1948 najmarljivejši graditelji združnih domov odlikovani s posebno značko, ki je imela tri stopnje. Te značke za prostovoljno delo, značke za gradnjo združnih domov 1948 in slovenske udarniške značke predstavljajo celoto našega falerističnega bogastva iz povojnih let. Predstavljajo nam svojevrstno pričevanje o letih, ki niso bila lahka in so terjala veliko dela in odrekani. Upajmo, da bo ob tej ali oni priložnosti odkrit še kateri izmed teh že pozabljenih znakov in bo izpopolnil grobo izdelano podobo, ki je trenutno pred nami. Pri njihovem nastajanju in podeljevanju je bilo precej nenačrtnosti in tudi slučajnosti, tako da ni nič čudnega, če je težko izoblikovati dokončno podobo slovenskega falerističnega bogastva prvih povojnih let.

Kot pri vseh priznanjih in odlikovanjih je tudi pri udarniških znakih težko reči, kolikšen je bil njihov delež pri spodbujanju udarniškega gibanja in s tem večje produktivnosti. Pri odlikovanjih (udarniški znaki so bili določena vrsta odlikovanj) gre za moralno priznanje in tako njihovega pomena ne bi smeli zanemarjati. Tudi udarniški znaki so bili taka priznanja, ne glede na ugodnosti, ki jih je udarnišтво prinašalo udarniku tudi v materialnem smislu. Nositi udarniški znak je pomenilo med drugim dokazovanje in potrjevanje svojega odnosa do nove družbene ureditve. Na zveznih delovnih akcijah so lahko prišli do udarniških značk (torej do odlikovanj) mladinci, ki so še nekaj let prej, med vojno, bili premladi, da bi se lahko vključili v boj. Mladinski udarniški znaki so tudi edini, ki so se ohranili

vse do danes in predstavljajo dejansko edino odlikovanje, do katerih prihajajo mladinci, če ne upoštevamo nekaterih odličij, s katerimi so lahko nagrajeni v obrambnem urjenju.

Trije slovenski udarniški znaki, ki smo jih opisali, niso več nekaj osamljenega, če jih obravnavamo kot del celote s prej navedenimi drugimi priznanji. Bili pa so ti znaki kot značke za prostovoljno delo in značke za gradnjo združnih domov 1948 povezani z nečim, kar je ostalo v preteklosti. Kljub temu pa se odnos nosilcev do prisluženih znakov kaže še zdaj po treh desetletjih. Te znake je bilo videti skrbno pripete ob nekaterih proslavljanjih obletic posameznih večjih akcij iz let po vojni.

OPOMBE

1. B. I. Iljinski: Znački i ih kolekcionovanie, Moskva, 1977. — 2. Zakon o častnih naslovih delovnih ljudi, Uradni list FLRJ, št. 106/1948. — 3. Slovenski poročevalec, 4. IX. 1951. — 4. Janez Logar: Oton Župančič — prvi slovenski »ljudski umetnik«, Koledar Prešernove knjižnice za leto 1949, stran 50. — 5. Pravilnik o načinu in pogojih za razglasitev udarnikov v podjetjih in ustanovah, Uradni list FLRJ, št. 33/1946. — 6. Navodilo o dopolnilnem preskrbovanju oseb, ki so razglašene za udarnike, Uradni list FLRJ, št. 40/1946. — 7. Zakon o častnih naslovih delovnih ljudi, Uradni list FLRJ, št. 106/1948 — 8. Uredba o dajanju častnega naslova udarnika, Uradni list FLRJ, št. 73/1949. — 9. Posvetimo več pozornosti udarnikom, Vestnik, glasilo OF za Mariborsko oblast, 29. X. 1949, — 10. Ljudska pravica, 1. XII. 1948 — 11. Zakon o častnih naslovih delovnih ljudi in Zakon o iznajdbah in tehničnih izpopolnitvah, Zbirka zakonov FLRJ, št. 27/1949 — 12. Vestnik, 3. II. 1950 — 13. Slovenski poročevalec, 3. I. 1951 — 14. Organizacijsko poročilo CK KPS, II. kongres KPS, Ljubljana 1949, stran 332 — 15. Tovariš, št. 24/1947 — 16. Vestnik, 19. XII. 1949 17. Kakšen je bil meter za plačo, Delo, praznična priloga za 29. november 1978, stran 36 — 18. Vestnik, 16. I. 1950 — 19. Posvetimo več pozornosti udarnikom, Vestnik, 29. X. 1949 — 20. III. kongres Zveze komunistov Slovenije, Cankarjeva založba 1954, stran 28 — 21. Martin Greif: Sirotanovićevo gibanje za višjo storilnost, Delavska enotnost, 29. X. 1949 — 22. Slavko Ločnikar, Idrija, pismo avtorju 1979. — 23. Pravilnik o razglašanju udarnikov na mladinski progi Šamac—Sarajevo, Uradni list FLRJ, št. 32/1947 — 24. Pravilnik o dajanju častnega naziva udarnika članom prostovoljnih delovnih brigad, Uradni list FLRJ, št. 99/1949 — Navodilo o dodeljevanju častnega naziva udarnik uslužbencem, ki opravljajo dela, ki se ne normirajo. Uradni list FLRJ, št. 56/1950.

PROJEKT ZA ZGODOVINO LJUBLJANE IN NEKATERE RAZISKAVE IZ LJUBLJANSKE ZGODOVINE DO LETA 1918

MARJAN DRNOVŠEK

Pregled dosedanjega dela na projektu Zgodovina Ljubljane ter kratka informacija o pomembnejših raziskavah iz ljubljanske zgodovine v zadnjih letih za obdobje do leta 1918 sta bila podana na ustanovnem občnem zboru Zgodovinskega društva Ljubljana 3. decembra 1979 na Filozofski fakulteti v Ljubljani.

Med važnejšimi nalogami Zgodovinskega društva Ljubljana bo izdelava sintetičnega prikaza zgodovine Ljubljane, saj je od prvih povojnih poskusov v tej smeri minilo kar 30 let, izdana pa je bila le prva knjiga pod naslovom Zgodovina Ljubljane, Geologija in arheologija, ki je izšla leta 1955, vendar pa je vsaj glede arheološkega dela že zastarela zaradi novih arheoloških izkopavanj in preučevanj antične Emone in bo potrebna nova obdelava tega obdobja.

Stanje do leta 1970 in načrt dela na preučevanju zgodovine Ljubljane je orisal Sergij Vilfan v predgovoru k 2. zvezku Razprav Mestnega arhiva ljubljanskega (MALj) pod naslovom Stanje in perspektive sintetičnih prikazov zgodovine Ljubljane. Krajši pregled opravljenega dela pa je pripravil tudi Vlado Valenčič za sestanek zgodovinarjev leta 1975 v Zgodovinskem arhivu Ljubljana.

Leta 1950 je Mestni arhiv pričel z organizacijskimi pripravami na projektu Zgodovina Ljubljane. Po njegovem predlogu naj bi se pripravile posamezne monografije z različnih področij mestne zgodovine, ki bi se objavljale po zaporedju nastanka. Vendar je bil v krogu sodelavcev projekta leta 1951 sprejet načrt, po katerem naj bi Zgodovino Ljubljane obdelali kot kolektivno delo, ter zaokroženo v eno celoto v treh knjigah. Pri zbiranju tekstov so se pojavile težave zaradi različnega pristopa avtorjev k posameznim temam, zaradi mnogokrat prepodrobne obdelave, različnega obsega prispevkov in ne na koncu težava tudi v tem, da mnogi avtorji niso oddali prispevkov. Tako je izšla le prva knjiga, ki je poleg geološkega prikaza ljubljanskega prostora in obdobja, ki ga raziskuje arheologija, zajela tudi prva stoletja slovenske naselitve, čeprav samo z gledišča arheoloških najdb. Kljub temu je bila zbrana tudi večina tekstov za drugo knjigo, ki bi zajela obdobje do leta 1700, za katero pa se je izkazalo, da predstavljajo le preddela za zgodovino Ljubljane, ker bi po njihovi strnitvi v drugo knjigo nastal le zbornik monografij. Večina teh tekstov je bila objavljena v Zgodovinskem

časopisu, Kroniki ali kot samostojne publikacije in v Razpravah MALj, o katerih bom govoril kasneje.

Leta 1961 je bil na pobudo Mestnega sveta napravljen nov načrt, ki je bil manj zahteven, vendar so se pojavile podobne težave pri zbiranju tekstov kot leta 1951. Da prispevki ne bi zastareli, so bili več ali manj objavljeni v slovenskih zgodovinskih publikacijah.

Ker pa je bila potreba po celovitem pregledu mestne zgodovine vedno bolj aktualna, je MALj izdal kratek poljudnoznanstveni prerez skozi mestno zgodovino z naslovom Ljubljana, podobe iz njene zgodovine leta 1962. To delo je izšlo tudi v ugledni trojezični slovensko—italijansko—nemški izdaji tri leta kasneje (1965); besedilo, napisano na osnovi že omenjenih tekstov, predstavlja vse do danes najboljši pregled ljubljanske zgodovine.

Sergij Vilfan je leta 1970 izdelal tudi načrt za nadaljnje delo, po katerem naj bi se nadaljevalo z objavljanjem gradiva in monografskih razprav, kar naj bi omogočilo nastanek večje zgodovine Ljubljane. Vzporedno pa bi se izpopolnjevala že objavljena kratka zgodovina.

Na sestanku zgodovinarjev leta 1975 v Zgodovinskem arhivu Ljubljana so bile glede sinteze izrečene sledeče načelne misli:

1. monografske obdelave naj kot preddela tečejo naprej s tem pogojem, da bi bile teme razpisane bolj načrtno in da bi bila pokrita obdobja in panoge, ki še niso obdelane; 2. paralelno z njimi naj bi nastajalo sintetično delo s čim manj avtorjev, ki naj bi se disciplinirano držali predpisane sheme (za vzor je bila kot primer omenjena monumentalna zgodovina Beograda); 3. da delo ne sme biti zbornik, temveč sintetično zaokrožena celota.

Glede teh načelnih misli ni nobenih nesoglasij z idejami iz prejšnjih načrtov in z idejami Sergija Vlfana iz leta 1970. Zato pa so zanimive nekatere konkretne pripombe, ki so bile izrečene v razpravi. To so:

— arheološki del mora nastati na novo in zajeti samo obdobje do naselitve Slovanov;

— postavilo se je vprašanje o smotrnosti vključitve geološkega dela v zgodovino Ljubljane;

— izražena je bila misel o nujnosti geografskega uvoda in to že v prvi knjigi;

— glede virov in literature je bilo rečeno, da naj bo v obliki resumeja podana na koncu vsakega poglavja (kot npr. v Zgodovini narodov Jugoslavije);

— sproženo je bilo tudi vprašanje razmejitve med splošno in mestno zgodovino, to je o postavitvi pametne meje med obema;

— delo mora biti razumljivo za čim širši krog ljudi; in

— poudarjeno je bilo, da brez trdne organizacije dela in stimulacije za avtorje načrt ne bo uresničen.

Ko pregledujemo dosedanje delo, vidimo, da je bilo še največ razhajanj ob vprašanju obdelave obdobj, ki se pokrivajo z vprašanjem števila knjig. Po načrtu iz leta 1951 naj bi izšle 3 knjige:

1. arheologija, 2. do 1700, 3. od 1700 dalje. Do danes so se oblikovali tudi naslednji načrti: da bi delo izšlo v treh knjigah (1. arheologija, 2. od naselitve Slovanov do leta 1848 in 3. po letu 1848), v štirih knjigah (1. arheologija, 2. od naselitve Slovanov do leta 1848, 3. od leta 1848 do 1945, in 4. po letu 1945), in v petih knjigah (1. arheologija, 2. srednji vek, in 16. ter 17. stoletje, 3. 18. in 19. stoletje, 4. od leta 1918 do 1945, in 5. po letu 1945). Ne glede na to, koliko knjig bo obsegala Zgodovina Ljubljane pa je pomembno, da bodo v njej zajeta vsa obdobja enakomerno in to tudi najnovejši razvoj mesta (po letu 1945).

V nadaljevanju bi le okvirno opozoril na nekatere novejšje raziskave s področja ljubljanske zgodovine. Pri virih ne moremo iti mimo nekoliko po nastanku starejšega dela Boža Otorepca, Gradivo za zgodovino Ljubljane, v 12 zvezkih, v katerih je objavil v celoti ali izvlečkih dokumente iz slovenskih, italijanskih, avstrijskih in nemških arhivov za obdobje od leta 1144 do leta 1527. Te podatke je isti avtor dopolnil z referatom na slovenjegraškem zborovanju arhivskih delavcev leta 1974. Pod naslovom Gradivo za starejšo zgodovino Ljubljane v nekaterih italijanskih in avstrijskih arhivih je ta referat objavljen v prvi številki Arhivov, glasilu Arhivskega društva Slovenije, leta 1978.

Tudi program edicij virov za slovensko zgodovino, ki je bil oblikovan na skupnem sestanku predstavnikov Arhivskega društva Slovenije in Slovenske akademije znanosti in umetnosti leta 1972 (izdan tudi kot rokopis), vsebuje nekaj načrtov za izdajo virov za ljubljansko področje. Realizirana je bila le objava ljubljanskih tržnih cen (Vlado Valenčič, Žitna trgovina na Kranjskem in ljubljanske žitne cene od srede 17. stoletja do prve svetovne vojne, SAZU, leta 1977). Ne-realizirane pa so bile: objava ljubljanskih trgovskih knjig iz 16. stoletja, objava izpiskov

iz zapuščinskih in konkurznih spisov v MALj iz 16. in 17. stoletja — pomembni kot vir za zgodovino trgovskega kapitala v Ljubljani). Mestni arhiv ljubljanski pa je imel v načrtu tudi objavo starih ljubljanskih kronik. Za vse te načrte glede objavljanja virov moramo reči, da je bilo marsikaj zbranega in obdelanega ter da je potrebna samo še finalizacija del.

Med publikacijami, ki objavljajo razprave samo iz ljubljanske zgodovine, moramo omeniti serijo publikacij Razprave Zgodovinskega arhiva Ljubljane (MALj). Do sedaj so izšli 4 zvezki; prvi zvezek je izšel že leta 1958 z razpravo Vlada Valenčiča, Agrarno gospodarstvo Ljubljane do zemljiške odveze. Šele trinajst let kasneje (1971) je izšel drugi zvezek kot zbornik razprav z naslovom Iz starejše gospodarske in družbene zgodovine Ljubljane z Vilfanovim uvodom o Lokalni zgodovini iz nelokalne perspektive, ter razpravami Pavla Blaznika, Zemljiška gospodarstva v Ljubljani in okolici od začetkov do leta 1848, Vlada Valenčiča, Ljubljanska trgovina v 16. in 17. stoletju, ter Antona Svetine, Pogoji za sprejem v meščanstvo in pravni položaj ljubljanskih meščanov od 16. do 18. stoletja. Tretji zvezek, ki je izšel leta 1972, je prinesel razprave Boža Otorepca, Ivana Slokarja in Vlada Valenčiča o razvoju ljubljanske obrti in rokodelstva v srednjem veku in do začetka 18. stoletja, četrti zvezek iz leta 1975 pa razprave Ivana Slokarja in Vlada Valenčiča na enako temo s časovnim razponom od začetka 18. stoletja do uvedbe obrtnega reda 1859 v Avstriji. V rokopisni obliki je pripravljena za objavo razprava Vlada Valenčiča o razvoju trgovine od začetka 18. stoletja do srede 19. stoletja. V končni fazi pa je tudi raziskava, ki poteka v okviru Zgodovinskega arhiva Ljubljana z delovnim naslovom Komunalna politika Ljubljane v letih 1895 do leta 1918; Ta bo tudi izšla v seriji publikacij Gradivo in razprave, ki jih izdaja Zgodovinski arhiv Ljubljana.

Med historičnimi revijami, ki objavljajo največ prispevkov o zgodovini Ljubljane, moramo na prvem mestu omeniti Kroniko, časopis za slovensko krajevno zgodovino. Podrobnejši pregled člankov in razprav iz predvojnega razdobja dobimo v bibliografskem kazalu h Kroniki slovenskih mest I—VIII (1934—1940), ki je izšel v Kroniki št. 3 leta 1974. Za povojno razdobje (1953 do 1972) pa v kazalu, ki je izšel v Kroniki št. 1 leta 1975. Avtorica obeh bibliografij je Anka Vidovič — Miklavčič. Pregled poglavitnih del za Ljubljano je podala Olga Janša — Zorn Pregled raziskovanja slovenske krajevne zgodovine, v Kroniki št. 2, 1977.

Tako v predvojnih kot v povojnih Kronikah je izšla vrsta razprav ki časovno zajemajo obdobja od najstarejših časov do danes ter se prostorsko nanašajo na Ljubljano — mesto ter širšo in ožjo okolico Ljubljane. ki je povezana z mestnim razvojem. Po vsebinskem pristopu so te razprave zelo pestre. S časovnega vidika so najštevilnejše iz obdobja 19. in 20. stoletja, vsaj v zadnjem času, mnogo manj pa iz starejših razdobj, čeprav moramo upoštevati obdelave iz zgodovine npr. antične Emone v arheoloških revijah in podobno.

Ko govorimo o Kroniki, moramo omeniti tudi Knjižnico Kronike, v kateri so od petih knjig kar štiri namenjene ljubljanski tematiki: Milko Kos, Srednjeveška Ljubljana (1955) Igor Vrišer, Razvoj prebivalstva na območju Ljubljane (1956), Vlado Valenčič, Sladkorna industrija v Ljubljani (1957), Sergij Vilfan — Josip Černivec, Zgodovina ljubljanske mestne hiše (1958).

Čeprav niso v neposredni zvezi z ljubljansko zgodovino, moramo omeniti razprave Sergija Vilfana, Zgodovina mest med krajevnim in primerjalnim zgodovinskim uvod k razpravi Tadeusza Rosanowskega, Trg in mesto na srednjeveškem Poljskem (Kronika, letnik 25, št. 3. leto 1977) ter razpravo Boga Grafenauerja, Vprašanja razmerja mesta in podeželja («vasi») v zgodovini narodov Jugoslavije (Kronika, letnik XXII, št. 3, leto 1974). Ravno metodološka vprašanja v zvezi s preučevanjem krajevnih zgodovine so tista, katerim se posveča v naši historiografiji relativno malo pozornosti.

Iz ljubljanske zgodovine objavljajo razprave številne strokovne in znanstvene revije, kot so Dokumenti Slovenskega gledališkega muzeja, Slavistična revija, Geografski vestnik, Slovenski etnograf, arheološke in umetnostnozgodovinske revije in številne druge. Potreben bi bil natančen pregled vseh teh revij in izdelava bibliografije razprav, ki se dotikajo preteklosti mesta Ljubljane.

Tudi ljubljanske kulturne institucije (npr. Mestni muzej, Zgodovinski arhiv Ljubljana in druge) so s svojimi strokovnimi nalogami marsikaj prispevale k boljšemu poznavanju mestne zgodovine. Samo kot primer navajam razstavo Zgodovinskega arhiva Ljubljane leta 1973 o starejši ljubljanski industriji, vzporedno s katero je bil izdan tudi katalog z razpravo Vlada Valenčiča, Ljubljanska industrija od 16. stoletja do prve svetovne vojne, ter prikaz arhivskih virov za zgodovino industrije. Tudi znanstvene institucije ne zanemarjajo lokalnega področja in ponovno kot primer navajam Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, v okviru ka-

terega je potekala raziskava o socialni in politični zgodovini delavskega gibanja v Ljubljani do prve svetovne vojne, katere nosilec je bila Jasna Fischer. V zadnjem času so tudi etnologi pospešili raziskovanje življenja v Ljubljani (npr., da omenim samo delo Slavka Kremenška, Ljubljansko naselje Zelena jama kot etnološki problem, Ljubljana 1970, Mojce Ravnik, ki je raziskovala življenje na Galjevici, ter Damjana Ovsa, ki je leta 1979 izdal delo Oris družabnega življenja v Ljubljani od začetka 20. stoletja do druge svetovne vojne). Tudi ljubitelji zgodovine preučujejo ljubljansko preteklost (npr. Milan Valant, Ljubljana od leta 1895 do 1941, izšlo v samozaložbi leta 1977, isti avtor je v letu 1979 izdal delo Hiše in ljudje stare Ljubljane).

V zadnjem času je izšlo nekaj monografij Ljubljane, ki so bogate s slikovnim materialom, tekstovno pa se omejujejo v glavnem na prikaz kulturnega in umetnozgodovinskega razvoja mesta (to so monografija Ljubljana avtorja Naceta Šumija, Monografija Ljubljane iz leta 1976, ki jo je izdala Delavska enotnost). Podoben pristop je tudi v prikazu zgodovine Ljubljane v delu Zakladi Slovenije. Med vodniki moramo omeniti delo Naceta Šumija, Ljubljana, Zasnove mesta skozi zgodovino, ki je izšel leta 1977 pri Delavski enotnosti.

Ob zbiranju gradiva za Zgodovino Ljubljane bodo pomembne številne publikacije institucij, podjetij šol in drugih, ki izhajajo ob najrazličnejših obletnicah in jubilejih. Kolikor to niso dela strokovno usposobljenih raziskovalcev, je njihova vrednost različna. Ravno večini publikacij podjetij, ki imajo svoj nastanek pred letom 1918, je opaziti pomanjkljiv prikaz najstarejšega obdobja in to ne toliko zaradi pomanjkanja arhivskih virov in literature, temveč zaradi nepoznavanja letih (kot primer dobro zasnovanega dela omenjam publikacijo 75 let Viatorja, ki je izšla leta 1975, kot primer slabšega dela pa publikacijo 115 let — Plinarna Ljubljana 1861—1976).

Tudi dnevno časopisje ima posluh za preglede iz ljubljanske zgodovine (npr. Darinka Kladnik, Od Rotovža do Žabjaka, Ljubljanski dnevnik leta 1977; Janez Kajzer, S tramovi podprto mesto, Delo 1975). Mnogo teh publicističnih prikazov iz ljubljanske zgodovine ni nastajalo samo na podlagi literature, temveč tudi na podlagi arhivskega gradiva.

Že samo ta bežni pregled nekaterih raziskav iz ljubljanske zgodovine nas prepriča o raznoterosti in vsebinskem bogastvu opravljenega dela. Čeprav so za obdobje do leta 1918 še neraziskana področja ali obdobja mestnega življenja, je ideja o izdelavi sintetične zgodovine Ljubljane že zrela.

Zato predlagam, da se v okviru Zgodovinskega društva Ljubljana čimpreje oblikujeta uredniški odbor in strokovni svet, ki bosta nosilca organizacijskih in strokovnih nalog.

Po poročilu se je razvila živahna diskusija. Glede strokovnega dela je bila izražena misel o oblikovanju skupine poznavalcev mestne zgodovine, ki naj bi izdelala »potokaz« za delo ter razpisala teme (B. Grafenauer). Ker občni zbor ni kompetenten za te pogovore, je bil dan predlog, da razpravo o problemih v zvezi s projektom Zgodovina Ljubljane organizira Zgodovinsko društvo Ljubljana kot eno svojih prvih akcij (B. Reisp). Pozdravljena je bila oživitev ideje o kompleksni sintezi ljubljanske zgodovine z vključitvijo vseh znanstvenih disciplin pri njenem uresničevanju na metodološko modernejših osnovah. Ob tem je bila izražena tudi misel o preučevanju teorije krajevne zgodovine, saj

je ambicij pri njenem raziskovanju veliko, po svoji kvaliteti pa so rezultati različni (S. Kremenshek). Kot eden temeljnih problemov je bilo poudarjeno vprašanje razmejitve med lokalno — ljubljansko in širšo — slovensko zgodovino ob dejstvu, da je bila Ljubljana hkrati kraj in prestolnica obenem (V. Melik).

Glede nosilca akcije je bilo razloženo, da zaradi šibke kadrovske zasedbe Zgodovinski arhiv Ljubljane ne more prevzemati organizacijskih nalog. Zgodovinsko društvo Ljubljana pa je lahko samo iniciator ne pa tudi nosilec. Zato je bila sprožena misel o založbi kot organizacijskem nosilcu (kot primer je bila navedena Cankarjeva založba pri Zgodovinski Slovencev) ter o vključitvi načrta v srednjeročni program Skupščine mesta Ljubljane, ki je pokazala velik interes za objavo sintetične zgodovine Ljubljane. (I. Voje, B. Reisp).

LATINSKI NAPIS NA STUDENCU POD GRADOM OB SODARSKI STEZI

SILVESTER KOPRIVA

Na Gornjem trgu v Ljubljani je ob cerkvi sv. Florijana dostop na Grad, od koder je speljana Ulica na Grad, ki pri hiši št. 4 ostro zavije levo navzgor po pobočju proti severozahodu. Na pročelju te hiše je lepa freska v okviru od štuka. Slika predstavlja Devico Marijo z Detetom, Janeza Krstnika in moža v duhovniškem oblačilu D. J. s palmovo vejico v rokah. Fresko je izdelali slikar in restavrador Izidor Molè po originalu baročnega slikarja Valentina Metzingerja iz prve polovice 18. stoletja. Original so sneli s pročelja in je sedaj v muzeju.

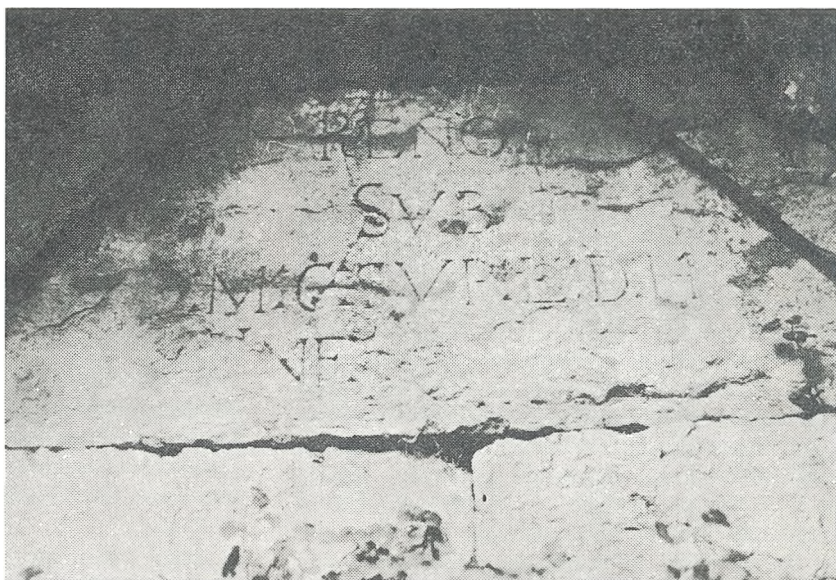
Tukaj se odcepi od Ulice na Grad Sodarska steza, ki kmalu zavije na desno po hribu proti jugovzhodu. Proti koncu te steze, kjer je sedaj lepa vila, ali morda nekoliko niže, naj bi v Stari Ljubljani stanoval mestni krvnik. Prav na oglu v tem zavoju je v hrib zgrajen studenec; to je obokana, kak meter in pol dolga vdolbina višine odraslega človeka. Izpod hriba priteka voda iz cevi ob daljšem deževju ali kadar se topi sneg, in po tlakovanem dnu odteka v zemljo. Na kamnitih podbojih s preklado je arhitrav iz dveh plošč, nad tem pa marmorni nastavek, trikotna plošča, ki je na vrhu odbita in jo prekriva grmičevje in drugo rastlinje. Vhod je zadelan s starimi že nalomljenimi deskami, tako da se lahko

vidi v notranjost. Če odmaknemo s trikotnega nastavka rastlinje, se pokaže zelo lepo izdelan latinski napis v štirih vrsticah:

RENO : | SUB : | D : M : C : SUP : E : D : H : |
INF : [CIT :]

tz.: *Reno subter, Deus me creavit supra, eius donum hauri infra. Pritekam (ven, na dan) zdolaj, Bog me je ustvaril zgoraj, njegov dar zajemi spodaj.*

Vse štiri vrstice so do milimetra natančno simetrično razporejene druga pod drugo: RENO: je zgoraj v sredini pod odlomljenim vrhom, pod RENO: je v sredini SUB:, v tretji najdaljši vrstici pride SUP: točno pod SUB:, INF: pa je v levo pod M:C:. Če naj bi bila tu simetrija dosledno izpeljana, bi morale biti tudi desno pod :E:D: tri črke, a na tem mestu je plošča močno odrgnjena in proti oglu okrušena. Če pa natančno pogledamo, se res vidijo (zlasti na fotografskem posnetku — foto Marijan Paternoster) sledovi večje črke C, posebno zgornji lok, in pod D: nekoliko niže vodoravna črtica. Iz tega sledi povsem zanesljivo, da so bile pod :E:D: tudi tri črke, in sicer najverjetneje CIT: (*civitas, mesto*); mesto je torej dalo napraviti ta studenec s tem res imenitnim, domiselnim in le-

Latinski napis na studencu
ob Sodarski stezi

pim napisom. Možne bi bile tudi črke C:L:F: (*civitas Labacensis fecit — napravilo mesto Ljubljana*), vendar ta domneva odpade, ker ni prav nobenih sledov vmesnih pik (punktacije), pa tudi omemba Labacensis tu ne bi bila potrebna; razen tega bi bilo to tudi proti popolni izvedbi simetrije, kajti tudi tu na desni strani mora biti na tri črke skrajšana beseda (CIT:), tako kot je na levi strani napisne plošče (INF:). Nadalje vidimo, da so začetne črke v vsaki vrsti od drugih črk nekoliko višje (R S D I), V četrti vrsti je, kakor se še dobro vidi, višja tudi črka C, ker tvori skupino zase kot pojasnilo k napisu. Možne bi bile tudi še črke: C:P:E: *communi pecunia erectum, postavljeno s skupnim denarjem*. V tem primeru bi morale biti pike (oz. dvopičja), katerih sledovi pa niso vidni, pač pa je širina te skupine treh črk večja kot širina treh črk na levi strani, kar bi morda vseeno kazalo na to, da so bile prisotne pike. Ta studenec, sicer važen objekt, pa ni tako velik, da bi se moral izrecno poudariti tak način kritja stroškov.

Pisec teh vrstic je odkril ta studenec z napisom na svojih pohodih in sprehodih po Ljubljani, zlasti pri iskanju latinskih napisov, pa tudi zato, da bi mesto čim bolj spoznal v njegovih manj znanih podrobnostih in zanimivostih. Pisec tudi ni nikjer zasledil napisa ali omembe tega studenca niti napisa na njem, ni pa izključeno, da je vendarle o tem nekje kaj zapisanega. V tem primeru bi bilo zanimivo zvedeti, kako je tisti poročevalec prevedel celotni napis.

Ta studenec naj bi prebivalci po bližini krvnikovnega stanovanja imenovali krvnikov studenec. Pisec je zvedel za to iz članka Bra-

nimira Kozinca v Ljubljanskem dnevniku z dne 31. julija 1953. Tam piše tole: »Studenec ima vodo, ker pa ga nihče ne uporablja, je zaprt. Zanimiv je latinski napis na marmornem nastavku nad vrati: *Nympha fontis custos, salvum te, hospes, iubet. Sitis? Tuam, gratus deae, salutem liba! Nimfa, varuhinja*

Odbijač (vogelni kamen) na oglu Gornjega trga in
ulice na grad

studenca, ti želi zdravja. Si žejen? Hvaležen boginji, pij za svoje zdravje!

Pisec je bil presenečen, saj je videl na Soddarski stezi studenec z drugim napisom, ne pa s temle ki ga navaja Kozinc. Tu je možno dvoje: ali je bil na tem mestu starejši napis, pred tem sedanjim, ali pa je bil ta napis na kakem drugem vodnjaku. Pisec je poizvedoval pri stanovalcih bližnjih hiš in izvedel, da je res bil obsežen vodnjak na prostoru, kjer je sedaj otroški vrtec zadaj za florjansko cerkvijo pod škarpo hiše št. 6 na Soddarski stezi. Vodnjak je bil zasut že pred gradnjo vrtca. Skoraj gotovo je, da je bil to krvnikov vodnjak z navedenim napisom na marmornem nastavku, ki pa ni ohranjen oz. so ga verjetno že nekje uporabili pri zidavi. Lahko pa je bil napis *Nympha* . . . še na kakem drugem studencu, saj so stanovalci povedali tudi to, da je bilo tu v bližini več takih studencev in vodnjakov.

Naj omenimo tu razen navedenih napisov še dve zanimivosti. Ogelna hiša ob obgrajski

vrsti na Gornjem trgu in na začetku Ulice na Grad ima ogelni pomol na konzolah, pod njim pa je odbijač (vogelnik), nekoč balkonska konzola, s plitko izklesano glavo in likovnimi okraski ob straneh. Pod glavo je napis v starinski nemščini in letnica 1668. Napis »Delaj pravično, ne boj se nikogar!« je verjetno geslo takratnega župana Gabrijela Ederja, ki je dal na svoje stroške zgraditi zvonik pri cerkvi sv. Florijana, kot nam pove napis na spominski plošči vzdani v stolpu nad vodnjakom.

V obgrajski vrsti so na Gornjem trgu hiši št. 15 vzdali portal nekdanjega ljubljanskega liceja na Vodnikovem trgu. (Milan Valant, Zgodovina najstarejše Ljubljane [Šentjaka], Ljubljana 1972). Skozi ta portal so hodili V. Vodnik, A. T. Linhart, F. Prešeren in mnogi drugi znameniti Slovenci. Licejsko poslopje so v letih 1902-3 podrli, ker je bilo od potresa močno poškodovano; na njegovem mestu je nastal današnji živilski trg.

DELO NAŠIH ZAVODOV IN DRUŠTEV

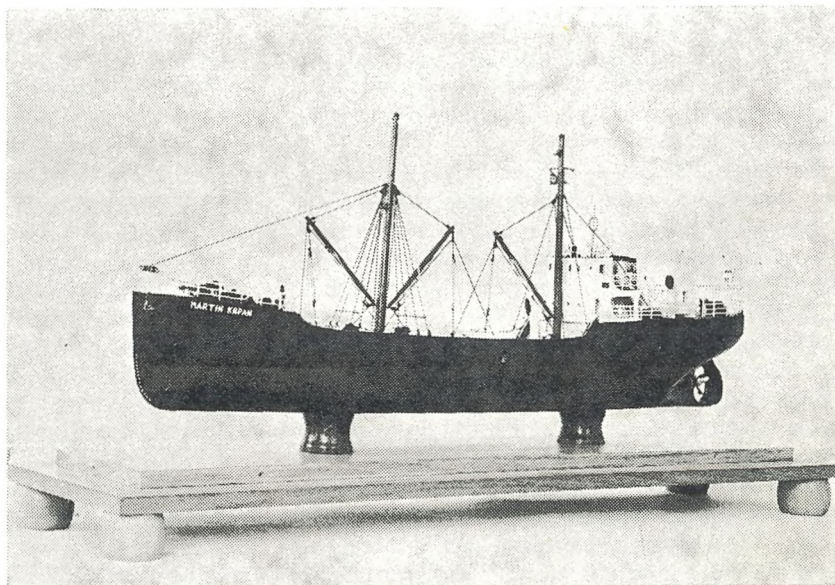
Portoroški oddelek piranskega pomorskega muzeja

Pomorski muzej »Sergej Mašera« v Piranu je nam že tako dobro znana muzejska ustanova, da ne bi bilo treba o njej — tako bi utegnil kdo misliti — že nič več veliko pisati. Pa ni res. Novi muzej v Portorožu namreč ni samostojna institucija, temveč po eni strani rezultat zavzetosti osebja v piranskem matičnem muzeju za napredek svojega strokovnega in znanstvenega dela ter — po drugi strani — interesnega sodelovanja z edinim slovenskim pomorskotransportnim podjetjem, to je, s Splošno plovbo Piran (25—letnici Splošne plovbe in muzeja »Sergej Mašera« je posvečeno vse glasilo Splošne plovbe »Informator«, leto XX, št. 2/3, 22. oktober 1979).

Ravnatelj piranskega Pomorskega muzeja dr. Miroslav Pahor se ni nikoli zadovoljil z že doseženimi uspehi. Želel je piranski muzej razširiti,boljšati, pomnožiti zbirke. Ob tem, ko je podjetje Splošna plovba Piran zgradilo novo reprezentativno poslovno palačo v Portorožu, se je ponudila izredna priložnost, da kupljeno sosedno vilo San Marko z vrtom oziroma parkom pač nihče drug na slovenski obali kot ravno piranski pomorski muzej preuredi v novo muzejsko zbirko. Iz sodelovanja Splošna plovba — Pomorski muzej (ali: gospodarstvo — zgodovina) se je pričela poleti 1979 oblikovati muzejska zbirka, ki je formalno posvečena historiatu Splošne plovbe, v resnici pa je dokaz historičnega in splošnega zanimanja Slovencev za morje.

Novo nastala portoroška zbirka obsega razstavne predmete, ki so ali makete plovnih objektov ali pomorske naprave ali darila agentov, ki zastopajo splošno plovbo po raznih državah na svetu, ali vrsta drugih zanimivih eksponatov. Vse gradivo dokazuje razvoj Splošne plovbe od leta 1954 dalje. Za javnost je bila nova zbirka odprta jeseni 1979.

Za ureditev portoroškega muzeja je bil seveda potreben poprejšnji koncept ali osnutek dela. Ravnatelj dr. Miroslav Pahor se je izmed več izdelanih variant odločil za naslednjo, ki jo je sprejela tudi direkcija Splošne plovbe: opozoriti na to, da je bil slovenski narod po tradiciji navezan na morje, da je danes Splošna plovba nadaljevanje te tradicije in istočasno močna gospodarskopolična komponenta v okviru vsega slovenskega gospodarstva. Ta koncept naj se uresniči z razstavitvijo modelov vseh ladij, ki so plule ali še plovejo pod zastavo Splošne plovbe. Ker imajo ladje svoja imena po slovenskih mestih, pokrajinah in podobnih enotah, naj umetniške slike krajev in pokrajin ter karakteristično orodje, izdelki in narodopisno blago opozorijo na povezavo slovenskega pomorstva z ljudstvom, okoljem, delom, umetnostjo. — Po drugi strani predstavljajo oziroma zastopajo Splošno plovbo v tujini njeni agenti. Le-ti naj podarijo muzejski zbirki darila, značilna za državo, kjer agenti delujejo. Vse to naj simbolizira povezanost Slovencev prek svoje Splošne plovbe s svetom — in obratno. Nekatera darila so nenavadne dragocenosti, na primer tip stare ladje, izrezljan iz enega

Iz zbirke portoroškega muzeja o delovanju Splošne plovbe Piran: maketa Martina Krpana, ene izmed prvih ladij Splošne plovbe Piran

samega kosa slonovine, kjer je izrezljana tudi notranjost z vrati in okni, ki se odpirajo itd.

Vrt oziroma park je rezerviran za postavitve strojnih delov sodobnih ladij. To so navadno eksponati velikega obsega, ki ne sodijo v sobo, temveč v odprt prostor. Treba bo seveda najprej park prirediti za razstavni prostor, potem bo delo steklo tudi tu.

Splošna plovba je dvema izvedencema, ki sta portoroško zbirko uredila in »postavila na noge«, to je, Zdravku Marenčiču, kustosu za zgodovino pomorstva v Piranu, in Ilonki Hajnal, preparatoriki Pomorskega muzeja, podelila izredni priznanji za oblikovanje in strokovno prepariranje ter restavriranje predmetov in za veliko prizadevnost pri delu v novem muzejskem oddelku.

Portoroški oddelek piranskega pomorskega muzeja je sicer za javnost odprt, nikakor pa še ni sklenjeno spopolnjevanje zbirk. Tako na primer obiskovalci upajo, da bosta Splošna plovba Piran in muzej »Sergej Mašera« izdelala vsaj eno veliko geografsko karto pomorskih linij, ki jih vzdržuje Splošna plovba in navedbo središč, kjer delujejo njeni agenti. Za obiskovalce bi bilo enako koristno, če bi mogli že pri vходу kupiti lepo opremljeno knjižico s historiatom slovenske pomorske dejavnosti nasploh in še posebej z razvojem Splošne plovbe, z navedbo vseh njenih plovnih objektov, njihovih lastnosti in podobno. Za tujce v tujih jezikih. Tudi s takšno literaturo bomo širili zanimanje Slovencev za morje, za svojo pomorsko zgodovino.

Jože Sorn

Muzejska zbirka Radenske v Radencih

Oktober 1969 so v Radenski praznovali 110-letnico polnjenja mineralne vode iz radenskih vrelcev. Ob tem jubileju so odprli za javnost tudi muzejsko zbirko, ki je predstavljena v enem izmed starejših stavb v zdraviliškem parku.

Zametek zbirke je požrtvovalno ljubiteljsko muzejsko delo nekdanjega uslužbenca Radenske Ernesta Markuša, ki je vrsto let zbiral najrazličnejše gradivo za zgodovino Radenc in Radenske. Ob tem delu pa je skrbel tudi za stavbo muzejske zbirke, ki so jo delavci Radenske s svojimi sredstvi leto za letom obnavljali. Prav to skrb za primerno gradbeno in tehnično urejenost stavbe moramo še posebej poudariti, saj poznamo sicer na Slovenskem številne primere krajevnih muzejev in muzejskih zbirk, ki domujejo v zares neprimernih prostorih.

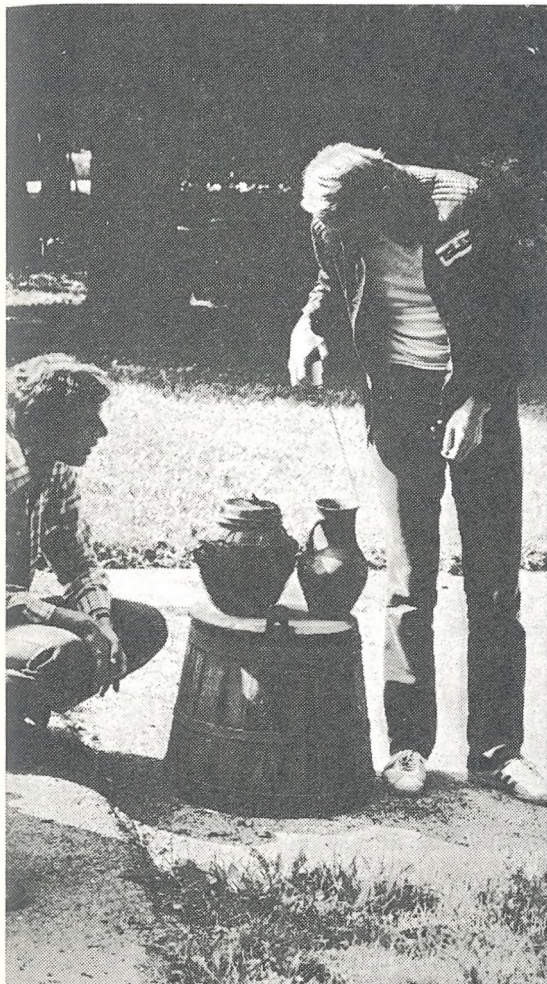
Pri zbiranju gradiva za zgodovino Radenske so Markuš in njegovi sodelavci zbrali

tudi nekaj etnoloških predmetov, materialno kulturnih sestavin kulture prebivalcev širšega območja Radenc. To gradivo je bilo razstavljeno po nekih preteklih merilih, kar je bila seveda posledica nestrokovnega, to je ljubiteljskega pristopa. Zato so se predstavniki Radenske povezali s PZE za etnologijo na Filozofski fakulteti v Ljubljani in se domenili, da bo PZE s svojimi študenti in zunanjimi sodelavci uredila etnološki del muzejske zbirke Radenske ter pripravila tudi strukturo celotne muzejske zbirke. (Ob tem moramo pojasniti, da PZE za etnologijo že nekaj let organizira za svoje študente terenske prakso, ki je povezana predvsem z vključevanjem v konkretne raziskovalne in delovne naloge. Pri takem delu dobijo študentje bogate izkušnje za svoje bodoče poklice).

Že prvi pregled gradiva, ki je bilo zbrano in delno urejeno v radenski muzejski zbirki, je pokazal, da naj bi zbirka obsegala dva dela: zgodovinski pregled polnjenja mineralne vode in zdraviliške dejavnosti in etnološki prikaz kulture in načina življenja prebivalcev širšega območja Radenc. Ker je bilo zgodovinsko gradivo že zbrano in razstavljeno, smo se odločili, da tega dela zbirke za zdaj ne bi spreminjali, čeprav bi bilo to v bodoče tudi potrebno (zlasti zaradi nekaterih muzeološko neprimernih pristopov in želji po večji povednosti razstavljenega gradiva). Temeljitje se je bilo treba lotiti etnološkega dela muzejske zbirke.

PZE za etnologijo se je povezala s Pokrajinskim muzejem v Mariboru (Tone Petek, kustos za etnologijo) in s štiričlansko študentsko ekipo pričela s terenskim delom pod mentorstvom asist. Janeza Bogataja. Sledilo je urejanje zbranega gradiva (predmeti, fotografije, zapisi) na kartotečne obrazce; s tem pa je bilo že narejeno tudi dokumentacijsko izhodišče muzejske zbirke.

Etnološki del muzejske zbirke je postavljen v dveh prostorih, in sicer začasno, saj je po načrtih, ki so jih v Radenski sprejeli po pogovorih s predstavniki Pokrajinskega muzeja v Mariboru in PZE za etnologijo, dogovorjeno, da se bo v bodoče etnološki del zbirke v celoti preselil v 1. nadstropje muzejske zbirke. Etnološko zbirko sestavljajo fotografije, besedila in predmeti v okviru nekaterih zaokroženih kategorij: območje, prebivalci, migracije, sledi pregled bivališč in bivalne kulture, obsežen je prikaz gospodarskih panog (poljedelstvo in živinoreja, vinogradništvo, oljarstvo in druge panoge), poseben razdelek je namenjen obrtnikom in rokodelcem. Poudarek so namenili tudi spremembam družbenih odnosov in njihovim spremembam (viničarji, želarji, kmetje, delavci). Kratek

Dokumentiranje predmetov za muzejsko zbirko Radenske (foto: M. Meglič, junij 1979)

pregled so namenili informaciji o uživanju in uporabi mineralne vode, saj vemo, da je npr. kultura pitja brizganca (»špricer«) na tem območju dokumentirano starejša od uvedbe stekleničene Radenske na tržišču (pred 110 leti). To dokazujejo poleg starejših arhivskih virov tudi še nekateri današnji izviri mineralne vode, h katerim npr. v času košnje ali trgatve hodijo z lončenimi vrči ali z emajliranimi posodami po mineralno vodo, ki jo prilivajo belemu domačemu vinu. Povezanost prebivalstva z mineralno vodo in z Radensko kot največjo delovno organizacijo na tem območju pa je danes še večja. Javlja se na vseh področjih, od gospodarskih do družbenih in duhovnih. Že pred vojno je zdravilišče omogočalo številnim prebivalcem zaposlitev. Tu so bili čuvaji, sobarice, kuharice in seveda delavci v polnilnici Radenske. Nekateri so nosili zdraviliškimi gostom prodajati jajca in mleko. Le obrtniki so v manjši meri prišli na svoj račun. Tako je npr. znan primer mizarja,

ki je zdraviliškimi gostom prodajal šahovske mizice.

Poseben del etnološkega prikaza Radenc in okolice je spominska soba lončarjev Berdenov, ki so bili najbolj znani lončarji tega območja. Lončarska delavnica Berdenov je delovala čez 50 let v bližnjem naselju Hrastje—Mota. Analiza članov družinske skupnosti od začetka stoletja do danes je pokazala, da je bilo od 14 članov te skupnosti kar 6 izučeni lončarjev. S smrtjo zadnjega, Alojza Berdena (1974), je prenehala tako značilna obrtna dejavnost tega območja. V spominski sobi lončarjev Berdenov so predstavljeni številni njihovi izdelki, ki jih je bilo še moč dobiti na terenu, lončarski kolovrat (»šajba«), nekaj orodja in fotografije, ki prikazujejo zadnjega lončarja Alojza Berdena pri delu in prodaji lončevine na sejmu.

Za postavitev etnološke zbirke so študentje etnologije zbrali na terenu veliko število predmetov in posneli številne fotografije, ki dodatno ilustrirajo način življenja prebivalcev na območju Radenc. Če že govorimo o zbiranju predmetov, velja ob koncu pripomniti še naslednje: širše območje Radenc leži v neposredni bližini naše meje z Avstrijo. Za celotno območje je značilno, da so v zadnjih 10—15 letih intenzivno odnašali številne dokumente (zlasti predmete) preteklega načina življenja čez mejo. Ljudje so prodajali predmete za smešno nizke cene ali pa so jih celo darovali. Tudi naši zdomci, ki jih je na tem območju precej, so veliko »prispevali« k temu masovnemu odnašanju. Vsa ta dejstva dokazujejo stopnjo odnosa prebivalstva do njihove dediščine, za kar pa niso sami niti krivi. Zato je bila želja snovalcev muzejske zbirke v Radencih, da bi le-ta predvsem delovala kot vzgojna, da bi prispevala k oblikovanju odnosa do kulturne dediščine neposrednega življenjskega okolja tukajšnjih prebivalcev.

Janez Bogataj

Kamnik v arhivskih virih

Ob 750-letnici mesta Kamnika, ki so jo Kamničani praznovali skozi vse leto 1979, je Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota za Gorenjsko, pripravil razstavo arhivskih dokumentov, pomembnih za zgodovino Kamnika. Dolgo obdobje in velika količina zgodovinskih virov, zlasti od 16. stoletja dalje, sta vzrok da so bili razstavljeni le izbrani dokumenti na osnovi časovnega traku. Poseben problem pri arhivskih razstavah je zavarovanje dokumentov, ki pa ga je zelo uspešno rešil oblikovalec razstave inž. arch. Matija Suhadolc.

Najstarejši arhivski dokumenti za kamniško zgodovino so v arhivskih ustanovah v tujini. V celovškem arhivu najdemo dokumente iz 12. stoletja, v katerih se že omenja ime Kamnik (Stein). V istem arhivu je tudi listina iz leta 1229, v kateri se prvič omenjajo meščani Kamnika (civium steynensium). Ta omemba je bila osnova za praznovanje 750-letnice mesta. V Kapiteljskem arhivu v Čedadu najdemo listino z dne 6. februarja 1202, v kateri sta med drugim omenjena dva gradova v Kamniku (duo castelle de Staine).

Listinsko gradivo za zgodovino Kamnika najdemo še v arhivih v Gradcu, Vidmu, na Dunaju in drugod.

V Sloveniji so najstarejši dokumenti za Kamnik zbrani v Arhivu Socialistične republike Slovenije, v Nadškofijskem arhivu v Ljubljani in v Zgodovinskem arhivu Ljubljana.

Listina, datirana z dne 26. januarja 1243, potrjuje listino iz leta 1229; v listini z dne 26. aprila 1277, ki je bila izdana v Kamniku, so prvič po imenih zapisani štirje kamniški meščani in prvič imenovana skupnost meščanov, kar predstavlja prvo fazo v razvoju mestne avtonomije. Na listini z dne 29. junija 1373 je obešen eden najstarejših pečatov mesta Kamnika. (B. Otorepec: Prebivalstvo Kamnika v srednjem veku, Kamniški zbornik II, 1956, str. 74) Dokumenti iz 14. stoletja kažejo začetke trgovine in obrti v mestu. Zelo pomemben dokument za proučevanje kamniške zgodovine v 15. in v začetku 16. stoletja je Privilegijska knjiga mesta Kamnika iz leta 1528. 9. marca 1528 je kralj Ferdinand I. na prošnjo sodnika in kamniškega mestnega sveta potrdil vse privilegije, ki jih je mestu dal on in njegovi predniki. V knjigi so zapisani privilegiji od leta 1362 do leta 1528.

Za 15. in 16. stoletje je ohranjen urbar gospostva Kamnik, pojavijo se cehovska pravila, sezname obratov na vodni pogon ob bregovih Kamniške Bistrice ter trgovske knjige upnikov in dolžnikov.

Skozi vso zgodovino Kamnika so odigrali pomembno vlogo gozdovi v Kamniški Bistrici. Meščanom so dajali kurjavo, gradbeni material, fužinarjem rudo in oglje, okoliškim kmetom pa pašo za živino in kurjavo, kar je bil vzrok za nenehne spore z meščani. Že dokumenti v Privilegijski knjigi mesta Kamnika urejajo odnose o gozdovih med kamniškimi meščani in okoliškimi kmeti; iz druge polovice 18. stoletja pa imamo ohranjen razdelilnik lesa med meščani na osnovi plačanih davščin. V drugi polovici 19. stoletja je nastala posebna ustanova, ki se je ukvarjala z bistriškimi gozdovi — Kamniška meščanska korporacija.

Leta 1868 je bila ustanovljena Narodna čitalnica v Kamniku, za leto 1882 pa so ohranjena pravila Prvega slovenskega pevskega društva Lira v Kamniku. Leta 1890 je iz Ljubljane v Kamnik pripeljal prvi vlak. Med bogato dokumentacijo planinskega društva Kamnik najdemo delovodniški zapis, da je bila 19. julija 1893 ustanovljena podružnica Slovenskega planinskega društva v Kamniku. Na prelomu 19. v 20. stoletje je začela delovati Mestna hranilnica.

Za obdobje od leta 1850 do začetka druge svetovne vojne in za obdobje po letu 1945 najdemo največ arhivskega gradiva v Zgodovinskem arhivu Ljubljana. Ta hrani tudi poselski zapisnik občine Kamnik, v katerem je leta 1911 vpisan Josip Broz kot delavec v tovarni Titan. Iz tega časa je ohranjena tudi fotografija Josipa Broza s skupino Titanovih delavcev.

Od začetka 20. stoletja dalje je Kamnik vse bolj postajal turistično mesto, zlasti še, ko je v mestu zaživel kopalški turizem.

V dvajsetih letih tega stoletja se je v Kamniku razširilo stavkovno gibanje. V tovarni Titan so stavkali leta 1920 in leta 1928. V tem desetletju sta postala častna meščana Kamnika domačin general Rudolf Maister in pesnik Oton Župančič. Konec desetletja je Kamničane vznemirjal projekt nove železniške proge od Šmartnega ob Paki preko Tuhinjske doline čez Kamnik v Kranj.

Za obdobje druge svetovne vojne je največ dokumentacijskega gradiva v Arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, v Zgodovinskem arhivu CK ZKS in v arhivu Gorenjskega muzeja v Kranju. Ohranjeno je poročilo orožniškega okrožja Kamnik, ki dokazuje, da se je vstaja na Kamniškem začela 27. julija 1941. O nemškem terorju priča plakat z dne 30. junija 1942, ko so usmrtili 8 talcev. Razvoj Osvobodilne fronte, partije in narodne oblasti predstavljajo dokumenti Okrožnega odbora in Okrajnega odbora Osvobodilne fronte Kamnik ter partijskih komitejev.

Zadnji del razstave je prikazoval prvih pet let socialistične izgradnje. Opravljene so bile demokratične volitve v ustavodajno skupščino Jugoslavije, nova oblast pa je izvedla vrsto revolucionarnih ukrepov (zaplembe, nacionalizacije, agrarna reforma, menjava denarja, itd.).

Razstavo smo zaključili z zapisnikom o volitvah v prvi delavski svet in fotografijo članov prvega delavskega sveta v Titanu — ti dokumenti so še v arhivu tovarne Titan.

NOVE PUBLIKACIJE

Zbornik občine Domžale. Izdala in založila Kulturna skupnost občine Domžale, 1979. 441 str.

Pred nami je obsežen in pester zbornik, ki je izšel ob 20—letnem jubileju izoblikovanja domžalske občine v današnjih mejah ter prinaša prispevke 19 avtorjev. Lahko rečemo, da je to lep primer dobro pripravljenega krajevnega zbornika, ki prinaša razprave in članke o razvoju ozemlja domžalske občine od najstarejših časov do danes. Prvi del zbornika obsegajo referati z znanstvenega posvetovanja slovenskih zgodovinarjev o problematiki krajevne zgodovine, ki je bilo maja 1977 v Domžalah in na katerem so posamezni referenti osvetlili določena dogajanja in procese v različnih zgodovinskih obdobjih na območju sedanje domžalske občine.

V drugem delu zbornika pa avtorji prikazujejo značilnosti razvoja domžalske občine v obdobju socialistične graditve.

Uvodni besedi predsednika skupščine občine Domžale Jerneja Leniča sledi poročilo predsednika Zgodovinskega društva za Slovenijo Ignacija Vojeta o prvem simpoziju o krajevni zgodovini v Domžalah in o pomenu krajevne zgodovine na sploh. Potem pa se zvrstijo posamezni prispevki.

Mirina Zupančič je v prikazu Arheološki najdišči Trojane in Mengeš osvetlila arheološko podobo domžalske občine.

Ferdo Gestrin v razpravi Obdobje fevdalizma na ozemlju domžalske občine v luči zemljiškega gospostva Jablje oriše poglobitve značilnosti fevdalnih odnosov na celotnem območju domžalske občine ter analizira urbar zemljiškega gospostva Jablje iz 18. stoletja. Posebej se tudi ustavi ob kolonizaciji tega ozemlja, podložniških dajatvah in drugih obveznostih, ki se kažejo iz omenjenega urbarja, dalje prikaže dodatni zaslužek kmetov z njihovim vključevanjem v promet na poglobitvi prometni smeri proti morju, ki je šla čez ozemlje sedanje domžalske občine, pri tem seveda tudi v kupčevanje in trgovino. Poudarja pa tudi poseganje podeželskega prebivalstva v rokodelsko dejavnost (že v 18. stoletju pletenje slamnikarskih kit).

Prav svojevrsten in zanimiv je prispevek Toneta Ravnikarja Domžale v luči gospostev, hišnih posestnikov, ulic in hišnih številok od 1811 do 1955. V posebnih tabelah so prikazane ulice in hišne številke, gospostvo, ki je 1811. leta bilo lastnik kajže, grunta, 1/2 grunta itd. ter imena lastnikov posameznih hiš oziroma posesti leta 1811, do 1825, 1850, 1923 in 1955.

Vasilij Melik govori o upravnem razvoju na domžalskem območju od začetka 19. stoletja do leta 1941, in sicer prikaže štiri statistično—upravne enote, ki so nastale v času razsvetljenega absolutizma: številne oddelke oziroma kraje in naselja, katastrske občine, občine in okraje. Jože Žontar je osvetlil zgodovinski razvoj domžalskega območja v prvi polovici 19. stoletja predvsem z vidika kmetijskega gospodarstva in se ob tem dotaknil tudi neagrarnih panog, kot so trgovina, prevoznništvo, obrt.

Katarina Kobe-Arzenšek je v prispevku z naslovom Iz preteklosti slamnikarstva v domžalski okolici s poudarkom na domačih proizvajalcih prikazala prvo in do prve svetovne vojne tudi edino domžalsko industrijsko panogo — slamnikarstvo od njenih začetkov v 18. stoletju do leta 1939. Številni statistični podatki, ki jih objavlja, pričajo o res bogati proizvodnji.

Razmah delavskega gibanja na domžalskem območju v drugi polovici tridesetih let in krepitev vloge partije v njem je razprava Miroslava Stiplovska. V njej je na osnovi časopisnih, arhivskih in spominskih virov ter literature prikazal razvoj delavskega in ljudskofrontnega gibanja ter nenehno krepitev vloge partije v njem. Poudaril je, da pomeni veliko prelomnico v delavskem gibanju in tudi v družbenopolitičnem razvoju na domžalskem območju zmagovita stavka papirničarjev v Bonačevi tovarni na Količevem 1935, ki je opogumila delavstvo drugih domžalskih tovarn, da se je sindikalno organiziralo in začelo uspešno bojevati. Pomembno organizacijsko in usmerjevalno vlogo v delavskem gibanju na tem področju je opravila partijska celica Dob—Prevoje, ki je 23. maja 1937 pomagala organizirati ljudskofrontni shod na Taboru nad Ihanom.

Problematiko NOB obravnavajo naslednje tri razprave. Vstaja na kamniškem in domžalskem območju je prispevek Ivana Vidalijskega, ki je z njim želel strniti dosedanje podobe in dognanja o vstaji na raškiškem (Posavje) in kamniško—domžalskem območju ter poudariti nekatere posebnosti, ki jih ima ta vstaja v primerjavi z oblikami vstaje drugod po Sloveniji. Tehtna razprava Toneta Ferenc Polom raznarodovalnih načrtov nemškega okupatorja v okrožju Kamnik, ki temelji na obsežnem arhivskem gradivu, obravnava zlasti tri vprašanja: neuspeh ponemčevanja okupatorjeve uprave v občinah, polom okupatorjevega šolstva in neuspeh okupatorjevih kolonizacijskih načrtov.

O pomenu preučevanja zgodovine NOB na posameznih območjih in o nekaterih posebnostih razvoja NOB na domžalskem in kamniškem področju piše Metod Mikuž.

Drugi del zbornika, ki je posvečen povojnem razvoju in dogajanjem, uvajata dva prispevka predsednika občine Domžale Jerneja Leniča. Prvi z naslovom Nekaj poglavitnih značilnosti razvoja domžalske občine po osvoboditvi daje kratek prikaz nekaterih posebnosti v razvoju na demografskem, gospodarskem in družbenem področju ter samoupravni organiziranosti. V drugem pa s pomočjo bogatih statističnih podatkov ilustrira gibanje števila prebivalstva domžalske občine (od 1869 do 1974 se je prebivalstvo podvojilo, samo v letih od 1910 do 1961 je naraslo za 43 %). Posebej je poudarjen tudi vpliv Ljubljane na gibanje prebivalstva na eni strani s priseljevanjem in na drugi z izredno veliko dnevno migracijo. Opozoril je tudi na dejstvo, da je med vsemi zaposlenimi v domžalski občini kar 56 % žena.

Razvoj občine Domžale kot družbenopolitične in samoupravne skupnosti je prikazal Janko Gedrih, medtem ko sta Milan Marolt in Franc Škerjanc napisala prispevek o gibanju gospodarstva v letih 1965 do 1975. Janez Kovač in Franc Škerjanc sta avtorja članka Komunalna in stanovanjska gradnja. Sledi še obsežen prispevek Karla Kušarja o razvoju nekaterih organizacij na območju domžalske občine. Opisanih je kar 26 delovnih organizacij. Isti avtor je prispeval še krajši članek o društveni dejavnosti. Ob koncu naj omenimo tudi bogat prispevek Jakoba Černeta Nekateri kazalci razvoja družbenih dejavnosti v občini Domžale, kjer so prikazani otroško varstvo, vzgoja in izobraževanje, kulturna dejavnost, knjižničarska, založniška, muzejska, spomeniškovarstvena dejavnost, dalje arhivska, glasbena, likovna, telesnokulturna dejavnost ter zdravstvo in socialno varstvo.

Zbornik prinaša okrog 200 fotografij, tu so tudi zemljevidi in skice. Opravljeno je bilo pomembno delo na področju raziskovanja krajevne zgodovine, ki je marsikateri občini ali območju lahko za vzgled.

Olga Janša-Zorn

Pogledi na etnologijo, Partizanska knjiga, Pogledi 3, Ljubljana 1978, 454 s., il.

V nasprotju s prvima dvema deloma v zbirki Pogledi, ki sta plod dela posameznikov, se tudi po formalni strani kaže razlika s tretjo knjigo te zbirke — »Pogledi na etnologijo«. Knjigo sestavlja 12 razprav (prispev-

kov) devetih avtorjev, kar potrjuje našo misel o veliki različnosti tako v metodološkem kot tudi v siceršnjem predmetnem pogledu. Delo nazorno ilustrira razpon sedanje slovenske etnologije z razlikami v predmetu, tehniki dela in metodologiji. In če smo že zapisali »slovenske«, moramo opozoriti, da bi moral biti pravi naslov dela »Pogledi na slovensko etnologijo«, kar pa je menda pri urejanju knjige pomotoma izpadlo. Pod pričujočim naslovom pričakujemo temeljite teoretične in metodološke pretrese, to je poglede na stroko. Tako pa je že ugotovljena metodološka in metodična diferenciranost dokaj jasno zaznavna v dveh delih: en del knjige resnično določajo »pogledi na etnologijo«, drugega (obsežnejšega) pa le »pogledi etnologije«.

Pogledi na (slovensko) etnologijo so izšli (čeprav z zamudo,) v času, ko slovenska etnologija določneje nakazuje razširjene in preoblikovane predmetne okvire ter konkretizira svoja nova izhodišča tudi s številnimi raziskovalnimi rezultati. Pogledi naj bi torej bili v nekem smislu slika tega dogajanja, vrednotenje lastne stroke in tudi odsev prizadevanj. Vendar: zdi se, da je stroki to že bolje uspelo na drugih mestih in predvsem tudi vsebinsko poglobljeno, v večjem obsegu (seveda ne kvantitativno!). Naša pripomba velja predvsem nekaterim tematskim predstavitev.

Med poglede na (slovensko) etnologijo moramo utvrditi le prispevka Slavka Kremenška o Družbenih temeljih razvoja slovenske etnološke misli in Angelosa Baša o »Ljudstvu« in »ljudskem« v slovenski etnologiji. Kremenškova historično materialistična analiza družbenih temeljev razvoja slovenske etnološke misli je analitični »obračun« razvoja stroke in dokaj trdno ogrodje bodočemu podrobnemu pregledu zgodovine stroke. Zlasti je zanimiva njegova poglobljena kritika pozitivističnih postavk v slovenski etnologiji in odkrivanje njenih družbenih korenin. Tako spoznamo izvire nekaterih postavk, ki so v stroki tudi še danes (vendar že okrneno) prisotne in pomenijo včasih motiv za razhajanja v stroki. Menimo, da nekateri prispevki v Pogledih sami potrjujejo Kremenškove ugotovitve.

Angelos Baš je usmeril svoje razmišljanje k opredelitvi predmeta etnologije. Dokazuje neopredeljivost kategorij »ljudstvo, ljudski« v nasprotju z nekaterimi avtorji, ki v njih še vedno vidijo predmet etnološke vede. Z dokazovanjem njune neopredeljivosti jima obenem odreka tudi znanstveno uporabnost. Namesto vseh dilem, ki se pojavljajo v zvezi

z omenjenimi kategorijami, Baš predlaga uvedbo nove kategorije »način življenja«, Ta nam je v zgodovinskem razvoju naše stroke že kar dobro znan in se kot termin za opredeljevanje etnologije pojavi že leta 1963. Z »načinom življenja« se danes ukvarjajo že tudi druge vede (zlasti »popularno« npr. pri sociologiji), vendar pa je treba zapisati, da je ta kategorija v slovenskem družboslovju zares pognala svoje korenine in dala prve rezultate prav v okvirih slovenske etnologije.

Sicer pa Pogledi na (slovensko) etnologijo prinašajo tudi starejše že objavljene razprave in nekatere pretekle poglede. Tako je v celoti ponatisnjena Vilka Novaka Sestava slovenske ljudske kulture, ki je bila objavljena že v Razpravah SAZU (1958). Tudi Nika Kureta prispevek O šegi in njeni spremenljivosti kljub obetavnemu naslovu ne prinaša nič novega in zbrano predstavlja avtorjeva dosežanja gledanja na ta vprašanja. Prispevek Toneta Cevca o Etnološki pričevalnosti materialne kulture smo kar težko čakali, še posebno zato, ker se je prav na tem področju v stroki precej spremenilo. Ob poudarjanju razmerja med predmetom in človekom — nosilcem materialno kulturne sestavine se odpirajo nove naloge. Vendar je Cevčev prispevek zares le pravi »pogled etnologije«, saj je napisan kot seštevek misli številnih avtorjev o posameznih materialno kulturnih področjih in je zato le neke vrste »katalog«. Ostali prispevki posegajo na posamezna specializirana področja stroke, poskušajo podati sintezo dosedanjih raziskav ali smernice za bodoče raziskave (Marija Makarovič, Govorica noše; Marija Makarovič, Medsebojna pomoč na vasi v jugovzhodni Sloveniji; Marija Makarovič, O življenju kmečkih poslov na Slovenskem; Zmaga Kumer, Ljudska pesem v sodobnosti; Zmaga Kumer, Godčevstvo in sodobni instrumentalni ansambli na Slovenskem; Gorazd Makarovič, Pogledi na ljudsko likovno umetnost; Ivan Sedej, Problemi likovne in socialne opredelitve slovenske ljudske umetnosti).

Bistvena pomanjkljivost Pogledov na (slovensko) etnologijo je tudi v skromni predstavitvi metode stroke, ki naj bi vzporedno in enakovredno sledila njenim metodološkim izhodiščem. Na pomanjkanje metode v Pogledih je med drugimi opozoril tudi že prof. dr. Bogo Grafenauer na predstavitvi knjige v okviru Marksističnega centra Filozofske fakultete. Metodična pomanjkljivost doseže svoj vrh zlasti v ilustrativnem gradivu, tj. pri fotografijah k prispevkoma Toneta Cevca in Marije Makarovič. Fotografija, risba ali druge vrste virov predstavljajo danes (ali naj bi predstavljale) organsko celoto z raziskavo. V Pogledih na (slovensko) etnologijo pa imamo

opraviti s »tradicionalno« podobo, ko raziskavo »krasijo«, dodatno »ilustrirajo« bolj ali manj povedne, »dobre«, »zgovorne« fotografije. Vendar pa je njihova govornica nema.

Janez Bogataj

Arhivi, Glasilo Arhivskega društva Slovenije, št. 1, Ljubljana 1978, str. 88

Slovenski arhivski delavci smo že dalj časa čutili potrebo po lastnem strokovnem glasilu, v katerem bi imeli možnost za objavljanje razprav in člankov iz arhivske teorije in prakse. V glasilu želimo sodelovanja vseh, ki jih zanima arhivska problematika, tako iz vrst tistih, ki gradivo »ustvarjajo« kot tudi tistih, ki ga »uporabljajo«.

Po sklepu slovenjgraškega posvetovanja arhivskih delavcev leta 1974 je prišlo do osnovanja revije, ki je zaradi nekaterih začetnih težav izšla šele leta 1978. Tik pred izidom pa je že druga številka, v kateri bodo izšli tudi referati s posvetovanja arhivskih delavcev v Radencih leta 1979 na temo gradivo od srede 18. stoletja do danes.

Prva številka ima več delov, od katerih glavni nosi naslov Razprave in članki. V njem so izšli referati s 7. zborovanja arhivarjev v Slovenj Gradcu leta 1974. Uvodoma je Marija Oblak — Čarni, takratna predsednica Arhivskega društva Slovenije, podala poročilo o 20-letnem delovanju društva. Bogo Grafenauer je prispeval razmišljanje o usklajevanju dela arhivov s programom zgodovino-pisja, z opozorilom na tesno medsebojno sodelovanje pri objavljenju virov. Metodološko razpravo o raziskovanju, evidentiranju in snemanju arhivskega gradiva v tujih arhivih je podala Ema Umek. Ostali referati se nanašajo na problematiko arhivskih virov v domačih in tujih arhivih za posamezna obdobja ali področja slovenskega etničnega prostora. Ti referati so naslednji: O virih za freisinško in briksensko posest na Slovenskem (Pavle Blaznik), Gradivo za starejšo zgodovino Ljubljane v nekaterih italjanskih in avstrijskih arhivih (Božo Otorepec), Pregled arhivov na Tržaškem (Samo Pahor), Gradivo za našo zgodovino industrije od 1720 do 1860 v nekaterih avstrijskih arhivih (Jože Šorn), Evidentiranje virov za zgodovino Prekmurja (Franc Šebjančič), Viri za zgodovino delavskega gibanja pri Slovencih v avstrijskih arhivih (Franc Rozman), Gradivo za zgodovino Slovencev v upravnih fondih, ki jih hranita Županijska arhiva v Szombathelyju in Zalaegerszegu (Antoša Leskovec), Viri za preučevanje revolucionarnega leta 1919 v Prekmurju (Jurij

Tittl), Gradivo za zgodovino Slovencev med dvema vojnama v jugoslovanskih arhivih zunaj Slovenije (Miro Stiplovšek), Viri za sodobno zgodovino Slovencev izven SR Slovenije (Dušan Biber), Gradivo za zgodovino narodnoosvobodilnega boja na Slovenskem v arhivih zunaj Slovenije (Tone Ferenc), Arhivsko gradivo za preučevanje zgodovine slovenskega jezika (Breda Pogorelec). Iz objavljenih referatov je Ema Umek sintetizirala zaključke posvetovanja o raziskovanju in evidentiranju virov za slovensko zgodovino.

Vsebinsko bogata je rubrika o delu arhivov in arhivskih organizacij: v njej so poročila o 7. in 8. zborovanju arhivskih delavcev Slovenije v Slovenj Gradcu in Kočevju (1977), poročila o obiskih v tujih arhivih (Nacionalnem arhivu v Parizu in arhivu maršala Marmonta v Châtillon/Seine, Univerzitetnemu arhivu v Jeni, pri madžarski arhivski direkciji in v skopskih arhivih), o posvetovanjih in tečajih (o posvetovanju o arhivskem gradivu kot viru za zgodovino KPJ—ZKJ leta 1977 v Novem Sadu, o mednarodnem arhivskem tečaju v Parizu ter tečaju za delavce iz registratur v Ptuju), o dveh arhivskih razstavah v Piranu (Piran v ohranjeni in zapisani besedi, leta 1977) in Slovenj Gradcu ter Ravnah na Koroškem (Arhivsko gradivo in njegovo varstvo, leta 1974), kot tudi aktualna poročila o prizadevanjih za izboljšanje razmer v slovenski arhivski stroki (Pismo o stanju arhivske službe v SR Sloveniji ter o predlogih Komisije za zgodovino revolucionarnega gibanja pri UK ZKS in Arhivskega društva Slovenije za izboljšanje obstoječega stanja, leta 1974, Razprava o arhivih v Skupščini Socialistične republike Slovenije, leta 1977, Študij arhivistike na oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, ter o delu strokovne komisije za arhivistiko pri Področni raziskovalni skupnosti za humanistične in zgodovinske vede).

Zanimiva za raziskovalce je rubrika Obvestila o pomembnejšem gradivu v domačih in tujih arhivih, v kateri je Majda Smole objavila popis gradiva iz fonda maršala Marmonta, ki se hrani v Municipalni knjižnici v Châtillon/Seine, s poudarkom na gradivu, ki se nanaša na jugoslovansko ozemlje.

Informativnega značaja je rubrika Nove pridobitve v slovenskih arhivih, ki žal prinaša le pridobitve v letu 1976 v Arhivu SRS, Zgodovinskem arhivu Ljubljana in Pokrajinskem arhivu Maribor.

V ostalih rubrikah so ocene in poročila o publikacijah, bibliografije arhivskih delavcev (v tej številki za leto 1976) in osebne vesti.

France Štukl, Zapisniki in drugi izbrani dokumenti iz arhiva občine Škofja Loka 1861 do 1918. Gradivo in razprave št. 1, izdal zgodovinski arhiv Ljubljana, Škofja Loka 1979, 156 str.

S prvo številko zbirke Gradivo in razprave nadaljuje Zgodovinski arhiv Ljubljana znano serijo publikacij Razprave Mestnega arhiva ljubljanskega, v katerih so v obdobju od leta 1958 do 1977 izšli 4 zvezki, posvečeni zgodovinskim študijam iz ljubljanske zgodovine. Do spremembe naslova te serije je prišlo zaradi nove vsebinske usmeritve, saj bo poleg študij iz lokalne zgodovine poudarek predvsem na objavah in prikazih arhivskega gradiva. Prostorsko bo pokrivala območje celega zavoda, to je poleg ljubljanske regije tudi Gorénjsko, Dolenjsko in Belo krajino.

Občinski zapisniki in izbrani dokumenti, ki so izšli v prvi številki, se hranijo v arhivskem oddelku Zgodovinskega arhiva Ljubljana v Škofji Loki, Blaževa 14 (bivša Kašča). Kjer so dostopni za uporabo. Avtor je z njihovo objavo želel približati arhivsko gradivo in prek njega škofjeloško preteklost čim širšemu krogu ljudi ter opozoriti raziskovalce na gradivo, ki doslej še ni bilo dovolj uporabljeno. Pri občinskih zapisnikih je uporabljena metoda dobesednih izpiskov, in sicer po kriteriju zanimivosti z različnih področij mestnega življenja, pri čemer je avtor izpustil formalne in razvlečene dele teksta. Izbrani dokumenti pa so objavljeni v celoti ali pa v povzetku.

Objavljeni zapisniki so iz obdobja 1861 do 1918, izbrani dokumenti pa iz širšega obdobja 1789 do konca prve svetovne vojne. Do leta 1882 so bili zapisniki pisani mešano (nemško in slovensko), po tem letu pa izključno slovensko. Kot zanimivost moramo omeniti jezik; ta ima prvine škofjeloških jezikovnih posebnosti, ki jih je avtor upošteval pri objavi. Kot priloge k zapisnikom so zaradi lažjega razumevanja dobe objavljeni sezname škofjeloških županov, častnih meščanov, občinskih odbornikov in svetovalcev, stanje občinskega premoženja, občinskih financ, razni pravilniki in poslovniki, ceniki in podobno.

Zaradi lažje uporabe bi bilo zaželeno, da bi avtor dodal osebni in krajevni (ledinska imena) indeks in, ker je publikacija namenjena širšemu krogu ljudi, tudi več reprodukcij dokumentov za postritev in plastičen prikaz posameznih arhivalij iz obravnavanega obdobja. Kljub temu pa je delo pomemben prispevek, saj so objave virov iz novejšje zgodovine 19. in 20. stoletja velika redkost.

Kärnten. Leistung, Fortschritt, Entwicklung, Klagenfurt 1979. Statistisches Handbuch des Landes Kärnten, Sonderheft, 247 str.

Znano je, da izdaja koroški deželni statistični urad letne publikacije z vrsto podatkov o koroškem gospodarskem, socialnem in kulturnem življenju. Ob 25-letnici izhajanja te publikacije pa je izšel še poseben zvezek z gornjim naslovom, ki naj omogoči pogled na zdajšnji družbeni razvoj avstrijske Koroške. Vsebinsko publikacija zajema naslednja vprašanja: splošne geografske in administrativne podatke, podatke o prebivalstvu ter o njegovem gibanju, statistične preglede s področja zdravstva in socialnega skrbstva, preglede posameznih gospodarskih panog od kmetijstva in gozdarstva prek energetike, industrije, obrti vse tja do prometa in turizma. Nadaljnja vprašanja, ki jih publikacija zajema, so problematika delovne sile, šolstvo, kultura, finance ter končno, sumarni pregled povojnih volitev (do vključno leta 1975). Statistični podatki so med drugim podkrepjeni s 54 grafičnimi prikazi.

Posebej naj omenimo, da v razdelku o demografskem razvoju najdemo primerjalne preglednice razvoja prebivalstva po posameznih občinah vse od leta 1869 dalje. Tako kot v siceršnjih objavah podatkov ljudskih štetij najdemo tudi v tej publikaciji podatke o strukturi (tudi gospodarski) koroškega prebivalstva. Za nas še posebej poučna pa je sumarna primerjalna tabela jezikovnih podatkov ljudskih štetij med letoma 1910 in 1971, pripravljena po posameznih jezikovnih kategorijah (za čas po drugi svetovni vojni je upoštevana tudi kategorija »windisch«). Zaman pa pri tem iščemo jezikovne in tudi siceršnje podatke štetja leta 1939, se pravi štetja, pri katerem so nacistične oblasti v nasprotju z obema ljudskima štetjema v prvi avstrijski republiki naštele največ Korošcev slovenskega jezika. . . Pač pa najdemo sumarne podatke znanega »ugotavljanja slovenske manjšine« (uradno; »tajno poizvedovanje materinščine«) z dne 14. novembra 1976, ki ga je slovenska manjšina uspela bojkotirati, tako da so tedaj oblasti na celem Koroškem naštele vsega 3941 oseb slovenskega jezika (podatki so objavljeni po političnih okrajih).

Drug sklop vprašanj, ki jih posebej omenjamo, pa zajema šolstvo. Tu naj opozorimo na preglednico o koroškem dvojezičnem šolstvu za čas med šolskima letoma 1964/65 in 1977/78. Podatki se nanašajo tako na ljudske kot na glavne (meščanske) šole. Žal pa so podatki o gimnaziji za Slovence v Celovcu

vklučeni med ostale šolske podatke ter so tako nedostopni širši zainteresirani javnosti.

Tone Zorn

Fran Zwitter, Die Kärntner Frage, Celovec 1979. Izdal Slovenski znanstveni inštitut, Celovec, 62 str.

Kot drugi zvezek zbirke »Disertacije in razprave« je konec lanskega leta izšlo delo prof. Fr. Zwitterja o koroškem vprašanju. Slovenski bralec se je z njenim prvim delom mogel seznaniti že tik pred drugo svetovno vojno, ko je izšel najprej v takratni Sodobnosti in nato kot samostojna publikacija (Koroško vprašanje, Ljubljana 1937, 32 str.). Sedaj pa je študija izšla še v nemškem jeziku in tako postala dostopna tudi bralcu, neveščemu slovenskega jezika.

V uvodni besedi avtor opozarja, da ta študija časovno sega do leta 1937. Z njo je tedaj želel pokazati, da narodnostnopolitični problemi niso razumljivi brez analize družbenih struktur ter da politična zgodovina ni le kronika političnega dogajanja. Ob drugem avtor opozarja, da je kot dopolnilo tekstu dodal nekaj novih opomb. Ne glede na zadržke, ki jih postavlja avtor, pa je treba poudariti, da gre pri študiji za eno temeljnih del za razumevanje problematike koroških Slovencev še zlasti v času med obema svetovnima vojnama, ki tako po zastavitvi problema kot po njegovem reševanju do sedaj nikakor ni bilo preseženo. V celoti študija omogoča globlje razumevanje koroškega vprašanja ter dejavnikov, ki so pred obema svetovnima vojnama in med njima vplivali nanj.

V drugem delu knjige avtor objavlja reerat o narodni zavesti v novejši zgodovini koroških Slovencev, ki ga je imel na drugih kulturnih dneh leta 1970. Podčrtati je treba, da daje razprava sintetičen pogled na koroško narodnostno problematiko, postavljen v širši evropski okvir. Časovno razprava sega tudi v čas po drugi svetovni vojni ter tako zaokroža v publikaciji predstavljeno problematiko.

Tone Zorn

Dokumenti slovenskega gledališkega in filmskega muzeja (št. 32, Ljubljana 1979, letnik XV., str. 1—112).

Najnovejša številka »Dokumentov...« ki sta jo uredila prof. dr. Bratko Kreft in Mirko Mahnič, prinaša vrsto zanimivih prispevkov.

V »Zapisu o Edvardu Kardelju« nam dr. Bratko Kreft osvetli tudi nagnjenost velikega misleca marksizma do umetnosti. Ta naklonjenost se mu je izoblikovala že v času šolanja. Posebej do literature je imel takrat veliko ljubezen — Ivan Cankar, Srečko Kosovel idr. pa so s svojimi naprednimi idejami sooblikovali njegovo revolucionarno pot. Kardelj je na učiteljsišču vodil literarni krožek, sodeloval kot pevec pri delavskem pevskem društvu Ivan Cankar. Med prvimi se je 1927 priključil Delavskemu odru Svobode, ki ga je ustanovil prav Bratko Kreft. S »Svobodo« je igral v Golouhovi Krizi, ki so jo uprizorili za prvi maj 1928 v SNG Drama.

Mirko Mahnič piše »O slovenski gledališki pomladi 1945«. Kak mesec po osvoboditvi, maja 1945, so se kulturni delavci lotili dveh zanimivih projektov za obnovo in nove perspektive slovenskega gledališča. Lotili so se organizacije (profesionalnih) dramskih in opernih gledališč tudi zunaj Ljubljane, kjerkoli je bilo to mogoče (tudi v Trstu!). Obravnavali so tudi nova izhodišča svobodnega gledališča, ki je zametavalo stare principe: tako v organizaciji in tehniki kot tudi v političnih, umetniških in estetskih izhodiščih. Navkljub nekaterim nespremenljivim postavkam (npr. prisilno delo kot oblika kaznovanja, pretirano poudarjanje »ugleda hiše«, preveč ruskih gledaliških del v repertoarju...) sta bila oba projekta zelo podrobna, široka in uporabna. Bilo je čutiti novo odgovornost, elan in vero v pomen in koristnost gledališča.

France Brenk v tej številki objavlja šesto in zadnje nadaljevanje spisov o filmu z naslovom »Slovenski NOB film«. Avtor se najprej spominja svojega odhoda iz Beograda 1947, kjer je zaman skušal prekiniti centralistične tendence Komiteta za kinematografiju pri vladi. Zavzemal se je, da bi imel komite le funkcijo koordinatorja raznovrstnih narodnih kinematografij po posameznih republikah. Aleksandra Vuča, predsednika tega komiteja in njegovega najpomembnejšega nasprotnika, imenuje za »pomembno osebnost, ki je skušala zaustaviti tok zgodovine«. Po teh sporih so Brenka premestili v Slovenijo. Tu je opravljal manj pomembne, celo neznatne funkcije, dokler ni bil imenovan za profesorja filmske umetnosti na Akademiji igralske umetnosti v Ljubljani. Kljub temu ni imel možnosti sodelovati pri oblikovanju slovenske filmske proizvodnje; ta je bila po njegovem že od začetka polna neizrazitih ustvarjalcev, ki so morali zadostiti tistim »od zgoraj« in tistim »od spodaj«. Pri tem so zamudili pomembne prilžnosti: morali bi ustvariti trden fond umetniških filmov najvišje kvalitete na temo NOB (spomini so bili še zelo živi) pa tu-

di dokumentarnih filmov o pomembnih zgodovinskih in kulturnih dogodkih za potrebe arhiva. Ustanoviti bi morali tudi filmski muzej, predvsem pa celovito slovensko filmsko šolo, kinoteko, in zgraditi nove ateljeje za umetniške filme. Boj proti filmski centralizaciji je ustvaril ugodno podlago za razvoj nacionalnih kinematografij, ki je pri nas dala tudi nekaj avtentičnih in kvalitetnih filmov.

Dragotin Cvetko ugotavlja, da je bil »Delež F. Rukavine v delu ljubljanske Opere 1918 do 1925« pomemben za prenovitev in novo utemeljitev te ustanove, za vpeljavo svežih glasbenih tokov v Slovenijo, za izšolanje potrebnih kadrov, navkljub kritikam, ki so ga odrinile, ker je avtoritativno izkoriščal svoj položaj vodenje opernega orkestra.

Františka Slivnik (»Janez Cesar — gledališki vzgojitelj«) nam najprej na kratko oriše sekcijo Ljudski oder na AIU, njen pomen in namen v prvih treh povojnih letih. Profesor te sekcije s statusom višje šole je bil igralec Janez Cesar, ki so mu pogosto pohvalno podeljevali vzdevek »ljudskega umetnika«. Potem avtorica objavlja izbor iz njegovih predavanj, ki so ohranjena v rokopisu v SMG.

To številko Dokumentov zaključujejo zapisi o življenjskih delih odrskih umetnikov, ki so umrli 1978: Eda Verdonika, pevke Štefke Polič, pevca Svetozarja Banovca; igralko Mire Danilove († 1979). Na koncu je še poročilo z razstave scenografa Miomirja Deniča in poročilo o delu SGM v 1978.

Marko Juvan

Marjan Pertot, 100 let dramskega delovanja na Proseku in Kontovelu 1878—1978, izdal in založil »Amaterski oder«, Prosek — Kontovel, 1978, brez oštevilčenja strani.

Ena izmed pomembnih oblik kulturnega udejstvovanja Slovencev v Italiji je nedvomno tudi dramsko delovanje, ki je imelo poleg drugih oblik kulturnega življenja ogromno zaslug za dvig in utrjevanje nacionalne zavesti. Po vaseh okoli Trsta so ob prelomu stoletja pričela rasti bralna društva, pevska društva, ljudski odri itd. z namenom, da se preko prosvetnega delovanja pri širokih množicah tržaškega slovenskega prebivalstva utrdi zavest o pripadnosti slovenskemu narodu.

Pred nami je kronika o dramskem delovanju na Proseku in Kontovelu, ki je izšla v založbi »Amaterskega odra« Prosek — Kontovel 1978, pripravil pa jo je Marjan Pertot, ki je skušal s pomočjo podatkov iz Edinosti, medvojnega tednika Delo in drugih tržaških časopisov kakor tudi lastnega arhiva ponazo-

riti dramsko delovanje v dveh vaseh blizu Trsta, od začetkov leta 1878 do današnjih dni.

Prosvetno delovanje na Proseku in Kontovelu ima svoje korenine že v prejšnjem stoletju, ko je bilo na Proseku ustanovljeno Bralno društvo leta 1878, nekaj let kasneje, ko je delovanje tega društva zamrlo, pa pevsko društvo »Hajdrih«. Leta 1890 je bilo tudi na Kontovelu ustanovljeno pevsko društvo »Danica«. Delovanja teh društev so bila vsestranska, saj so zajemala pevsko, igralsko in prosvetno udejstvovanje.

Po razpadu Avstroogrške monarhije in prihodu Italije se je prosvetno delovanje po mrtvilu med prvo svetovno vojno zopet okrepilo, prišlo pa je zatem obdobje fašizma, ki je z ukinjanjem časopisov, zapiranjem šol, razpuščanjem društev itd. pomenilo hud udarec kulturni dejavnosti. Leta 1924 je bil na Proseku razpuščen »Klub dramatičnih diletantov«, na Kontovelu pa so isto leto razpustili »Ljudski oder«. Sledilo je dvajsetletno obdobje prisilnega kulturnega molka do konca druge svetovne vojne, ko je ljudstvo zopet izrazilo potrebo po prosvetnem delovanju in po vsem, kar mu je bilo toliko let prepovedano.

Povojno dramsko delovanje je avtor razdelil v tri obdobja. V prvem obdobju, takoj po vojni, je bilo ustanovljeno prosvetno društvo »Ivan—Vojko«, ki je združevalo obe vasi. V drugem obdobju, ki prične leta 1948, sta bili na Proseku in Kontovelu zopet ustanovljeni dve prosvetni društvi, vsako s svojo dramsko skupino, ki sta bili aktivni do leta 1954. Tretje obdobje pa začne leta 1960, ko je bila na pobudo mladih prosvetnih delavcev ponovno oživiljena dramska dejavnost. Leta 1970 so člani dramske skupine Prosvetnega društva Prosek — Kontovel ustanovili samostojno društvo »Amaterski oder« Prosek — Kontovel, ki uspešno razširja dramsko dejavnost v obeh vaseh ter priteguje k sodelovanju širok krog vaše mladine.

Skromno opremljena brošura, pisana preprosto, nam v kronološkem zaporedju osvetljuje stoletno obdobje kulturnega delovanja na Proseku in Kontovelu. Med tekstom so objavljene slike, vabila in spore, ki so jih priredili dramski odseki posameznih društev.

Izdajo brošure 100 let dramskega delovanja na Proseku in Kontovelu 1878—1978 je omogočil »Amaterski oder« Prosek — Kontovel. Njen namen ni bil kompleksno obdelati problematiko dramskega udejstvovanja Slovencev v zamejstvu, pač pa so jo izdali zato, da bi ostalo zapisano kulturno delovanje majhnega dela slovenskega prebivalstva v vaseh Prosek in Kontovel, ki je bilo tolikokrat ovi-

rano in oteženo, pa je vsakič znova zaživelu v še večjem obsegu.

Metka Gombač

Jože Dular, Metlika skozi stoletja, Metlika 1978, 149 str.

Knjižica je druga, spremenjena in razširjena izdaja dela, ki je prvič izšlo leta 1961. Je dokaz prizadevnosti avtorja ter tamkajšnjega muzejskega društva, ki je lansko leto slavilo tridesetletnico svojega uspešnega delovanja.

Žepni format kot tudi preglednost teksta kažeta na to, da knjižica ni bila zamišljena kot znanstvena publikacija, temveč kot pripomoček turistu, ki bi rad kar najhitreje in največ zvedel o mestu in njegovi okolici. Zabej predstavljeni muzej ter kulturne in zgodovinske znamenitosti širšega metliškega to so poleg zgodovinskega pregleda še posepodročja. V primeru s prejšnjo izdajo gospodarstvo ni obdelano posebej. To je svojevrsten rezultat dejstva, da gospodarski razvoj mesta ni več toliko vprašljiv, kot je bil skoraj pred dvajsetimi leti. Kljub izrednemu deležu v NOB je bila ne samo Metlika ampak vsa Bela krajina vrsto let po zadnji vojni pozabljena in le trdoživosti in vztrajnosti tamkajšnjega prebivalstva lahko pripišemo zasluge za prekinitve neugodnih gospodarskih in populacijskih nihanj. Črnomelj je bil dolga leta upravno in je še danes šolsko središče Bele krajine, nekakšno njeno »glavno mesto«, vendar je Metlika bila in je kulturno in seveda gospodarsko pomembnejša. Tega Dular seveda ne poudarja, je pa obiskovalcu dežele med Kolpo in Gorjanci takoj jasno. Sodimo da bi interdisciplinarno preučevanje zgodovinarjev, etnografov, sociologov, slavistov in mogoče še koga dalo izredno dragocene rezultate. Če ne bi mogli v doglednem času tega opraviti za vso Belo krajino, bi lahko preučili vsaj trikotnik Metlika—Semič—Črnomelj.

Knjižica je tudi svojevrstno spričevalo posluha za kulturo tamkajšnjih odločilnih dejavnikov in iznajdljivosti muzejskih delavcev. Ta trditev je veliko izrazitejša ob primerjavi z veliko bogatejšim mestom ob Krki, kjer prvega skoraj ni čutiti, drugi pa si morajo prizadevati, da obvarujejo tisto, kar so, tudi za ceno osebnih žrtev, uspeli rešiti. Omogočiti delo tistim, ki hočejo in znajo delati, ne pa gradnja neizkoriščenih objektov — spomenikov, je edina razumna in sprejemljiva politika na tem področju.

Bistvenih vsebinskih pripomb k delu Jožeta Dularja, ki je nedvomno najboljši poznavalec tamkajšnje preteklosti, ni. Nekoliko več

razkošja v opremi knjigi ne bi škodilo, vendar bo to moč popraviti ob naslednji izdaji.

Stane Granda

Acta ecclesiastica Sloveniae (AES), 1, Teološka fakulteta, Ljubljana 1979, 190 str.

V skladu s svojimi historiografskimi prizadevanji je nedavno ustanovljeni Inštitut za zgodovino Cerkve (IZC) pod vodstvom dr. F. M. Dolinarja začel izdajati AES, v katerih naj bi se objavljali še neobjavljeni ali težko dostopni viri za slovensko cerkveno zgodovino (tudi slike) v originalnem jeziku; k vsakemu dokumentu ali skupini dokumentov naj bi redaktor napisal krajšo uvodno razpravo.

Prva številka nam prinaša naslednje razprave:

p. Metod Benedik, Instrukcija papeža Klemen VIII. za obnovo katoliške vere na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem z dne 13. aprila 1592;

France Martin Dolinar, Jožefinci med Rimom in Dunajem. Škof Janez Karel grof Herberstein in državno cerkvenstvo;

Bogo Grafenauer, Etnična vprašanja ob preureditvi lavantinske škofije na Štajerskem;

Ivan Škafar, Jezuitski misijoni v krajini med Muro in Rabo za časa katoliške obnove 1609—1730;

(opozarjam na dokument št. 4, iz katerega je razvidno, da je ogrski plemič s področja Lendave dobro razumel hrvaško);

Ivan Škafar, Oda Jožefa Košiča iz leta 1813;

(na ta tekst opozarjam klasične filologe).

Res smo lahko veseli, da je začela izhajati nova historiografska revija, ki bo, če se bo držala svojega programa, posegala na vrsto zgodovinskih področij, s katerimi je bilo vsako dogajanje v Cerkvi in okrog nje zelo povezano.

Kdor bi želel v reviji objaviti kak svoj prispevek, naj po možnosti prebere »Navodila sodelavcem AES«, kjer bo dobil točne podatke o vsebinskih in oblikovnih zahtevah uredništva.

Imam pa tale predlog: ker so uvodne razprave razmeroma kratke (večji del revije že tako pokrivajo dokumenti v tujih jezikih, ki sta in verjetno tudi bosta predvsem latinščina in nemščina), bi bilo namesto štirih povzetkov v različnih jezikih (njihova vsebina se med seboj ponekod po nepotrebnem razlikuje) najbrž bolje objaviti celoten prevod uvodne razprave v enem od svetovnih jezikov.

Janez Peršič

Jože Smej, Pastoralna dejavnost Ivanocyjevega kroga, Maribor 1975, 172 str.

Knjiga v delnem natisu (brez dokumentarnih prilog) predstavlja bralcu doktorsko razpravo, ki je bila sprejeta in zagovarjana na Teološki fakulteti v Ljubljani. Obravnava razmeroma malo raziskano in znano kulturno zgodovino Prekmurja v razdobju zadnjega desetletja 19. in prvih štirih 20. stoletja do druge svetovne vojne. Območje kulturnoduhovniškega delovanja slovenskih rodoljubov Ivanocyja, Klekla st., Baša, Kolarja, Rogača, Sakoviča in nekoliko širšega kroga njihovih somišljenikov je predstavljala Slovenska krajina. To je slovensko področje, kjer so se stikale različne narodnosti (poleg slovenske še madžarska, nemška in hrvaška) in vere (katoliška, evangeličanska, kalvinska in židovska). V prvem delu študije se pisec posveča opisu glavnih značilnosti področja in okolja, kjer je deloval Ivanocyjev krog, sodelavcem, ki so ga sestavljali, ter oblikovanju Ivanocyjevih življenjskih nazorov. Za razumevanje njihovih prizadevanj nakaže idejne struje in narodnostne pritiske, ki so ogrožali obstoj slovenstva na tem območju. Težišče raziskav je, kot moremo sklepati že iz naslova razprave, usmerjeno na okoliščine in sadove opravljanja duhovniške službe omenjenih verskih učiteljev. Avtor razčlenjuje različne vidike in smeri njihovega udejstvovanja, pri čemer opozarja na odmevnost in široko zasnovano njihovega delovanja, ki je neredko preseglo meje posameznih župnij. Stvarne posledice njihove duhovniške aktivnosti nakazuje pisec s pogostimi tabelami, omenja pa tudi pomanjkljivosti njihovega delovanja. Do večje uspešnosti na pastoralnem področju je gotovo prispevalo slovensko rodoljubje Ivanocyja in njegovih somišljenikov ter njihovo prizadevanje za uveljavitev in širjenje domačega slovenskega jezika v izobraževalni in duhovniški dejavnosti v Slovenski krajini. V okolju hudega madžarskega nacionalističnega pritiska so bila taka prizadevanja gotovo nekaj izjemnega, čeprav se pisec ograjuje od sodb o narodnostni zavesti Ivanocyja in njegovih. Razlog za to je morda v tem, da je bil kulturno—literarni vidik Ivanocyjevega delovanja že nekajkrat predmet znanstvenih raziskovanj.

Glavni vir za raziskavo je avtorju bila Ivanocyjeva kronika. Za utemeljitev svojih trditev kakor tudi za opis dejavnosti Ivanocyjevega kroga avtor pogosto priteguje v razpravo zanimive izvlečke iz nje in iz nekaterih drugih virov.

Jože Sorn

Joštov mlin. ČZDO Komunist, Ljubljana 1979, 22 str. (Spomeniki delavskega revolucionarnega gibanja in narodnoosvobodilnega boja na Slovenskem 11. zvezek)

V našem prostoru že zelo znana zbirka, ki jo skupaj izdajata založništvo Komunist in Zavod SRS za spomeniško varstvo, prinaša ob letošnjih partijskih jubilejih in ob praznovanju štiridesetletnice ustanovitve Zveze delovnega ljudstva v Celju ter II. konference KPS v Joštovem mlinu novo knjižico, lepo opremljeno s fotografskimi dokumenti. Po vrsti si slede prispevki Milana Apiha, Janka Liške in Emila Lajha.

Apih, ki je eden od udeležencev konference, se dotakne splošnih političnih razmer v Sloveniji in Jugoslaviji v obdobju okrog leta 1939 in položaja partije po nastanku ljudskofrontnega gibanja, vendar so osnova članka spomini na vodilne partijske delavce in revolucionarje, ki so zaradi brezposelnosti ustanovili manjšo mehanično tkalnico s katero so se iz Savinjske doline preselili v mlin Melhiorja Jošta na obrobju Celja, na skupno življenje in delo in na konferenco samo.

Liška je v prispevku pod naslovom Oris ljudskofrontnega gibanja v Sloveniji 1934—1941 pregledal razvoj postopnega združevanja naprednih protifašističnih sil okrog KPS v obdobju med pokrajinsko konferenco KP v Goričanah ter ustanovitvijo Zveze delovnega ljudstva v Celju na predvečer same vojne. Posebej se ustavlja na vseh prelomnih dogodkih tistega časa, kot so npr. nastanek časopisa Ljudska pravica, zlet Svobod v Celju, stavkovni val v letih 1935 in 1936, ustanovni kongres KPS na Čebinah, obnovitev dela SKOJ in združevanje napredne mladine, borba ljudskih množic pod vodstvom KP proti fašistični nevarnosti in petokolonaštvu.

Lajh je sestavil Letopis dogodkov iz zgodovine delavskega revolucionarnega gibanja v Celju 1869—1941, ki zgoščeno našteva pomembne dogodke iz delavskega gibanja v Celju in okolici v tem obdobju.

Janez Sumrada

Kristina Šamperl in Jakob Emeršič: Proštjska cerkev sv. Jurija — vodič, založil in izdal župnijski urad sv. Jurija v Ptujju, Ptuj 1978, 37 str., 20 fotografij.

Ptujska proštjska cerkev je nedvomno eden najmogočnejših spomenikov sakralne arhitekture pri nas, zato je izid vodiča po njej nedvomno hvalevredno dejanje. Bogato

ilustrirana knjižica, v kateri se na straneh izmenjujejo fotografije in tekst, zgoščeno, toda izčrpno podaja vse značilnosti cerkve, uvodoma pa tudi kratek pregled njene zgodovine. Poleg opisa vseh stavbarskih prvov cerkve, kot so tloris, empora, predverje, glavna ladja, prezbiterij, zakristija, stranske ladje in kapele obravnava tudi cerkveno opremo, posebno pozornost pa posveti tudi nagrobnikom, ki so vzdani v zunanje stene cerkve.

Z izjemo Kronike mestne župnije v Ptujju iz leta 1732, ki jo hrani Zgodovinski arhiv v tem mestu, je vodič nastal na podlagi že izdane literature. Vodiču sta dodana tudi nemški in angleški tekst, ki spremljata fotografije v njem in ob njih podajata tudi povzetek celotne vsebine.

Vsekakor gre za koristno delo, ki si ne zastavlja visokih znanstvenih ciljev, ampak je namenjeno najširšemu sloju obiskovalcev pomembne stavbe naše zgodovinsko-kulturne dediščine. Kot vodič bi bilo seveda še učinkovitejše, če bi bile slike v njem barvne, vendar pa je to vsekakor zelo velik izdatek, ki si ga vsak ne more privoščiti.

Andrej Vovko

Theodor Veiter, Verfassungsrechtlage und Rechtswirklichkeit der Volksgruppen und Sprachminderheiten in Österreich 1918—1938. Poseben odtis iz zbornika Die österreichische Verfassung von 1918 bis 1938. Protokoll des Symposiums in Wien am 19. Oktober 1977. Zvezek št. 6. zbirke objav znanstvene komisije za proučevanje avstrijske zgodovine v letih 1918—1938, Wien 1980, str. 89—209.

Dosedanjim studijam o problematiki koroških Slovencev po letu 1918 je avstrijski izvedenec dr. Theodor Veiter nedavno dodal obsežnejši zapis o pravnem in dejanskem položaju Slovencev in Hrvatov (ob njih pa še dunajskih Čehov in Romov) v času prve avstrijske republike. Kljub časovni omejitvi se avtor vsebinsko ne ustavlja ob anšlusu (priljučitvi Avstrije nacistični Nemčiji), ampak kaže tudi na še danes odprta vprašanja manjšinskega varstva v sosednji Avstriji.

V nasprotju s siceršnjo koroško nemško publicistiko Veiter omenja, da se da vse do konca prve svetovne vojne govoriti o Slovenski Koroški. Na tem področju so bili, poudarja, do tega časa le nemški (jezikovni) otoki, omejeni na Železno Kapljo, Pliberk in še zlasti Borovlje. Pač pa se je od tedaj dalje po njegovem stanje spremenilo; »Slovenske Koroške« sedaj ni več, ampak lahko govorimo le še o »samo po sebi umevnem koroškem

teritoriju«, ki ga že dolgo časa označujejo za jezikovno mešano področje. Vzrok take narodnostne spremembe je jasen: bralec Veitrove študije bo razbral, da jo je iskati v prizadevanjih raznaroditi in germanizirati koroške Slovence, proces, ki se je po Veitru pričel še v času habsburške monarhije ter se kazal na skoro vseh področjih družbenega življenja. Eden germanizacijskih prijemov so bila, poudarja, tudi vsakokratna ljudska štetja z objavljenimi jezikovnimi podatki vred; šlo je za podatke, s katerimi je večinski narod (koroške Nemce Veiter v tej zvezi poznamuje z Mehrheitssprachvolk) manipuliral in še manipulira na škodo slovenske manjšine. O jezikovni kategoriji »windisch«, ki jo je od nacistov prevzela druga avstrijska republika, pravi, da je imela namen reducirati število koroških Slovencev. Posebej pa naj podčrtamo Veitrovo opozorilo, da se pri vseh avstrijskih ljudskih štetjih po letu 1923 pa vse do danes (do štetja leta 1971) »manipulirali v protislovenskem duhu«.

Ko Veiter razpravlja o manjšinskih zaščitnih določilih senžermenske mirovne pogodbe z Avstrijo iz leta 1919, ugotavlja, da so bili koroški Slovenci na podlagi teh določil sicer formalno enakopravni z ostalimi državljani republike Avstrije, njih dejanski položaj pa je bil seveda drugačen. Ob razlagi določil te pogodbe kaže Veiter tudi na njihov zdajšnji položaj, ustvarjen z znano sedmojuljsko zakonodajo iz leta 1976, ko je avstrijski zakonodajalec določil 25-odstotno spodnjo mejo kot pogoj za uveljavitev dvojezičnih krajevnih napisov. Kazoč na teh 25 odstotkov dobesedno pravi: ta varianta je med vsemi evropskimi različicami manjšini najbolj sovražna. Nadalje ugotavlja, da v prvi avstrijski republiki ni bilo interesa po uveljavitvi pravne zaščite pripadnikov slovenske manjšine pred sodiščem. Ugotovitev torej, ki v polni meri velja še dandanašnji. V nasprotju s senžermensko mirovno pogodbo koroška sodišča ves čas prve republike niso sprejemala slovenskih vlog; še več: tudi na zahtevo slovenskih strank niso izdajala svojih odločb v slovenskem jeziku.

Ko se dotika šolskega vprašanja, Veiter podčrtuje, da je koroška manjšinska šola bila (in je še danes, dodaja!) element asimilacije (z omejitvijo, da je njena asimilacijska vloga danes mnogo manjša kot v preteklosti). Nadaljnje ponemčevalno sredstvo je bilo potujčevanje slovenskih zemljepisnih imen (zlasti v

Karavankah). V podkrepitev Veiter navaja vrsto primerov ponemčevanja slovenskih imen v času habsburške monarhije, med obema svetovnjima vojnama pa tudi danes.

Žal pa bralec zasledi v tekstu več netočnosti. Primer take vrste: Veiter trdi, da je v času med obema svetovnjima vojnama prihajalo do široke diskriminacije koroških Slovencev na pravnem in družbenem področju proti volji koroške deželne vlade ter v njej zastopanih strank. Gre za trditev, ki je avtor nadrobneje ne podpre, ki pa ne vzdrži kritike, čeprav so bile, kar je popolnoma razumljivo, različice pogledov posameznih političnih strank na slovensko koroško vprašanje.

Tone Zorn

Valentin Benedik, Hiše na Vačah in njih prebivalci s stanjem 31. 12. 1978. Vače 1979, str. 88.

Knjižica z zgornjim naslovom je drugo Benedikovo delo o Vačah. Prva, Vače, prazgodovinska naselbina, trg in župnija, je izšla 1972. leta. Po obsegu in predmetu obravnave sta si knjižici podobni, vendar je druga bistveno drugačno delo. Medtem, ko bi prvo lahko uvrstili v vrsto znanih zgodovin slovenskih župnij, s katerimi je začel 1884. leta Anton Koblar, pa bi drugo lahko smatrali le kot njeno dopolnilo, saj tovrstna vprašanja zanimajo predvsem domačine. Najbližje resnici smo, če vsebino označimo kot poizkus socialno gospodarskega pregleda Vač, gledano skozi prizmo gradbene aktivnosti, naseljenosti hiš in menjavanja njihovih lastnikov. Žal je čas obravnave razmeroma kratek, ker se je avtor naslonil le na tiste statute animarum, ki se še nahajajo v župnijskem arhivu in na ustna izročila. Oboje ne sega dlje kot v začetek 19. stoletja. Benedikova pobuda je zrasla iz prepričanja, da »je marsikaj vredno spomina«. To bo našlo verjetno hvaležen odmev med prebivalci Vač. Na vprašanje o širši vrednosti knjige pa lahko odgovorimo, da je to mikro študija, ki jo bodo tisti, ki se bodo ukvarjali z vprašanji oblikovanja naših naselij, gibanja prebivalstva, migracij kakor tudi izseljenišтва lahko koristno uporabili kot dodatno informacijo ali pa kot potrditev svojih izsledkov na majhnem primeru.

Stane Granda

UDK 930.253(497.12 Lj.),1898/1978''

Voje Ignacij, izredni univerzitetni profesor, PZE za zgodovino filozofske fakultete v Ljubljani

61000 Ljubljana, Aškerčeva 12, Yu

Ob podelitvi odlikovanja Zgodovinskemu arhivu v Ljubljani

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 23, št. 1, maj 1980, str. 5—9 cit. lit. 3

V slavnostnem govoru je predsednik Zgodovinskega društva za Slovenijo čestital članom kolektiva Zgodovinskega arhiva v Ljubljani za visoko odlikovanje, s katerim ga je odlikoval predsednik republike Josip Broz Tito ob 80-letnici delovanja. Podal je utemeljitev za odlikovanje, pri čemer je navedel pglavitne faze razvoja Zgodovinskega arhiva v Ljubljani od ustanovitve leta 1898, ko je bil nastavljen pesnik Anton Aškerc kot mestni arhivar, pa do danes. Pomebno obdobje za razvoj Mestnega arhiva ljubljanskega pomeni obdobje po letu 1945. Leta 1957 se je v MALj uvedlo družbeno upravljanje. Ker je MALj prerasel v regionalni zavod se je leta 1973 preimenoval v Zgodovinski arhiv Ljubljane. Izboljšani materialni, prostorski in kadrovski pogoji so omogočili, da se je ZALj razvil v sodobno arhivsko ustanovo. Predlog za odlikovanje, ki ga je dal odbor Zgodovinskega društva za Slovenijo je dokaz plodnega sodelovanja med arhivarji in zgodovinarji.

UDK 75.041.8(497.12):930.1

Grafenauer Bogo, akademik, redni univerzitetni profesor, PZE za zgodovino filozofske fakultete v Ljubljani

61000 Ljubljana, Aškerčeva 12, Yu

Hinko Smrekar, »Slovenski zgodovinarji«

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 28, št. 1, maj 1980, str. 9—13 cit. lit. 24

Ob Smrekarjevi sliki »Slovenskih zgodovinarjev« preiskuje avtor njen nastanek in podčrtuje, da gre za generacijo zgodovinarjev, s katero se začnja pred sto leti slovensko znanstveno zgodovinopisje.

UDK 925.2 Peroni „1280/1330''

Mihelič Darja, asistent, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Slovenska akademija znanosti in umetnosti

61000 Ljubljana, Novi trg 4, Yu

Življenje in poslovanje nekaterih Peronijev v srednjeveškem Piranu

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 28, št. 1, maj 1980, str. 14—22 cit. lit. 116

Prispevek prikazuje florentinsko družino Peronijev, katere prva predstavnika sta se doselila v Piran v osemdesetih letih 13. stoletja. Po ohranjenih in objavljenih virih zasleduje članek življenje Peronijev, njihove družinske povezave in potomstvo. razraščanje njihovega poslovanja, njihove premoženjske razmere in družbeni ugled. Po izjemnih poslovnih uspehih, ki so spremljali delovanje prvih Peronijev, pa v drugi polovici tridesetih let 14. stoletja njihovo potomstvo ni več sodilo v vrste najuspešnejših piranskih poslovnežev.

UDK 373.3(497.12 Sv. Gregor n. Ortn.)

Vovko Andrej, kustos arhiva, Slovenski šolski muzej

61000 Ljubljana, Poljanska 28, Yu

Iz zgodovine osnovne šole pri Sv. Gregorju nad Ortnekom

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 28, št. 1, maj 1980, str. 22—26 cit. lit. 24

Prebivalci hribovskega grebena Slemen, katerega središče je Sv. Gregor, so prišli do šole sorazmerno pozno, šele leta 1859 v obdobju, ki ga v šolski zgodovini označujemo s pojmom »konkordatne šole«. Razvoj te prvotno enorazredne in kasneje dvorazredne šole ne pomeni sicer nič posebnega, vendar pa dobro ilustrira razmere na področju šolstva v Avstro-Ogrski, stari Jugoslaviji, za časa NOB in po osvoboditvi. Značilno za svetogregorško šolo je, da so nanjo prihajali učitelji praviloma takoj po svojem končanem šolanju, vendar pa so se nekateri izmed njih kasneje razvili v priznane pedagoške in javne delavce.

UDK 619(497.12):615.89

Dolenc Milan, doktor veterine
61000 Ljubljana, Pohorskega bataljona 41, Yu
Bolezni vimena v ljudskem žvinozdravništvu

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 28, št. 1, maj 1980,
str. 26—31 cit. lit. 8

Avtor je prikazal, kako so nekdanji veterinarji zdravili bolezni vime, kaj so pisale o tem ljudskomedicinske bukve in kaj razkrivajo podatki, ki jih je zbral z anketiranjem po Sloveniji.

UDK 945.33 „1918“

Marušič Branko, višji kustos, ravnatelj, Goriški muzej
65000 Nova Gorica, Grajska 1, Yu

Na Primorskem ob razpadu Avstro-ogrske

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 28, št. 1, maj 1980,
str. 32—42 cit. lit. 48

Članek je nekoliko spremenjeno predavanje na članskem sestanku Zgodovinskega društva za Slovenijo (Ljubljana, 21. 12. 1978). Obravnava razmere neposredno pred koncem prve svetovne vojne na Goriškem in v Trstu tedaj, ko je bilo že skoraj povsem jasno, da bo Avstro-Ogrska razpadla in da si bodo njena državna ozemlja porazdelile že obstoječe ali pa nove državne tvorbe. Na Primorskem živeča naroda (Slovenci, Italijani) rešujeta vsak zase bodočnost te avstrijske upravne enote. Vendar tudi politične stranke pri obeh narodih niso enotne ali naj se bodočnost Primorske oz. Trsta rešuje na nacionalistični (priključitev k obstoječi Italiji ali nastajajoči Jugoslaviji), internacionalistični ali še vedno habsburški koncepciji. Toda sledeč določilom premirja med Avstro-Ogrsko in Italijo (antanto) je slednje zasedla po 4. novembru 1918 celotno področje. Prihod italijanske vojske v Trst 3. novembra je vzbudil v slovenski historiografiji posebne razprave, ki jim članek odmerja določeno pozornost.

UDK 331.97(497.12):331.158

Švajncer Janez, novinar in publicist
62000 Maribor, Cesta zmage 92, Yu
Udarništvo in naši udarniški znaki

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 28, št. 1, maj 1980,
str. 43—50 cit. lit. 24

Udarništvo je bila organizirana oblika spodbujanja delavcev k čim večji produktivnosti, ki je bila uveljavljena v Jugoslaviji v letih 1946—1951. Sprva je bil udarniški naslov namenjen samo delavcem, ki so za predpisan odstotek presegli delovno normo, racionalizatorjem in novatorjem, kasneje pa tudi najmarljivejšim mladincem na velikih delovnih akcijah. V sestavku so obdelani znaki, do katerih so prihajali udarniki v Sloveniji. Tak je bil zvezni znak in izvorni slovenski znaki: udarniški znak, podeljen v Ajdovščini leta 1946, znak udarnikom Gradisa in udarniški znak Slovenija-cesta.

949.712 Ljubljana "..."1918"

Drnovšek Marjan, arhivist, Zgodovinski arhiv Ljubljana
61000 Ljubljana, Mestni trg 27, Yu

Projekt za Zgodovino Ljubljane in nekatere raziskave iz ljubljanske zgodovine do leta 1918

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 28, št. 1, maj 1980,
str. 51—54 cit. lit. —

Poročilo o dosedanjem delu na projektu Zgodovina Ljubljane in oris pomembnejših raziskav iz mestne zgodovine v zadnjih desetih letih za obdobje do leta 1918 je bilo podano na ustanovnem občnem zboru Zgodovinskega društva Ljubljana 3. decembra 1979. Ugotovljena je bila pestrost in množičnost dosedanjih raziskav iz mestne zgodovine, ki so izhajale v slovenskih zgodovinskih časopisih in revijah ali kot samostojne publikacije. Lokalno ljubljansko preteklost najde svoje mesto tudi v revialnem tisku, tovarniških glasilih in samostojnih jubilejnih publikacijah. Namen poročila je bil v spodbudi nadaljevanja del na izdelavi sinteze zgodovine mesta Ljubljane.

UDK 930.271=71(497.12 Lj.)

Kopriva Silvester, profesor v pokoju
61000 Ljubljana, Resljeva 13, Yu

Latinski napis na studentu pod gradom ob Sodarski stezi

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 28, št. 1, maj 1980,
str. 54—56 cit. lit —

Pisec razrešuje latinski napis na doslej še neomenjenem opuščenem studentu pod gradom. Napis vsebuje razen prve besede same kraticе; na podlagi več indicijev doda avtor še konjunkturo (CIT), ne izključuje pa še kako drugo možnost dopolnitve. Navaja še drug latinski napis v zvezi s tem studentem. Hkrati omenja fresko na sosednji hiši, odbijač-kamen z nemškimi napisom na bližnjem vogalu in v bližnji hiši vzdian portal nekdanjega ljubljanskega liceja.

UDC 75.041.8(497.12):930.1

Grafenauer Bogo, Academician, University Professor, Department of History, The Faculty of Philosophy in Ljubljana
61000 Ljubljana, Aškerčeva 12, Yu

Hinko Smrekar, »Slovenski zgodovinarji« (Slovene Historians)

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 28, št. 1, maj 1980, pp. 9—13 notes 24

In connection with Smrekar's painting "Slovene Historians" the author is investigating its origin — stressing that it concerns the generation of historians that founded the Slovene scientific historiography a hundred years ago.

UDC 373.3(497.12 Sv. Gregor n. Ortn.)

Vovko Andrej, Curator of the Archives, Slovene School Museum
61000 Ljubljana, Poljanska 28, Yu

From the History of the Elementary School at St. Gregor above Ortnek

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 28, št. 1, maj 1980, pp. 22—26 notes 24

The inhabitants of the mountain range Slemen, the centre of which is St. Gregor, got their school relatively late: in 1859 only, during the period that has been called in the school history "concordat schools". The development of this originally one-class school and later two-class school bears no special significance; still, it is a good illustration of the circumstances in the field of education in Austria-Hungary, Old Yugoslavia, during the National Liberation period and after it. Typical of this St. Gregor school is that, as a rule, young teachers were coming there immediately after they had finished their studies; nevertheless, some of them later developed into recognized pedagogical and public workers.

UDC 930.253(497.12 Lj.),1898/1978''

Voje Ignacij, Associate Professor, Department of History, The Faculty of Philosophy in Ljubljana

61000 Ljubljana, Aškerčeva 12, Yu

On the Occasion of Conferring a Decoration on the Historical Archives in Ljubljana

Kronjka, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 28, št. 1, maj 1980, pp. 5—9 notes 3

In his festal address the president of the Historical Society of Slovenia congratulated to the members of the Historical Archives in Ljubljana for the valuable decoration conferred on them by the President of the Republic, Josip Broz Tito, on the occasion of the 80th anniversary of their activity. He presented arguments for decoration along with the basic phases of development of the Historical Archives in Ljubljana ever since their foundation in 1898 when the poet Anton Aškerc was appointed the municipal archivist — up to nowadays. The important period in the development of the Ljubljana Municipal Archives has been the period after 1945. In 1957 collective management was introduced in the Ljubljana Municipal Archives. Since the Municipal Archives of Ljubljana outgrew into a regional institution in 1973 their name was changed into Historical Archives of Ljubljana. The improved conditions as regards materials, space, and personnel enabled the Historical Archives of Ljubljana to develop into a modern archival institution. The proposition for decoration made by the Slovene Historical Society committee is a proof of the fruitful cooperation between the archivists and historians.

UDC 929.2 Peroni „1280/1330''

Mihelič Darja, Assistant Professor, Historical Institute of Milko Kos, Slovene Academy of Arts and Sciences

61000 Ljubljana, Novi trg 4, Yu

The Life and Functioning of Some of the Peronis in the Mediaeval Piran

Kronjka, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 28, št. 1, maj 1980, pp. 14—22 notes 116

The study presents the Florentine Samily of the Peronis whose first two representatives had settled in Piran in the eighties of the 13th century. By way of preserved and published sources the article is following the lives of the Peronis, their family connections, their descendants, the growth of their business, their pecuniary circumstances and their social reputation. After the exceptional business success of the first Peronis their descendants in the second half of the thirties of the 14th century no longer belonged among the most successful businessmen of Piran.

UDC 945.33 „1918”

Marušič Branko, Senior Curator, Director of the Gorica Museum
65000 Nova Gorica, Grajska 1, Yu

At Primorje by the Time of Austro-Hungarian Disintegration

Kronjka, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 28, št. 1, maj 1980,
pp. 32—42 notes 48

The article is a slightly altered version of a lecture that was given at the meeting of the Slovene Historical Society members in Ljubljana on 21st December 1978. It deals with the circumstances on Goriško and in Trst immediately before the end of World War I — when it became almost completely clear that Austria-Hungary was about to disintegrate and that its national territories would be divided among the already existent or new states. The two nations living at Primorsko (Slovenes, Italians) tried to solve the future of this Austrian administrative unit each by itself. Yet the political parties of neither of them were uniform as to whether the future of Primorsko or Trst should be secured by way of nationalistic (i. e. the annexation to the existent Italy or to the forming Yugoslavia), internationalistic, or as yet Hapsburg, conception. Nevertheless, following the definitions of the armistice between Austria-Hungary and Italy the latter occupied the whole territory after 4th November 1918. The arrival of the Italian army in Trst on 3rd November stirred up special studies in Slovene historiography to which this article pays a certain degree of attention.

UDC 619(497.12):615.89

Dolenc Milan, Veterinary Surgeon, D. M.,
61000 Ljubljana, Pohorskega bataljona 41, Yu

Udder Diseases in Popular Veterinary Medicine

Kronjka, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 28, št. 1, maj 1980,
pp. 26—31 notes 8

The author presents the way veterinaries once used to cure udder diseases; he tells us what popular medical books wrote about them and what the data that he himself collected in Slovenia, reveal.

949.712 Ljubljana "...1918”

Drnovšek Marjan, Archivist, Historical Archives of Ljubljana
61000 Ljubljana, Mestni trg 27, Yu

A Project for the History of Ljubljana and Certain Investigations in the History of Ljubljana Until 1918

Kronjka, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 28, št. 1, maj 1980,
pp. 51—54 notes —

A report on the past work on the project for the History of Ljubljana and an outline of some more important investigations in the history of the town in the last ten years — covering the period up to 1918 — were given on the Historical Society constitutive general meeting in Ljubljana on December 3rd, 1979.

It was stated that the investigations in the history of Ljubljana that were being so far published by Slovene historical newspapers and magazines or as independent publications were variegated and numerous. The local past of Ljubljana finds place also in popular magazines, factory papers and independent jubilee-publications.

The aim of this report was to encourage the continuation of work in order to prepare a synthesis of the history of the Ljubljana town.

UDC 331.97(497.12):331.158

Svajncer Janez, journalist and publicist
62000 Maribor, Cesta zmage 92, Yu

Shock-working and our shock-workers' signs

Kronjka, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 28, št. 1, maj 1980,
pp. 43—50 notes 24

Shock-working was an organized way to stimulate workers to achieve the largest production possible; it was common in Yugoslavia during the years 1946—1951. At the beginning shock-working title was meant only for those workers who surpassed the working norm for a prescribed percentage, for rationalizers and innovators, and later on also for the most diligent young people working in work brigades. The article deals with the signs awarded to the shock-workers in Slovenia. Such was the federal sign and such were the original Slovene signs: the one awarded in Ajdovščina in 1946, the one awarded to the shock-workers of Gradis and the one of Slovenija-ceste.

Kopriva Silvester, Retired Professor

61000 Ljubljana, Resljeva 13, Yu

The Latin Inscription on the Well Under the Castle on Sodarska Lane

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 28, št. 1, maj 1980, pp. 54—56 notes —

The author is making out the Latin inscription on the so far unmentioned, abandoned well under the Castle. Except for its first word the inscription consists of initials alone; on the basis of several indications the author has added also his replenishment (CIT), not excluding some other possibilities of completion. In connection with this well he mentions also another Latin inscription. Simultaneously, he mentions a fresco on the next-door house, a buffer-stone with German inscription at the nearby corner and a built-in portal in the neighbouring house of the former Ljubljana lyceum.

Publikacije Zgodovinskega arhiva Ljubljana

1. Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku (razmnoženo kot rokopis)
 - I. Listine 1243—1397, Ljubljana 1956 25.—
 - II. Listine 1299—1450, Ljubljana 1957 25.—
 - III. Listine 1320—1470, Ljubljana 1958 25.—
 - IV. Listine 1471—1521, Ljubljana 1959 25.—
 - V. Listine iz kodeksov Mestnega arhiva v Trstu, 1320—1348, Ljubljana 1960 25.—
 - VI. Listine 1444—1499, Ljubljana 1961 25.—
 - VII. Listine 1243—1498, Ljubljana 1962 25.—
 - VIII. Register Krištofove bratovščine v Ljubljani 1489—1518, Ljubljana 1963 25.—
 - IX. Listine 1220—1497, Ljubljana 1964 25.—
 - X. Listine 1144—1499, Ljubljana 1965 25.—
 - XI. Fevdna knjiga Jamskih 1453—1480, Ljubljana 1966 25.—
 - XII. Urbarji 1490—1527, Ljubljana 1968 25.—
2. 60 let Mestnega arhiva ljubljanskega, Ljubljana 1959 40.—
3. Gradivo o razvoju Ljubljane v prvem desetletju po osvoboditvi 1945—1955, Ljubljana 1965 52.—
4. Razprave
 - I. Vlado Valenčič, Agrarno gospodarstvo Ljubljane do zemljiške odveze, Ljubljana 1958 30.—
 - II. Iz starejše gospodarske in družbene zgodovine Ljubljane (Zbornik razprav), Ljubljana 1971 40.—
 - III. Ljubljanska obrt od srednjega veka do začetka 18. stoletja (Zbornik razprav), Ljubljana 1972 40.—
 - IV. Ljubljanska obrt od začetka 18. do srede 19. stoletja (Zbornik razprav), Ljubljana 1977 80.—
5. Ljubljana, Podobe iz njene zgodovine, Ljubljana 1962 (broširana, žepna izdaja) 20.—
6. Ljubljana, Podobe iz njene zgodovine, Ljubljana 1965 (trijezična izdaja) 60.—
7. Ljubljana 1945—1970, Ljubljana 1970 30.—
8. Katalog: Starejša ljubljanska industrija, Ljubljana 1973 20.—

INSTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

R d p
KRONIKA
1980

908

119800076,1

COBISS •

Ladislav Benesch, Mlin v Ratečah, tisk, okoli 1880, Narodni muzej v Ljubljani (foto Srečo Habič)